Dialektologie

Distanční studijní text

Zbyněk Holub

Opava 2019

SLEZSKÁ
UNIVERZITA
FILOZOFICKO-
PŘÍRODOVĚDECKÁ
FAKULTA V OPAVĚ

Obor: 0014 Příprava učitelů s předmětovou specializací, 0232 Literatura a lingvistika

Klíčová slova: Útvary strukturní a nestrukturní, jazykové situace, dichotomie, bilingvismus, diferenciační znaky, česká nářečí, interdialekt, synchronie, diachronie, jádro a periferie, jazykový/ nářeční svaz, přechodové i smíšené nářečí, adaptace, dialekt, dialektismus, metody základní i specifické, lingvistická geografie (jazykový zeměpis), dialektologie, jazykový atlas, Český jazykový atlas, kontaktová lingvistika, registr, čeština v pohraničí a v příhraničí, nářečí krajanů, geolingvistika, vicinologie, terénní výzkum, sběr, hodnocení, monografie, lexikon (slovník), antologie, chrestomatie.

Anotace: Prezentujeme české jazykové útvary strukturní a nestrukturní, typy jazykové situace, dichotomii a bilingvismus, diferenciační znaky českých nářečí (každý interdialekt v samostatné kapitole), příčiny historické diferenciace a fáze vývoje nářečí, jádro a periferii nářečí, jazykový/ nářeční svaz (typ přechodový i smíšený), proces ustálení adaptací i jejich současnou funkci. Definujeme pojmy dialekt a dialektismus. Představíme metody a základní díla lingvistické geografie a klasické dialektologie (zejména Český jazykový atlas), problémy kontaktové lingvistiky, problematiku registrů, dále češtinu v pohraničí, v příhraničí sousedních zemí či nářečí našich krajanů, problematiku geolingvistiky a vicinologie. Posoudíme metodiku terénního výzkumu (sběru materiálu) a jeho fáze i následné hodnocení, monografické, lexikografické i jazykovězeměpisné metody.

Autor: **Doc. PhDr. et PaedDr. Zbyněk Holub, Ph.D.**

Obsah

ÚVODEM 8
RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY 9
1 ROZRŮZNĚNÍ ČESKÉHO NÁRODNÍHO JAZYKA 10
1.1 Komplex českého národního jazyka a problémy jeho stratifikace 11
1.2 K pojmu dialekt 15
1.2.1 Tradiční teritoriální (lokální) dialekt 15
1.2.2 Pojmenování dialekt 16
1.2.3 Sociální (vrstvový) dialekt, sociolekt 16
1.2.4 Dialekt a teorie transformační generativní gramatiky (TGG) 16
1.3 Interdialekt (nadnářečí) 17
1.4 K pojmu sociolekt 18
1.4.1 Profesní mluva 18
1.4.2 Slang 18
1.4.3 Argot 18
1.5 Teorie národního jazyka 19
1.6 Nářečí přechodová (přechodná) a smíšená 21
1.7 Na pomezí struktury (substrát, superstrát, adstrát) 22
1.7.1 Substrát 22
1.7.2 Superstrát 24
1.7.3 Tzv. kulturní substrát a superstrát (popř. adstrát) 24
1.7.4 Adstrát 25
1.8 Klasifikace dalších strukturních útvarů jazyka 26
1.8.1 Makrodialekt 26
1.8.2 Mikrodialekt 27
1.8.3 Regiolekt 27
1.8.4 Idiolekt, biolekt, familiolekt 28
2 NÁŘEČÍ ČESKÁ V ŠIRŠÍM SMYSLU A JEJICH KLASIFIKACE 34
2.1 Diferenciační znaky českých nářečí 35
2.2 České interdialekty a regiolekty 35
2.3 Společné rysy českých nářečí 36
2.3.1 Společné hláskové změny v českých nářečích v širším smyslu 36

2.3.2 Přehledná klasifikace základních rysů českých interdialektů 39
3 NÁŘEČÍ ČESKÁ V UŽŠÍM SMYSLU A JEJICH KLASIFIKACE 43
3.1 Podskupiny českých nářečí v užším smyslu 44
3.2 Diferenční rysy nářečí českých v užším smyslu 45
3.2.1 Středočeská nářeční podskupina 45
3.2.2 Jihozápadočeská nářeční podskupina // jihozápadočeská nářečí 48
3.2.3 Severovýchodočeská nářeční podskupina // severovýchodočeská nářečí ... 57
3.2.4 Podskupina nářečí jihovýchodočeských („českomoravských“, českomoravská nářeční podskupina) 61
4 NÁŘEČÍ STŘEDOMORAVSKÁ 66
4.1 Vnitřní členění středomoravských nářečí 68
4.2 Středomoravské nářeční úseky 72
4.2.1 Centrální středomoravská podskupina 72
4.2.2 Jižní úsek středomoravských nářečí 73
4.2.3 Západní úsek středomoravských nářečí 74
4.2.4 Východní úsek středomoravských nářečí 76
5 NÁŘEČÍ VÝCHODOMORAVSKÁ 81
5.1 Primární diferenční jevy 82
5.2 Nářečí na pomezí střední a východní Moravy i Slezska 83
5.3 Hranice s nářečími slezskými 84
5.4 Společné rysy moravské 84
5.5 Společné moravskoslezské rysy – v širším smyslu 85
5.6 Pomezí s nářečími slovenskými, popř. i se slezským jihovýchodem 86
5.7 Jevy spíše východomoravské 86
5.8 Odlišení severního a jižního úseku východomoravských nářečí 88
5.9 Východomoravské nářeční podskupiny 89
5.9.1 Severní (valašská) podskupina 89
5.9.2 Západní podskupina 90
5.9.3 Jižní podskupina 92
5.9.4 Jihovýchodní (kopaničářská) podskupina 94
6 SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA 97
6.1 Specifické rysy slezských nářečí 99
6.1.1 Slezská nářeční skupina 99
6.1.2 Základní hranice svazků izoglos 100

6.1.3 Další diferenční rysy 100
6.1.4 Jevy oblastního charakteru 101
6.2 Nářečí slezskomoravská 102
6.2.1 Shoda s východomoravskými nářečími 102
6.2.2 Společné hláskoslovné rysy slezské a české 103
6.2.3 Společné a oblastní rysy nářečí slezskomoravských 104
6.2.4 Slezskomoravská nářečí a podskupiny (opavská, ostravská, frenštátská) 107
6.3 Nářečí slezskopolská // nářečí západotěšínská // přechodová nářečí česko-polská 116
6.3.1 Základní společné rysy slezskopolských nářečí 117
6.3.2 Rozšíření některých specifických jevů 118
6.3.3 Dílčí typy slezskopolské 118
6.4 Palatální a palatalizované sykavky, asibilované souhlásky 119
7 VÝVOJ ČESKÝCH, MORAVSKÝCH A SLEZSKÝCH DIALEKTŮ 123
7.1 Příčiny utváření nářeční diferenciace 124
7.1.1 Stopy jazykové reflexe původního „kmenového“ uspořádání 124
7.1.2 Vliv přírodních podmínek 125
7.1.3 Původní historická hranice 125
7.1.4 Sociálně ekonomické faktory 126
7.1.5 Diferenciace zemědělského obyvatelstva 126
7.1.6 Vnitřní a vnější etnická kolonizace (horalé, „lašské“ etnikum, „etnický“ typ migračního procesu, valašská a kopaničářská kolonizace, vliv průběžné migrace, lokality homogenní a heterogenní) 127
7.2 Historický vývoj nářečí 131
7.2.1 Z hlediska chronologického řazení 131
7.2.2 Z hlediska vývojových změn v různých jazykových rovinách 132
7.3 Typy dialektismů a jejich klasifikace 135
7.3.1 Přehled typů klasifikace (podle jednotlivých hledisek) 135
7.3.2 Definice dialektismu 136
7.3.3 Klasifikace dialektismů 137
8 JAZYKOVÝ ZEMĚPIS, ČJA, KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA A VICINOLOGIE 145
8.1 Lingvistická geografie a dialektologie 146
8.1.1 Vývoj a metody jazykového zeměpisu ve světě a u nás 146

8.1.2 Na cestě k Českému jazykovému atlasu (ČJA) 152
8.2 Český jazykový atlas (ČJA) 153
8.3 ČJA a delimitace uvnitř českého národního jazyka 156
8.3.1 Označení nářečních jevů na mapách ČJA 156
8.3.2 Typy izoglos 158
8.3.3 Jádro a periferie nářečí 159
8.4 Kontaktní (kontaktová) lingvistika (dialektologie) 160
8.4.1 klasifikace jazykových kontaktů 161
8.4.2 Teorie bilingvismu, multilingvismu, specifika diglosie, přepínání kódů a registry 162
8.5 Vnitřní migrace a naši krajané v zahraničí 166
8.5.1 České enklávy na území náležícím v minulosti k české jazykové oblasti 166
8.5.2 Situace českých nářečí v našem pohraničí 167
8.5.3 Naši krajané v cizině 170
8.6 Geolingvistika 174
8.7 Poznámky k vicinologii (teorii sousedství) 175
9 DIALEKTOLOGIE A JEJÍ EXPLORAČNÍ METODOLOGIE 183
9.1 Význam a charakteristika dialektologického výzkumu 186
9.2 Etapy (fáze) výzkumu 188
9.2.1 Fáze přípravná 188
9.2.2 Fáze poznávací (empirická, realizační) 190
9.2.3 Fáze analytická a prezentační 205
9.3 Metody výkladové 207
9.3.1 Monografie 207
9.3.2 Antologie 209
9.3.3 Chrestomatie 210
9.3.4 Nářeční slovník 211
9.4 Jazykový atlas jako reflexe metody jazykovězeměpisné 213
9.5 Metody specifické 213
9.5.1 Metody na pomezí dialektologie a věd souvisejících 213
9.5.2 Na pomezí dialektologie a toponomastiky; metoda malých typů 217
9.5.3 Na pomezí dialektologie a etnologie; metoda Wörter und Sachen (slova a věci) 218

9.5.4 Na pomezí dialektologie, matematiky a statistiky; metody kvantitativní, racionální a statistické 219
9.5.5 Na pomezí korpusové metodologie 220
9.5.6 Na pomezí výzkumu registrů: metoda (technika) spárovaných stimulů, test/technika matched-guise, metoda spojitých masek 221
10 SOUHRNNÉ ÚLOHY KE KAPITOLÁM 228
11 KLÍČ KE CVIČENÍM 238
12 PŘÍLOHY 252
LITERATURA 254
SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY 263
PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON 267

ÚVODEM

Studijní opora, s níž se právě seznamujete, je určena především jako podpůrný materiál ke studiu dialektologie a věd souvisejících (jazykového zeměpisu, teorie mluvené řeči apod.). Kromě opory a skript Ireny Bogoczové však nebylo dosud vydán systematický materiál, který by sloužil nejen k nastudování potřebného kvanta informací a k pochopení jejich souvislostí, ale i k nácviku metodologie, k výběru vhodných prostředků terénního výzkumu a k jeho podpoře. Ani tato opora však nezahrnuje všechny potřebné informace. Už tak její rozsah značně převýšil původní záměr autora; tomu se ale nebylo možné zcela vyhnout. Je nutné, aby každý/každá posluchač/-ka věděl/-a, jakým způsobem se na dialektologickou práci připravit, kde si doplnit další informace, jakým způsobem svou práci etapizovat, s jakými problémy se může setkat, na jaké poznatky lze navazovat apod. Studijní opora je přednostně určena posluchačům kombinovaného studia. To ale nevylučuje možnost jejího užití i během studia „denního".

Předpokládám, že se posluchač/-ka před zahájením studia dialektologie alespoň v základních principech seznámil/-a s výkladem k historické mluvnici češtiny, popř. s vývojem českého národního jazyka (alespoň do období 16., popř. 17.-18. století).

Text je rozdělen do 9 kapitol. První dvě kapitoly se zabývají teorií národního jazyka (jeho rozrůzněním a následně pak základní kalsifikací českých nářečí v širším smyslu), další 4 kapitoly podávají popis jednotlivých interdialektů komplexu českého národního jazyka. Kapitola sedmá seznamuje s vývojem našich dialektů a s typy dialektismů, kapitola osmá (především) s dialektologickou a s jazykovězeměpisnou terminologií (s přesahem do kontaktové lingvistiky a vicinologie), kapitola devátá s metodologií oboru.

V textu je využito různých distančních prvků, jejichž vysvětlení najdete mezi přílohami (v přehledu dostupných ikon).

Při sestavování studijní opory jsem vycházel především z podnětného textu I. Bogoczové (2009), dále z Přehledu nářečí českého jazyka (J. Bělič 1976), z Českých nářečních textů (Lamprecht a kol. 1976) a z hesel CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny (Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová eds., 2017); nicméně souhrn zdrojů je podstatně širší (srov. seznam literatury a pramenů).

Opava 25. srpna 2018, Zbyněk Holub

RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY

Na pozadí komplexu českého národního jazyka (KČNJ, ČNJ) tu prezentujeme jazykové útvary strukturní (interdialekty a nářečí, regiolekt, makrodialekt a mikrodialekt, substrát, superstrát a adstrát, idiolekt apod.) a nestrukturní (sociolekty), typy jazykové situace, českou dichotomii a teorii národního jazyka. Odlišíme diferenciační znaky českých nářečí v širším i v užším smyslu (včetně rysů obecné češtiny, odlišení interdialektů, nářečních skupin a podskupin, rysů lokálních nářečí, subdialektů); také s ohledem na homogenitu oblastí i strukturních útvarů jazyka, popř. na nářeční různorodost. Každý interdialekt představíme v samostatné kapitole (z hlediska členění teritoriálního i jazykovědného).

Budeme sledovat příčiny historické diferenciace českých nářečí (v kontextu historických hranic a proměn, sociálně ekonomických souvislostí, proměn zemědělského obyvatelstva, kolonizační proměn etnických, průběžné migrace pracovní či sociální, reflexů jevů zeměpisných, přírodovědeckých či společenských) a fází jejich historického vývoje (v rámci diachronní dialektologie; zejména s ohledem na utváření velkých nářečních skupiny od 16. – 17. století). Příklady kolonizačních procesů na Valašsku a na Kopanicích jsou určeny spíše zájemcům; nelze však pominout historický vliv adaptací z němčiny, polštiny a slovenštiny (či jejich současnou funkci).

Definujeme pojmy dialekt a dialektismus a klasifikujeme je z hlediska teritoriálního, podle vztahu k reáliím, na základě jazykové a sémantické analýzy (též na pomezí sémantické a pragmatické klasifikace). Odlišíme studium lingvistické geografie a klasické dialektologie (včetně náznaku vývoje oborů) a představíme základní dialektologická a jazykovězeměpisná díla (s přihlédnutím k etapám vývoje disciplín). Podrobněji popíšeme cestu k vydání Českého jazykového atlasu (ČJA) i význam tohoto díla. Seznámíme se s typy mapových záznamů a izoglos. Odlišíme jádro a periferii nářečí, problémy kontaktové lingvistiky, jazykový svaz, pojetí bilingvismu, multilingvismu a diglosie, problematiku registrů. Zaměříme se na češtinu v pohraničí, na české enklávy v příhraničí sousedních zemí či na nářečí našich krajanů. Představíme problematiku geolingvistiky a vicinologie.

Samostatně se seznámíme s metodikou terénního výzkumu a sběru jazykového materiálu. Objasníme si fáze explorace, metody a prostředky předvýzkumu i základního výzkumu (včetně jejich klasifikace). Představíme monografická a lexikografické metody i metody jazykovězeměpisné. Posoudíme práce syntetické a možnosti rozšíření metodiky.

1 ROZRŮZNĚNÍ ČESKÉHO NÁRODNÍHO JAZYKA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola prezentuje komplex českého národního jazyka (KČNJ, ČNJ) a jazykové útvary strukturní a nestrukturní; tedy ze strukturního pohledu spisovnou češtinu a útvary nespisovné (obecnou češtinu, interdialekty a nářečí, regiolekt, makrodialekt a mikrodialekt), uzuálně běžnou mluvu (běžně mluvený jazyk) pro uzuální formy řeči (komunikační realizace), z nestrukturních poloútvarů sociolekty (argot, slang, profesní mluva), popř. situační rejstříky (registry). Představíme typy jazykové situace (endoglosní či exoglosní; rovnovážný či nerovnovážný; jednosložkový, dvousložkový či vícesložkový), specifickou českou dichotomii a podstatu vědomí příslušnosti k jazykovému etniku; s tím souvisí teorie národního jazyka. Samostatně se seznámíme s pojmy substrát, superstrát a adstrát, idiolekt, biolekt či familiolekt (apod.).

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- o významu strukturních a nestrukturních útvarů ČNJ
- o možnostech využití různých typů popisu jazykových situací
- jak pracovat s dialektologickou literaturou

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému ČNJ
- prakticky využívat poznatků z oblasti dialektologuie
- praktického odlišení jednotlivých struktur zkoumaných jazykových útvarů

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Jazykový komplex, česká národní jazyk, jazykový útvar, útvar strukturní a nestrukturní,čeština spisovná a nespisovná, obecná čeština, interdialekt, nářečí, nářeční skupina, podskupina, regiolekt, makrodialekt, mikrodialekt, běžně mluvený jazyk, sociolekt, argot, slang, profesní mluva, rejstřík (registr), jazyková situace, dichotomie, příslušnost k jazykovému etniku, teorie národního jazyka; substrát, superstrát, adstrát; idiolekt, biolekt, familiolekt

PRŮVODCE STUDIEM

V první kapitole se seznámíme s významem komplexu českého národního jazyka; především s jazykovými útvary češtiny a s jejich utvářením (na základě využití prostředků jednotlivých jazykových rovin, tedy prostředků jazykových plánů a postupů). Odlišíme, zda má příslušný útvar komplexní jazykovou strukturu (jedná-li se tedy o útvar strukturní) nebo zda se jazykové prostředky útvaru týkají jen lexikonu, popř. frazeologie (v případě útvarů nestrukturních). Odlišíme prostředky češtiny spisovné a nespisovné (v souladu se dvojčlenným strukturním uspořádáním češtiny, které někdy bývá označováno jako specifická české dichotomie). V rámci soustavy jazykových prostředků spisovné češtiny vysvětlíme úlohu tzv. češtiny hovorové (nikoliv však v souvislosti s výkladem funkčních stylů; jde tu o určení výhradně terminologické!), v rámci nespisovné češtiny si nejprve popíšeme znaky češtiny obecné. V literatuře si doplníme informace o tzv. „sporech o češtinu“: „sporu o spisovnost“ a „sporu o obecnou češtinu“. Dále se budeme věnovat pojetí českých nářečí a nářečních skupin (interdialektů) či podskupin. poté se seznámíme s definicemi regiolektu, makrodialektu a mikrodialektu. Samostatně si vysvětlíme pojem běžně mluveného jazyka. Z útvarů nestrukturních (i když ne vždy důsledně nestrukturních, jak upozornil např. Pavel Odaloš!) si přiblížíme především sociolekty (argot, slang, profesní mluvu), popř. rejstříky (registry). V rámci teorie národního jazyka si přiblížíme si charakteristiku jazykových situací a příslušnosti k jazykovému etniku. Terminologicky objasníme pojmenování substrát, superstrát a adstrát (byť se tyto pojmy vztahují spíše k jazykovědnému tématu, které rozebíráme v kapitole osmé, nelze je oddělit od výkladu podstaty dialektů) a jazykové útvary individuální (popř. v rámci nejmenších sociálních skupin: idiolekt, biolekt a familiolekt).

1.1 Komplex českého národního jazyka a problémy jeho stratifikace

Z hlediska stratifikace českého národního jazyka dnes převládá koncepce (teorie), která definuje český národní jazyk jako komplex (též označovaný za komplex českého národního jazyka; ve zkratce KČNJ) určitých „forem existence“; a to ze dvou hledisek:

(1) jako jazykové útvary **strukturní** (formy tvořené úplnou jazykovou strukturou; tedy všemi rovinami jazykového plánu), k nimž řadíme **spisovnou češtinu** (včetně mluvené formy, která už tradičně bývá označována jako **čeština hovorová** – zejména podle Havránka a Jedličky (*Česká mluvnice*); s další stratifikací jazykových prostředků), **interdialekty** a **nářečí** (tradiční teritoriální **dialekty**; včetně **nářečních skupin** a **podskupin**), popř. **regiolekty** (srov. dále). Množství různých nářečí souvisí s někdejším rozdělením území Čech a Moravy na jednotlivá feudální panství, což spolu s poddanstvím, nevolnictvím, které znemožňovalo mj. libovolné stěhování poddaných, bylo příčinou odlišné mluvy těchto území (z dnešního pohledu třeba i sousedních obcí). Obvykle se v jazykovědné,

zejména v dialektologické literatuře uvádí, že tradiční nářečí dnes pomalu zanikají a že se v aktivním hovoru udržují spíše mezi starší generací na venkově. Je však pravda, že také mladší lidé místy užívají regionální typ komunikace jako svou „rodinnou mluvu" při konverzaci se svými staršími příbuznými, v hovorech „o věcech denní potřeby". (Ponechme stranou členy různých folklorních souborů, které se – jistě záslužně - snaží znalost místního nářečí uchovat, oživit – a někdy i mezi mladší generací.)

b) uzuální formy řeči čili komunikační realizace, souborně označované jako **běžná mluva** (**běžně mluvený jazyk**); oblastně (nikoliv však ve stejné míře na celém území českého národního jazyka!) sem patří i tzv. **obecná čeština** (včetně jejích ***regionálních obměn***).

(2) jako útvary **nestrukturní** (formy charakterizované specifickým lexikem, popř. zvláštní frazeologií, nikoliv však ucelenou strukturou jazykových rovin) ***poloútvary***, které nemají vlastní strukturu v jiných jaz. rovinách tedy speciálních dorozumívacích prostředků), tj**.** především tzv. **sociolekty** (patří k nim ***argot***, ***slang***, ***profesní mluva***). Patří sem též tzv. situační **rejstříky** čili **registry**, které odrážejí prostředky užívané v konkrétním prostředí a za určité situace; srov. dále).

Základem ***jazykové situace*** dnešní češtiny je tedy především několik různě stabilizovaných strukturních jazykových útvarů, jež jsou v dichotomickém vztahu spisovnost × nespisovnost, resp. v novějším pojetí standardní × nestandardní (z hlediska jazykového standardu). Ve starších obdobích šlo o výrazný rozdíl vyjadřování spisovné a nářeční. Vývoj komunikačních potřeb a současně zjemnění lingvistických a sociolingvistických přístupů dospívá však dnes ke stratifikaci složitější. V soukromé a poloveřejné mluvené komunikaci se uplatňují i nestrukturní útvary, tedy jednotlivé sociolekty. Základní diferenciace na jazyk veřejného styku (označovaný jako spisovný, psaný, literární apod.) a komunikačně omezené dialekty je přítomna ve všech kulturních jazycích, ale ne vždy je předmětem lingvistického zkoumání. Přechodné pásmo mezi nimi je různě široké. Jazykový útvar s podobnou funkcí, jakou má u nás ***běžně mluvená čeština***, popř. ***obecná čeština*** vyššího typu, je spíše výjimkou.

Do systému stratifikace není možno zařadit žádný útvar, který bychom mohli označit jako *„obecnou moravštinu"*, popř. „*obecnou slezštinu, laštinu*" či pod. Jednotlivá nářečí Moravy a českého Slezska mají některé společné rysy, neexistuje však žádný (alespoň minimálně stabilizovaný) celomoravský jazykový útvar. Někdy se výraz „moravština" porůznu objevuje i v odborné literatuře; na slezsko-polském pomezí v oblasti severního Opavska a severovýchodního Ostravska (Hlučínska) se tak někdy označuje tzv. „prajzská" forma mluvy, označované jako místní forma řeči „po našymu" či nářečí tzv. Moravců (obyvatel tzv. pruského záboru, jejichž potomci ještě dnes žijí na polské straně hranice; označení „Moravec" tu je identické se současným pojmenováním „Moravan". Po roce 1740, tedy po tzv. vratislavském míru, se tak místní obyvatelé sami nazývají. Opavsko totiž bylo chápáno jako územní součást Moravy; v rámci církevní správy spadalo pod olomoucké arcibiskupství). Při výkladu o rozrůzněnosti jazyka se často nespecifikovaně mluví o tom, že

určitý výraz, tvar nebo varianta kmene slova existuje na jen Moravě; hovoříme pak o ***regionalismec***h (v tomto případě o moravismech; srov. dále).

Jazykovou situaci na určitém jazykovém (nářečním) území můžeme definovat z několika hledisek:

(1) z hlediska původu (a příbuznosti) jazyků či nářečí:

a) endoglosní, endogenní: sledované strukturní teritoriální útvary jsou součástí jednoho komplexu národního jazyka, nebo jsou si velmi blízké (např. nářečí doudlebské a chodské, čeština a slovenština)
b) exoglosní, exogenní: sledované strukturní teritoriální útvary jsou geneticko rozdílné (např. čeština a němčina do konce I. světové války u nás)

(2) podle vyrovnanosti systému:

a) rovnovážná, vyrovnaná: sledované útvary mají stejnou prestižní funkci (čeština a slovenština v bývalé ČSFR)
b) nerovnovážná, nevyrovnaná: jeden z útvarů má prestižní funkci, ostatní jsou chápány jako nespisovné (např. tzv. česká dichotomie; srov. postavení spisovné a nespisovné čeština)

(3) podle počtu územně zastoupených jazykových složek (útvarů):

a) jednosložková: existuje jeden prestižní kód, který se diferencuje pouze oblastně (např. islandština)
b) dvousložková: opět např. česká dichotomie, diglosie; konkurují si útvary spisovné a nespisovné
c) vícesložková: např. situace němčiny nebo italštiny (spisovný, regionální, nespisovný kód)

Pro přehlednost doplňujeme „tabulkový model“ určování typů **jazykové situace**:

Jazyková situace:	Průnik hledisek (vert. a hor.)	Čís. řád.	*Endogenní (-glosní)*	*Exogenní (-glosní)*
Rovnovážná (dílčí řádky 1-3 = počet složek)	ano-ne	1	ano-ne	ano-ne
		2	ano-ne	ano-ne
		3	ano-ne	ano-ne
Nerovnovážná (dílčí řádky 4-6 = počet složek)	ano-ne	4	ano-ne	ano-ne
		5	ano-ne	ano-ne
		6	ano-ne	ano-ne

U **mluvčího národního jazyka**, který chápe příslušný jazyk jako svůj rodný (mateřský, spisovný apod.), tedy také u českého rodilého mluvčího, předpokládáme **příslušné jazykové povědomí a dostatečné ovládání prestižního kódu** (v našem případě českého spisovného jazyka); nezáleží potom na tom, jakého užívá běžně regiolektu, interdialektu nebo nářečí užívá v běžné komunikaci ve svém domácím prostředí. Nelze již dnes akceptovat

národně obrozenecké představy o tom, že Čechem je ten, kdo mluví tou nejlepší češtinou“. Jednak nelze najít uspokojivou odpověď na otázku, jak chápat tzv. „nejlepší češtinu“ (pokud se nechceme vracet k překonaným teoriím brusičům a ortodoxním puristům. Představa „čistoty“ **národního jazyka** je vždy iluzorní; i když se občas v některých obdobích nebo v laickém zjednodušení objevuje), jednak je důležité spíše to, zda má český mluvčí dostatečnou jazykovou kompetenci k užívání své spisovné mateřštiny. Pokud se ještě dnes objevují názory typu „tohle už je a tohle už není v daném nářečí české“ (a pokud se hodnotí množství „českých“ jazykových prostředků ve sledovaném dialektu), nemůžeme se v žádném případě dobrat k obrazu „českého mluvčího“. Např. na Těšínsku se větší část nářečních mluvčích hlásí k polské národnosti; velká část obyvatel už ale komunikuje běžně mluvenou češtinou nebo polštinou. Výrazně menší část se hlásí k národnosti české. Stále se pak rozšiřuje okruh lidí (i když zatím není rozsáhlý), kteří se považují za „Tustelany“ – tedy ani za Poláky, ani za Čechy. Lze však určitému etniku upírat právo na vlastní národní identitu? Naskýtá se tak otázka, zda by neměla být (konečně) „*tustelanšti*na“ uznána za mikrojazyk. V tomto případě rozhodně nemůžeme hodnotit počet „českých“ či „polských“ prvků v nářečí; to by byl dost nevědecký návrat k období jazykového romantismu! Podobně jsou na tom lidé v oblasti východomoravských „Kopanic“ (toto pojmenování zde považujeme za toponymum).

Jako **národní jazyk** chápeme všechny regionální, sociální a funkční podoby jazyka, jež slouží příslušníkům národa k pokrytí komunikačních potřeb, a to v pohledu synchronním i diachronním. Zvláštní postavení mezi nimi má varieta pokládaná za ***prestižní*** (srov. výše); pro češtinu je to spisovný jazyk/spisovná čeština, jež má (mimo jiné) i funkci národně reprezentativní. **Českým národním jazykem** hovoří domácí obyvatelé historických zemí Čechy, Morava a české části Slezska, ale také Češi žijící v zahraničí (k enklávám českého jazyka viz též v části 8.41). Představuje široký soubor výrazových prostředků, který je možno nazírat jak z hlediska čistě lingvistického, tak z hlediska komunikačního s ohledem na to, jaké typy komunikačních potřeb jeho jednotlivé složky plní, a konečně i s ohledem na aspekty sociolingvistické.

DALŠÍ ZDROJE

Bělič, Jaromír: *Nástin české dialektologie.* Nástin české dialektologie. Praha 1972 (dále: Bělič 1972)

Bělič, Jaromír: *Přehled nářečí českého jazyka* (s mapkou). Praha 1976 (dále: Bělič 1976)

Daneš, František a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí.* Praha: Academia, 1997 (dále: Daneš 1997)

Hrbáček, Josef: *Úvod do studia českého jazyka.* Vydání 2. (přeprac.). Praha: Karolinum 1994 (dále: Hrbáček 1994)

Chloupek Jan: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnost*i. 1. vyd. Spisy filozof. fak. Univ. J. E. Purkyně v Brně; č. 264. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1986 (dále: Chloupek 1986)

Krčmová, Marie – Chloupek, Jan (2017): NÁRODNÍ JAZYK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/NÁRODNÍ_JAZYK (Krčmová – Chloupek 2017)

1.2 K pojmu dialekt

Pojem ***nářečí* (dialekt)** je dnes obecně vnímán jako pojmenování strukturní variety (útvaru) jazyka ve vztahu k jiné varietě; tedy jako dílčí jazykový útvar ve vztahu k celku, jako komplexní kategorie lingvistická, sociologická a historická (Chloupek 1971; 1986).

1.2.1 Tradiční teritoriální (lokální) dialekt

Většinou se tak označuje ***tradiční teritoriální (lokální) dialekt*, tedy **nářečí** určitého ohraničeného území (teritoria), přenášené (obvykle již po několik století) převážně ústní tradicí. Územně (geograficky) jde o vymezený útvar národního jazyka, který je určen vztahem k jiným teritoriálním útvarům a k jazyku národnímu. Spolu se ***spisovným jazykem*** tvoří **dialekt** krajní póly na stratifikační ose jazyka. Ve vztahu ke svému protipólu, tj. ke spisovnému jazyku, je **dialekt** definován jako útvar se svébytnou strukturou a jednolitou (poměrně „tuhou“) normou, omezený na mluvenou neveřejnou (soukromou) spontánní komunikaci (i když v minulosti existovaly (a stále existují) pokusy o prosazení některých dialektů ve funkci mikrojazyků. Existence dublet (triplet atd.) v nářečním gramatickém systému obvykle svědčí o „rozrušování“ **dialektu** a formování interdialektu, jenž se utváří (většinou) pod vlivem běžně mluveného (popř. prestižního) jazykového útvaru. **Dialekt** bývá některými autory chápán jako útvar bez potřeby stylistického rozvrstvení (např. Chloupek, 1971), které je vlastní spisovnému jazyku. Ovšem v rámci běžné, nedialektové komunikace nebývá právě spisovný jazyk tím kódem, k jehož užívání se mluvčí obvykle uchylují. **Dialekt** bývá úkonnější v sémantických okruzích vztahujících se k běžnému životu (na rozdíl od spisovného jazyka zde existuje bohatě rozvinutá slovní zásoba v okruhu výraziva označujícího pohyb nebo konkrétní smyslové vjemy, popř. vyjadřujícího emocionalitu). Ovšem ztrácí se tradiční zemědělská a jiná hospodářská pojmenování (v návaznosti na „mizející“ reálie). Pokud ale uvažujeme o „zániku“ dialektů, potom platí dvojnásob:

a) neměli bychom si plést rozšíření dialektu a tzv. folklórní oblasti. „Malé“ dialektické oblasti nejsou typické pro každé období vývoje jazyka (srov. např. situaci větších regionálních útvarů ve Francii, současné dialektické rozrůznění rakouské němčiny apod.).

b) měli bychom sledovat i jevy **prozodické**; u těch se často regionální (oblastní, popř. i lokální povaha) v současné době spíše posiluje!

Dialekty jsou totiž obrazem vývoje národního jazyka. S vývojem jazykového společenství a se změnou společenských a ekonomických podmínek pozvolna zanikají mnohá jejich úzce lokální specifika a formují se (někdy až nestrukturní) interdialekty, v nichž se odrážejí i vývojové tendence, které mohou ovlivňovat konstituování normy. Některé **dialekty** uchovávají mnohdy ještě dnes stav velmi starobylý, a to nejen ty tzv. „archaické“, „okrajové“ apod. (srov. např. některé starobylé rysy v jmenné deklinaci jihozápadočeských nářečí; ale nejen tu!).

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, Daneš 1997;

Lamprecht, Arnošt – Michálková, Věra a kol.: *České nářeční texty.* Praha 1976 (ČNT 1976)

1.2.2 POJMENOVÁNÍ DIALEKT

Pojmenování *dialekt* se užívá též jako historicko-genealogického označení pro jednotlivé jazykové rodiny odštěpující se ze společného základu, např. ze základu indoevropského (srov. **dialekty** /pra/slovanské, /pra/germánské atd.).

1.2.3 SOCIÁLNÍ (VRSTVOVÝ) DIALEKT, SOCIOLEKT

Jako tzv. **sociální** (též **vrstvový**) **dialekt** se někdy chápe rovněž **sociolekt.**

DALŠÍ ZDROJE

Cuřín, František — Koudela, Břetislav — Mátl, Antonín — *Svěrák,* František: Vývoj *českého jazyka a dialektologie*. Praha: SPN 1964n. (Cuřín 1964, 1975)

1.2.4 DIALEKT A TEORIE TRANSFORMAČNÍ GENERATIVNÍ GRAMATIKY (TGG)

V rámci teorie ***transformační generativní gramatiky*** (TGG) se ***dialekt*** chápe jako jaz. varieta, která je výsledkem parametrizace univerzálních jazykových principů a není ovliv-

něna působením společenských institucí (médií, školy aj.) ani kontaktem s jiným jazykovým okolím. Žádný dialekt českého jazyka však dosud nebyl z tohoto hlediska zpracován; srov. např. odlišnou situaci v německém prostředí (např. popis „bavorštiny“ aj.).

DALŠÍ ZDROJE

Dočekal, Mojmír – Veselovská Ludmila (2017): TRANSFORMAČNÍ GENERATIVNÍ GRAMATIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/TRANSFORMAČNÍ GENERATIVNÍ GRAMATIKA (Dočekal - Veselovská 2017)

Kloferová, Stanislava (2017): DIALEKT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DIALEKT (Kloferová 2017a)

Kloferová, Stanislava (2017): NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/NÁŘEČNÍ SKUPINA (Kloferová 2017b)

1.3 Interdialekt (nadnářečí)

Interdialekty (**nadnářečí**), charakterizované jako „poslední vývojové stadium dialektů“, pak vznikaly (vznikají) jednak sbližováním jednotlivých nářečí v určitém větším regionu (stírají se jejich nejvýraznější nářeční rozdíly), jednak pronikáním spisovné (či obecné, popř. běžně mluvené) češtiny do tradičních nářečí.

Počátek určitého „odumírání“ dialektů musíme hledat již v době zrušení nevolnictví a postupného rozpadání feudálních panství. Lidé se mohli svobodně stěhovat, byla zavedena povinná školní docházka. Od posledních etap národního obrození se rozšířilo a zkvalitnilo školní vzdělání v mateřském jazyce a výuka mateřskému jazyku. V době rozvoje průmyslu našlo množství obyvatel venkova práci v městských továrnách. V nedávné době mělo velký vliv na rozšíření povědomí o spisovném jazyce rozšíření masmédií. V současné době ale už velmi často není komunikace v masmédiích vzorem užití spisovné normy. To má logiku u těch mediálních útvarů, které jsou zaměřené (výhradně nebo převážně) na regionální publikum. Ovšem nejčastěji se tu odráží určitá míra „jazykového lajdáctví“ a neúcty k vlastnímu jazyku, potažmo (často až směšné) snahy po „světovosti“ (v rámci hlásání různých „kosmopolitních“ dogmat). Tento trend však mluvní (textové) úrovni těch masmédií, která se takto prezentují, zcela jistě neprospívá!

1.4 K pojmu sociolekt

Kromě toho, že se dorozumíváme některým z uvedených strukturních útvarů českého národního jazyka, můžeme ve své řeči (spisovné nebo nespisovné) užívat lexikální nebo frazeologické prvky některého sociolektu, které vypovídají o naší příslušnosti k nějaké profesní nebo zájmové skupině. Obvykle se mezi nimi rozlišují *profesní mluva, slang* a *argot* (nebo *slang profesní, slang zájmový, argot)*, a to nejen podle prostředí, v němž se uplatňují, ale také podle různé motivace vzniku výrazů profesních, slangových a argotických. Pojetí sociolektů prochází vývojem. Zvláště v posledních desetiletích vyvstává potřeba přehodnocení jejich definic (zvláště argotu). Někdy nelze přesně určit hranici mezi profesní mluvou a slangem (např. u mluvy vojenské) nebo slangem a argotem (např. mluva sprejerů, informatiků apod.).

1.4.1 PROFESNÍ MLUVA

Profesní mluva vzniká mezi příslušníky určitého zaměstnání, kteří ve snaze *o jazykovou hospodárnost, ekonomičnost* si vytvářejí zkrácená pojmenování reálií své profese (častá je univerbizace, tvoření jednoslovných pojmenování z víceslovných). Profesionalismy jsou mnohdy nespisovnými ekvivalenty odborných názvů (termínů).

Svou profesní mluvu mají např. horníci, železničáři, nejrůznější řemeslníci, zdravotníci (příklady z lékařského prostředí: *pacoš* - pacient, *žluťas* - dítě s novorozeneckou žloutenkou, *oxík* - pulsní oxymetr, *jipka* - Jednotka intenzivní péče, *reska* - resuscitační oddělení, *uspávač* - anesteziolog, *slepák*, *apenďour* - slepé střevo, *císařák*, *kajzr* - císařský řez, *studená klinika* - márnice).

1.4.2 SLANG

Slang [slenk] je mluva příslušníků rozličných zájmových skupin, kteří, na rozdíl od jazykové ekonomie profesní mluvy, vytvářejí na principu *jazykové hry* (např. využitím metafory aj. pojmenování na základě podobnosti, nebo pouhou obměnou běžného slova) synonymní pojmenování (někdy bohaté synonymické řady) k původním neutrálním názvům.

Známý je např. slang rybářský, trampský, skautský, sportovní aj., myslivecká mluva (svébytná svou ustáleností, územním rozšířením a závazností v mysliveckém prostředí) či důvěrně známý školní slang (příklady výrazů ze školního prostředí: *bižola*, *fýza*, *čenina* ad. názvy předmětů, z názvů známek např. *basa*, *dělo*, *koule*, *stolička*, *čtverec*, *trojec*, *ajncka* ad., z dalších výrazů např. *šerif*, *bouda*, *vízo* aj.).

1.4.3 ARGOT

Argot se vytváří v „kriminalizovaném“ prostředí, např. v komunitách překupníků drog, narkomanů, "pasáků" a prostitutek, zlodějů apod. Principem je vytvoření *tajné mluvy*, které

by okolí nerozumělo. Jako příklad argotu může posloužit mluva „pražské galérky“ nebo „brněnské plotny“, zaznamenaných argotických mluv pražského a brněnského podsvětí z období mezi 1. a 2. světovou válkou. To, že výrazy těchto tajných mluv dnes známe, dokládá platnou skutečnost, že význam některých argotismů může být prozrazen, a je tudíž potřeba vytvořit pojmenování nové. Tyto staré argoty čerpaly nejen z češtiny, ale také z jazyka jidiš (jazyka východoevropských Židů založeného na němčině), z romštiny, z mezinárodní (německé a vídeňské) gaunerské mluvy rotwelsch. Uveďme si některé příklady původně argotických výrazů: *vybílit káču, stříkačka, šplíchačka, chlupatej, lóve, dávat bacha, čokl, prachy, fízl, špicl, být v chládku, být v bryndě, mít kliku; rychna, pekle, lochna, lochčit se, glocna.*

DALŠÍ ZDROJE

Klimeš, Lumír: Komentovaný přehled *výzkumu slangu v Československu, v České republice a ve Slovenské republice v létech 1920-1996*. Vyd. 1. Plzeň: Západočeská univerzita 1997 (Klimeš 1997)

1.5 Teorie národního jazyka

Teorie národního jazyka zahrnuje vedle teorie spisovného jazyka pohled dialektologický, směřující (na pozadí spisovného jazyka, event. na pozadí starších fází češtiny) k poznání rozrůzněnosti českého jazyka, dále pohled stylistický (sleduje funkční diferenciaci češtiny, především spisovné, nověji k poznání lidské řeči přispívá sociolingvistika, sledující vztahy jazyka a společnosti, a teorie komunikace. Z diachronního hlediska popisuje národní jazyk historická mluvnice češtiny, která se zaměřuje na vývoj jednotlivých výrazových prostředků (např. hlásek, tvarů, syntaktických konstrukcí, lexémů), v lingvistickém pojetí; a vývoj spisovného jazyka, který postihuje nejen stav spisovné češtiny, ale i typy komunikačních situací (textů), v nichž se v jednotlivých obdobích mluvený a psaný jazyk uplatňuje.

Celek jazyka dnešního českého národa je (jak už jsme zmínili výše) historicky vzniklý soubor funkčně diferencovaných ***útvarů národního jazyka*** // ***variet národního jazyka*** (též různotvarů, existenčních forem jazyka), v podstatě jazykových struktur s jednou nebo s několika funkcemi. Přičemž funkcí jazykové struktury se rozumí sepětí významu a formy při dosahování komunikačního cíle. Dialekt je z tohoto hlediska monofunkční, zatímco spisovný jazyk výrazně polyfunkční.

Národní jazyk neexistuje izolovaně od jiných jazyků, s nimiž se dané etnikum setkává z důvodů ekonomických, politických i geografických, takže se jimi inspiruje a současně na ně působí, osvojuje si (většinou v adaptované formě) jejich výrazové prostředky, zejména lexémy a textové modely, a současně je sám také obohacuje (srov. výklad k vicinologii a

kontaktové lingvistice. Útvary **národního jazyka** jsou relativně autonomní, jejich hranice však nejsou ostré. Reálně existují útvary pouze ve vztahu k jiným útvarům **národního jazyka**, zejména prestižním. Rozčlenění na útvary a vztahy mezi nimi vytváří makrosituaci příznačnou pro určitý **národní jazyk.** Při jejím popisu připomínáme i sféry komunikace, v nichž se jednotlivé útvary především n. výhradně uplatňují, snažíme se postihnout celou jaz. situaci; všímáme si přitom také cizích jazyků, které mohou sloužit některým komunikačním potřebám národa.

Rozhraničení mezi jednotlivými útvary je založeno na zobecnění. Velmi mnoho jazykových prvků je pro všechny útvary společných. Pravidelné rozdíly jsou nejlépe zaznamenány na úrovni foneticko-fonologické a morfologické. Prostupná je zejména hranice mezi obecnou češtinou vyššího typu a hovorovou podobou jazyka spisovného, u lexika i mezi obecným slangem a hovorovou vrstvou (hovorově spisovnou). Také rozdíly mezi konkrétními dialekty a interdialekty daného regionu se postupně stírají. V reálné komunikaci dochází běžně k míšení, resp. střídání, prostředků a samy útvary se vyvíjejí. Kromě toho má v jednotlivých regionech obecný model své konkretizace; např. v Čechách je založen na opozici spisovného jazyka a běžně mluvené (též někdy „obecné"; především interdialektické; popř. určitého celonárodního ***substandardu***). Ve Slezsku nebo na východě Moravy jde spíše o vztah spisovného jazyka, regiolektu, interdialektu a dialektu.

Model **národního jazyka** v podobě, v níž se obvykle prezentuje, je hierarchický, útvary výše položené jsou regionálně, sociálně i funkčně méně omezené. Postavení **prestižního jazykového útvaru** má nepochybně spisovná čeština, opírající svou stabilitu o kodifikaci a užívaná v záležitostech národní kultury duchovní i hmotné, tedy při sledování vyšších komunikačních cílů, jichž je současně signálem. Její norma vyhovuje slohové rozrůzněnosti a vyznačuje se často variantami. Jistou prestiž získává i ta forma běžně mluvené češtiny, která bývá označována jako obecná čeština (místy tato forma ztrácí úzce regionální a sociální omezení). Nejnižší prestiž mají naopak teritoriální dialekty, stabilizované tradicí a užívané živelně pro běžnou denní komunikaci zejména ve venkovských odlehlejších lokalitách staršími mluvčími. (Toto omezení však nemusí být pravidlem; důležité je tu spíše jazykové povědomí a kompetence mluvčího; srov. např. současnou situaci polských, slovenských či rakouských nářečí).

Mimo takto představenou stratifikaci stojí ***běžná mluva*** (srov. výše), funkčně vymezená podoba národního jazyka, jejíž strukturní náplň může být různá, často i smíšená, a to v závislosti na konkrétních okolnostech vzniku a percepce komunikátu. Tato běžná mluva je primárně spontánní a mluvená a slouží, jak již termín naznačuje, běžné denní komunikaci; v psané podobě může být využita v soukromé korespondenci, a ovšem i stylizována v krásné literatuře. Bývá označována i termínem ***běžně mluvený jazyk*** (srov. výše). Je od 80. let 20. stol. předmětem intenzivního studia nejen z hlediska uplatňovaných jazykových prostředků, ale komunikáty jsou analyzovány i jako diskurz. Pozornost k spontánní nenářeční mluvě je však starší; od 60. let 20. století se č. lingvistika zabývá studiem ***městské mluvy***, běžné mluvy obyvatel města, především většího. Její analýza umožňuje v sociálně

rozrůzněném komunikačním společenství jediné lokality sledovat jak jazykovou stratifikaci, tak její generační proměny.

Stratifikační model národního jazyka je výrazně primárně lingvistický. Model, který by odrážel dynamiku proměn **národního jazyka** a její tendence, lze vytvořit na základě **komunikačním**: veškeré sdělování etnika se v něm rozděluje do dvou sfér, komunikace regulované (veřejná komunikace, kde se uplatňuje jak regulující role jazykové výuky a výchovy, tak autoregulace komunikantů) a komunikace neregulované (soukromá komunikace, kde je výběr výrazových prostředků limitován jen nároky konkrétní komunikační situace). V každé z nich nacházíme jazykovou dominantu, útvar, který se uplatňuje přednostně, zatímco ostatní jen příležitostně. Na základě jazykové analýzy komunikátů lze dospět k přesnějšímu poznání toho, co má ve vyjadřování skutečnou prestiž. Ruší se tak předem deklarovaná hranice spisovnosti a nespisovnosti, která je v tradičním pohledu na **národní jazyk** základní.

Pokud se jedná o vědu o dialektech, **dialektologii**, musíme odlišit především typ ***synchronní a diachronní*** (historickou dialektologii), dále dialektologii ***komparativní,*** popř. též ***typologickou*** (tzv. ***mikrotypologii***: srov. dále výklad k makro- a mikrodialektu), popř. ***urbánní*** (tedy vědu o městské mluvě; srov. dále u I. Bogoczové).

DALŠÍ ZDROJE

Chloupek – Krčmová 2017,

Bogoczová, Irena: *Textová opora ke studiu mluveného českého jazyka a dialektologie.* Edice: Studijní texty. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2009 (Bogoczová 2009)

1.6 Nářečí přechodová (přechodná) a smíšená

(1) Jako **přechodová** či **přechodná** označujeme **nářečí**, kterými se mluví na rozhraní dvou rozsáhlých nářečních celků a která obsahují vedle svých charakteristických znaků **jako pevnou a ústrojnou součást systému** též četné nářeční rysy těchto celků. Rysy přechodovosti se zpravidla vymezují pro menší či větší skupinu dialektů, nikoliv pro jedno lokální nářečí Na jazykovém území lze vydělit:

a) **Přechodová nářečí** v rámci dialektů národního jazyka; k nimž patří např. nářečí českomoravská (s rysy užšího úseku českých nářečí i se znaky nářečí středomoravských), frenštátská nářečí (na pomezí Valašska a jižního úseku slezskomoravských nářečí), popř. úsek příborský (na pomezí jižního úseku nářečí slezskomoravských a severních, popř. centrálních nářečí středomoravských)

b) nářečí s četnými **přechodovými znaky** existující na pomezí/rozhraní příbuzných jazyků; např. nářečí slezskopolská (na pomezí českého a polského Slezska) či kopaničářská (na pomezí českých a slovenských nářečí).

(2) Ve starších dialektologických pracích se někdy odlišovala též nářečí **smíšená**. V takovém případě se nářeční rysy sousedních celků nestávaly pevnou a ústrojnou součástí systému, ale projevovaly se jako určitý substrát, popř. superstrát (především v oblasti lexikonu; z hlediska diachronie srov. např. některé lokality na Valašsku); také v tzv. českopolském smíšeném pruhu nebo v kopaničářských lokalitách dnes už může jít někdy jenom o dochování lexémů, popř. tvaroslovných znaků apod., které však v zásadě sledovaného nářečí systematicky nemění. Také proto dnes někdy dochází k záměně pojmů. Někdy se uvádějí ***nářečí přechodová*** nebo ***přechodná***, jindy ***smíšená***. Zásadní je tu ale odlišení nářečí ***přechodných***.

DALŠÍ ZDROJE

Stanislava Kloferová (2017): PŘECHODOVÉ NÁŘEČÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PŘECHODOVÉ_NÁŘEČÍ (dále: Kloferová 2017c)

Bělič 1972,

Kellner, Adolf: Úvod do dialektologie. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1954 (Kellner 1954)

1.7 Na pomezí struktury (substrát, superstrát, adstrát)

1.7.1 SUBSTRÁT

Označení pro výsledek jazykového kontaktu, při němž sociálně podřízený jazyk (mateřský, popř. přejatý od původního obyvatelstva) působí (tzv. „zdola“) na dominantní jazyk daného území, který se tak určitým způsobem mění; totéž může platit též o vztahu různých nářečí. Někdy může takto proměněný jazyk (dialekt) představovat regionální nebo funkční varietu dominantního jazyka. Ta se za určitých okolností může stát základem nového jazyka.

V historické jazykovědě se ***substrátem*** zpravidla rozumí stopy jazyka původních obyvatel, který byl překryt jazykem imigrovaného, mocensky dominantního etnika. Někdy se uvádí, že jazyk původního etnika v důsledků jazykového posunu jeho mluvčích k domi-

nantnímu jazyku zanikl. Úplný zánik jazyka ale pro **substrát** není podmínkou, stačí omezení jeho užití v určitých centrech, regionech nebo doménách. V důsledku bilingvismu mluvčích lokálních jazyků na základě jazykového posunu dochází nejprve k pravidelnému „přepínání kódů" (code switching). Vývoj jazyka samozřejmě ovlivňuje i jeho psaná forma.

PRO ZÁJEMCE

Pojmu **substrát** se užívá i v kreolistice při vysvětlení vzniku tzv. kreolů, jejichž gramatický **substrát** se formoval jednak v historicky jiném typu kontaktové situace, jednak jiným způsobem. Dochází tak:

a) k limitovanému osvojení dominantního (popř. koloniálního jazyka) a posléze i k masovému jazykovému posunu k jinému jazyku
b) k ustálení převládajícího typu výpůjček.

V sociolingvistice dochází ke zobecnění ***substrátové situace.*** Pojem **substrát** se vztáhne rovněž na výsledky jazykového kontaktu v rámci moderní urbánní nebo jiné migrace a s ní spjatého jazykového kontaktu. Příznačné je přenášení způsobů výslovnosti, užívání replik morfosyntaktických konstrukcí a větných vzorů. Lexikální výpůjčky (podle konkrétní kontaktové situace) se omezují na označení míst, řek či pohoří, specifických druhů zvířat, plodin nebo pokrmů, resp. též zvyků a jiných specifických sociálních fenoménů. Zmíněné omezení lexikálních a rozšíření výpůjček (např. syntaktických) souvisí mimo jiné s tím, že při jazykovém kontaktu s prestižnějším jazykem, resp. při posunu k němu. Je pak snazší identifikovat a kognitivně kontrolovat lexikon neprestižního, sociálně podřízeného jazyka. Dochází k omezování jeho užívání; ustaluje se přenesená výslovnost nebo morfosyntaktické vzory. V takovém případě se jedná o substrátové interference v jazyce širokých sociálních vrstev, resp. o jazykový (nářeční) posun širokých sociálních vrstev.

K ZAPAMATOVÁNÍ

V souvislosti s češtinou se někdy diskutuje o obtížně doložitelném keltském **substrátu**, popř. o vlivu pračeštiny na českou redakci staroslověnštiny. Českým **substrátem** lze vysvětlit syntaktické i specificky omezené lexikální bohemismy ve vídeňské němčině v rámci češtiny v Rakousku. V bohemistickém kontextu je pojem **substrát** relevantní i pro romský etnolekt češtiny.

DALŠÍ ZDROJE

Krčmová Marie –Večerka, Radoslav (2017): MORAVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/MORAVISMUS (Krčmová - Večerka 2017)

Nekula, Marek (2017): SUBSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SUBSTRÁT (Nekula 2017a)

Večerka, Radoslav (2017): DVOJJAZYČNOST. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DVOJJAZYČNOST (Večerka 2017)

1.7.2 SUPERSTRÁT

Jedná se o výsledek jazykového kontaktu, při němž imigrovaný, mocensky dominantní či prestižní druhý jazyk „shora“ působí na místní první jazyk původních obyvatel nějakého území. To při intenzivním sociálním tlaku prestižního jazyka na jazykové společenství může vést k podstatným změnám původního jazyka. Pojem **superstrát**, dotvořený k termínu substrát, se v historické jazykovědě etabloval pro výsledky jazykového kontaktu v jazyce „porobených“ etnik, jejichž jazyk se (přechodně) dostal pod tlak jazyka dobyvatelů, nakonec se ale (mimo jiné s ohledem na počet mluvčích domácího jazyka a/nebo kulturní atraktivnost s ním spjaté kultury) udržel a postupně integroval jazyk minoritních dobyvatelů, u nichž došlo k jazykovému posunu k domácímu jazyku. Úplný zánik jazyka ale pro **superstrát** není podmínkou. Stačí omezení jeho užívání v určitých regionech nebo funkčních doménách.

PRO ZÁJEMCE

V kreolistice se termínem **superstrát** myslí lexikon, který byl do kreolu přejat z koloniálního jazyka.

1.7.3 TZV. KULTURNÍ SUBSTRÁT A SUPERSTRÁT (POPŘ. ADSTRÁT)

Z pohledu bohemistického lze za kulturní **substrát** považovat řecké prvky ve staroslověnštině, staroslověnské, latinské a staroněmecké prvky ve staré češtině, staročeské ve staré polštině apod., které se v uvedených jazycích v důsledku kulturní dominance řečtiny, latiny, staré němčiny apod. sedimentovaly v podobě latinismů, grecismů, germanismů apod. Obdobně se uplatnil vliv staroslověnštiny na češtinu. Kulturní **superstrát** je přitom v případě češtiny možno pozorovat nejen v slovní zásobě spjaté s křesťanstvím, ale pokud jde

o latinu a řečtinu, i ve slovní zásobě spjaté s vědou. Někdejší dominance němčiny a současná dominance angličtiny stojí za germanismy a anglicismy ve slovní zásobě spojené s hospodářstvím, obchodem, technologiemi n. životním stylem. Důvodem výpůjček přitom není jen chybějící označení pro daný předmět nebo produkt, resp. pro sociální roli nebo jev, ale i prestiž jazyků. Zatímco u germanismů zčásti došlo k jejich stylistickému poklesu (*otec – fotr*, *obchod – kšeft*, *obličej – ksicht* aj.), které slouží diferenciaci výrazu co do jeho expresivity, existují anglicismy vedle domácích označení jako prestižnější označení: *zákazník – klient*, *odbyt – marketing* apod.

Zmíněné historické příklady si jsou podobné především zachováním domácího jazyka a převládajícím typem výpůjček. Mezi nimi jasně dominují lexikální výpůjčky, takže se v sociolingvistice v daném případě mluví o ***výpůjčkové situaci*** (někdy může jít o kulturní ***adstrát***; srov. 1.74). Tato situace se v případě lexikálních výpůjček obejde i bez bilingvismu. Stoupajícím tlakem mocensky, technologicky nebo kulturně dominantního jazyka nicméně dochází k osvojování dominantního jazyka a zformování bilingvismu v širších vrstvách, což je podle míry tlaku dále spjato s výpůjčkami fonologickými, syntaktickými, morfosyntaktickými a morfologickými. Za **superstrát** lze v češtině vedle lexikálních výpůjček zmiňovaných výše považovat např. postpozici shodného přívlastku v terminologických označeních (např. *kočka domácí* aj.), převzetí deklinačních vzorů spolu s přejatým slovem (např. *centrum – centra* aj.) nebo slovesného rodu, u něhož se uplatnil vliv latiny. Výrazně se v češtině uplatnil zvláště vliv němčiny; také na úrovni gramatické, resp. morfosyntaktické při formování slovesného rodu a kategorie času (včetně rezultativa), jejíž strukturace se považuje za jeden z rysů středoevropského jazykového svazu. Vliv němčiny se uplatnil i při formování členu, který se ovšem v češtině (např. na rozdíl od lužické srbštiny) negramatikalizoval. Němčina se navíc stala vzorem i pro některé slovotvorné typy. V odborných textech ve vedlejších větách podpořila postavení slovesa v koncové pozici, došlo i k rozvinutí systému tzv. deadverbiálních částic.

DALŠÍ ZDROJE

Marek Nekula (2017): SUPERSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SUPERSTRÁT (Nekula 2017b)

1.7.4 ADSTRÁT

Výsledky obou- nebo vícesměrného jazykového kontaktu bez sociální hierarchizace zúčastněných jazyků a jazykových komunit, v historické jazykovědě s důrazem na trvání takového jazykového kontaktu bez zániku jednoho ze zúčastněných jazyků. Většinou se jedná o vzájemné ovlivňování jazyků sousedních. Uvedenou definici naplňuje např. bal-

kánský jazykový svaz nebo současný úzus německých přejímek v češtině či českých přejímek v rakouské němčině. Relativně vyrovnaný, oboustranný a stabilní jazykový kontakt tedy vzniká při dlouhodobém sousedství dvou a více jazyků; nejvýrazněji, je-li to spojeno se stabilním územím v rámci jednoho státu (např. v Belgii n. ve Švýcarsku), což platí též o dialektech. Rozšíření adstrátu v kontaktových jazycích bývá běžné ve společně obývaných urbánních centrech. Na příkladu česko-německého jazykového kontaktu lze přitom vidět, že prestiž a dominance obou jazyků se může v průběhu historie několikrát vystřídat, tj. že docházelo k jazykovému posunu od němčiny k češtině i od češtiny k němčině.

DALŠÍ ZDROJE

Marek Nekula (2017): ADSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ADSTRÁT (Nekula 2017c)

1.8 Klasifikace dalších strukturních útvarů jazyka

Zbývá definovat ještě několik typů strukturních útvarů, o kterých jsme se zmínili jen okrajově, popř. zatím vůbec ne. Patří k nim pojmenování ***regiolekt, makrodialekt*** (někdy také ***nářeční skupina***) a ***mikrodialekt***, popř. ***„dialekty individuální“***).

Z hlediska základního pojetí lze však každé z uvedených označení vykládat v různém smyslu.

1.8.1 MAKRODIALEKT

Jako ***makrodialekt*** se chápe:

a) **nářeční skupina**; toto pojetí často odpovídá rozsahu tzv. *interdialektu* (srov. výše).

V zeměpisném třídění nářečí národního jazyka představuje **nářeční skupina** dialektové seskupení nejvyššího řádu, vnitřně diferencované a se závažnými shodnými znaky, jimiž se odlišuje od jiné nář. skupiny. Při dělení dialektů češtiny na **nářeční skupiny** se uplatňuje hledisko hláskoslovné. Diferenčním znakem jsou výsledky rozdílného vývoje samohlásek *ý* (dnes spis. *ý*, např. *mlýn*, *starý*), částečně též *í* (spis. *í*, např. *sítko*), a *ú* (dnes spis. *ou*, např. *mouka*, *nesou*), hláskoslovného procesu odvíjejícího se na našem území od 15. stol.. Vydělují se tak jednak **nářeční skupiny**, v nichž došlo k diftongizaci *ý* > *ej* (zčásti *í* > *ej*) a *ú* > *ou*, popř. k následné změně *ej* > *é* a *ou* > *ó*, jednak **nářeční skupiny**, v nichž zůstávají původní samohlásky *ý* (popř. *ý* splynulo s *í*) a *ú* uchovány, popř. podléhají krácení a mění se v *y* a *u* (srov. dále výklad o českých nářečích v širším a v užším smyslu). Každá **nářeční skupina** se dále člení na menší podskupiny, každá nářeční podskupina pak na typy (úseky) a každý typ/úsek na nářečí jednotlivých lokalit (mikrodialekty; srov. dále)

b) označení **makrodialekt** se však může vztahovat i k určité větší skupině geografických nářečí národního jazyka, která svým rozsahem nemusí tradičnímu pojetí **nářeční skupiny** zcela odpovídat.

Z hlediska (pre)historie jazyka se ale označení **nářeční skupina** užívá také pro staré předhistorické (psl.) jazykové celky; např. pro praslovanský celek jižní (popř. severní), východní a západní. V tomto smyslu vykládá sousloví slavistika.

DALŠÍ ZDROJE

Kloferová 2017a

1.8.2 MIKRODIALEKT

V návaznosti na předchozí výklad můžeme definovat také pojmenování ***mikrodialekt*** (a to ze dvou hledisek):

a) Dialektologicky: jako nejmenší homogenní nářeční celek
b) Sociolingvisticky: jako útvar tvořený blízkými idiolekty (skupinou „individuálních jazyků“; srov. dále)

1.8.3 REGIOLEKT

Termínu ***regiolekt*** se užívá:

1) nejčastěji pro nářečně zaměřený, **regionálně rozšířený typ běžně mluveného jazyka**. Liší se však od obecně rozšířeného typu běžné mluvy v několika směrech:

a) od standardní variety (v našem případě od spisovné češtiny):
- vlastním substrátem utvořeným z různých dialektů, kterými se v dané oblasti hovoří
- velmi často také charakteristickým akcentem

b) od dialektu tím, že stanovuje (podává) většinu (společných) nářečních charakteristik týkajících se slovníku, gramatiky a výslovnosti.

2) Definice **regionální variety mluvené řeči** se však odlišují i v dalších směrech. Ne vždy se vztahují ke stejnému označení. Nabízí se tu řada otázek.
- Jde o jazyk „běžně mluvený“, hovorový, obecný či jiný?
- Jedná se pak o regionální „obměnu“ obecné či „mluvené řeči“? V takovém případě je nutné jednoznačně odlišit pojmy *varianta* a *varieta*:

Jazyková varianta: existující či možná jazyková situace, jazykový objekt či akce s poněkud odlišnými vlastnostmi; jedna z více alternativních jazykových forem...

Jazyková varieta: verze (útvar) jazyka se speciální komunikační funkcí. Varieta je dána teritoriálně, sociálně nebo funkčně (např. dialekt, standardní/spisovný jazyk, pidžin, slang apod.)

- Také pojem „*hovorový*“ jazyk můžeme chápat jako otázku systému (hovorovou podobu spisovného jazyka; srov. výše odkaz na definici v *České mluvnici*; srov. Havránek, B. – Jedlička, A.); nebo je „hovorovost“ potřeba nahlížet pouze jako na stylistický problém? (... např. z hlediska klasifikace funkčních stylů?)
- Regiolekt lze klasifikovat i z hlediska zastoupení jazykového substrátu, superstrátu či adstrátu (srov. dále) nebo z hlediska vztahu systému a struktury. Hovoříme tu o strukturním útvaru jazyka; do jaké míry však může být ovlivněn rovněž útvary nestrukturními?

PRO ZÁJEMCE

Alternativně lze uvedené dialektové typy třídit též **podle variability** v prostoru:

- 1také v tomto pojetí se chápe ***mikrodialekt*** jako *lokální dialekt*. Více je však zdůrazněn fakt, že se tento typ dialektu vyskytuje mezi sousedními populacemi, jejichž jedinci se spolu teoreticky mohou v průběhu života setkat. Důležitá je zde mikrogeografická variabilita mikrodialektu.

- ***makrodialekt*** je ale popsán jako nářečí populací, které jsou od sebe odděleny velkou vzdáleností nebo jinou bariérou znemožňující vzájemný kontakt mezi jedinci obou populací; důležitá je tedy variabilita makrogeografická.

- ***regiolekt*** se definuje jako typ strukturního útvaru s rozsáhlým areálem. Podobné typy „dialektu“ mohou být vzájemně natolik rozdílné, že v extrémních případech dochází až ke ztrátě schopnosti komunikace mezi jedinci z různých populací.

1.8.4 IDIOLEKT, BIOLEKT, FAMILIOLEKT

Pojmenování **idiolekt** pochází z řeckého slova ἴδιος *idios* „vlastní" a λέξις *leksis* „řeč“ (zestarale také **ideolekt**). Jedná se o jazyk jednotlivce projevující se individuálním výběrem slovní zásoby, gramatiky nebo výslovnosti; v našem prostředí z komplexu českého národního jazyka. Vzniká pod vlivem příslušnosti k nějaké sociální skupině, stupni vzdělání, apod. Svůj idiolekt má každý člověk, avšak jeho unikátnost spočívá spíše v propojení slov a vět v řeči.

Biolekt jako spíše nestrukturní (sociální) útvar zastává podobu jazyka typickou pro určité pohlaví či věkovou kategorii. Gendrové a generační rozlišení jazyka nespočívá jen ve slovní zásobě, ale také např. ve slovotvorbě. Termín sa pohybuje na hranicích synchronního a diachronního chápání.

Jako **familiolekt** se někdy označuje spíše nestrukturní (sociální) typ mluvy běžné v konkrétní rodině.

Pokud však vzájemné rozdíly nespočívají jen v lexikonu, nýbrž i v morfologické rovině, pak nelze pojmy **biolekt** a **familiolekt** jednoznačně označovat za útvary nestrukturní.

DALŠÍ ZDROJE

Bogoczová 2009

SAMOSTATNÝ ÚKOL

1/1 Najděte si věrohodné podklady k objasnění charakteru tzv. „obecné češtiny“, běžně mluvené řeči, popř. k odlišení českých interdialektů v širším smyslu (srov. také seznam literatury níže)!

1/2 Zjistěte si, jak je **dostupná literatura** k výkladu obecné a běžně mluvené češtiny, k problémům spisovnosti a nespisovnosti. Pořiďte si základní excerpci nejdůležitějších titulů.

1/3 Z následujících dvou definicí je správná vždy jen jedna - označte ji! (podle I. Bogoczové)

(1.) Národní jazyk je a) spisovný jazyk daného národa, který plní funkci reprezentativní. b) souhrn jazykových útvarů, kterých využívají při vzájemném dorozumívání příslušníci jednoho národa.

(2.) Strukturní jazykový útvar je a) varieta jazyka, která se od jiných variet téhož jazyka liší gramatickou stavbou. b) varieta jazyka, která se od jiných variet téhož jazyka liší jen specifickou vrstvou slovní zásoby.

(3.) Spisovný jazyk je a) útvar národního jazyka řídící se kodifikací. b) útvar národního jazyka, který má svou vlastní normu.

(4.) Hovorová čeština je a) mluvená forma spisovné češtiny. b) opak spisovné češtiny, nespisovný běžně dorozumívací kód.

(5.) Obecná čeština je a) kód společný všem příslušníkům českého národa. b) český interdialekt.

(6.) Slang je a) mluva lidí se společným zaměstnáním. b) mluva lidí se společným koníčkem.

(7.) Idiolekt je a) individuální kód každého z nás. b) jazyk deklasovaných vrstev společnosti.

1/4 Z následujících dvou definic je správná vždy jen jedna — označte ji!

Dialektologie se zabývá především a) nestrukturními útvary národního jazyka. b) strukturními útvary národního jazyka.

1/5 Podtrhněte funkce, které nepřísluší teritoriálním dialektům: expresivní, pojmenovávací, mentální, národně konsolidační, estetická, komunikační, národně reprezentační, emocionální.

1/6 Podtrhněte vlastnosti typické pro běžně mluvenou češtinu: kodifikovanost, obecná srozumitelnost, psanost, univerzálnost, neoficiálnost, sdělnost, zastaralost, odbornost, praktická využitelnost, prestižnost, spontánnost. ... Jaká hlediska lze ještě uplatnit?

MODELY KOMUNIKAČNÍCH CVIČENÍ

1/7 Vysvětlete klasifikaci sociolektů. Jako doklady tohoto třídění je vhodné využít (např.) pojmenování z oblasti slangu studentského nebo počítačového (sem lze zařadit i užití *akronym*), profesionalismy (např. z oblasti elektronických, letištních, divadelních profesionalismů apod.), popř. pojmenování z oblasti zájmové činnosti (sportovní slang, slang časopisů pro mládež, motorkářský slang apod.).

Pro výběr slov lze využít některé internetové zdroje; srov. také Klimeš 1997 ... apod.

1/8 Najděte doklady ***městské mluvy***; např. hantecu

*(*https://www.youtube.com/watch?v=qpLucNoAqxk*), slovníku „*ostravštiny*“*

*(*https://www.youtube.com/watch?v=6n9a17Wexew*), „*plzeňštiny*“*

*(*https://www.youtube.com/watch?v=8FrkCIpfXRA*) apod.* Následně vysvětlete princip městské mluvy a její základní charakteristiky.

1/9 Vysvětlete (nebo alespoň odhadněte), co znamenají následující slangové výrazy (popř. spojení):

seš hustej, seš borec, to je ekšn, seš king, úpa špica, respekt, týpka, roštěnka, hustoun, lama, lůzr, trapka, fotřík, úča

1/10 Najděte příklady slangových slov, která byla převzata z angličtiny.

1/11 Vysvětlete, co znamenají uvedená slova:

četnout, fleška, gůglovat, hadr, mekař, komp, resetnout, vokna, vysmahnout, zamrznout, kleknul mi hadr, vopálit cedlo, vytunit kompa

1/12 Poznáte, ve kterém městě se mluví následujícím způsobem?

a) Když peče kula, tak hópnem na šalinu a přes štatl pila s muklama a kocnama na prígl.

b) Utřel sem pysk v Kerfuru. Včeraj, jak sem jel rano lokalku na šichtu, sem ešče poloslepy kuknul z okna a co nevidim – řada aut jak cyp od Imperijalu až po Frydlanske mosty. Už sem se těšil, že uvidim jakesik rozflakane žďorby na štyrech kolach od hňupu, co jezďa jak prasata a nedodržuju vyhlašku, a nebo aji jakesik dojebane krvave zněuznane zavodniki formule jedna, ale nic! Řada až ku kulturaku a socijalce a ešče dal.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Obsahem kapitoly byl národní jazyk a jeho stratifikace, v níž lze uplatnit více hledisek. V komplexu českého národního jazyka (KČNJ) je důležité sledovat problémy jeho stratifikace (tedy rozčlenění českého národního jazyka; ČNJ). Odlišili jsme jazykové útvary strukturní a nestrukturní. Mezi strukturními útvary jsme představili spisovnou češtinu (češtiny hovorové, tedy mluvené formy spisovné češtiny) a útvary nespisovné: obecnou češtinu (a její regionální obměny), interdialekty a nářečí (tradiční teritoriální či lokální dialekty; včetně definice nářečních skupin a podskupin). Následně jsme určili rozdíly pojmů regiolekt, makrodialekt a mikrodialekt: připomenuli jsem spojení běžná mluva (běžně mluvený jazyk) pro uzuální formy řeči (komunikační realizace). K nestrukturním poloútvarům jsme přiřadili sociolekty (argot, slang, profesní mluva), popř. situační rejstříky čili registry.

Komunikační kód jednotlivých mluvčích se liší jednak proto, že tito mluvčí pocházejí z různých regionů naší republiky, jednak z toho důvodu, že patří k různým společenským vrstvám, vykonávají různá zaměstnání a mají různé koníčky. Při klasifikaci tzv. teritoriálních a sociálních dialektů bylo použito hlediska teritoriální nebo sociální příslušnosti (původu) uživatele češtiny. Idiolekt vyčleňujeme z hlediska kvantitativní (na základě počtu uživatelů: hledisko singulárnosti/jednotlivosti a plurálnosti/mnohosti). Odlišujeme také časový aspekt; tedy hledisko diachronní, které je opakem synchronního (ale i hlediska jiná; srov. např. u I. Bogoczové, 2009).

Rozlišili jsme různé typy jazykové situace (typ endoglosní či exoglosní; rovnovážný či nerovnovážný; jednosložkový, dvousložkový či vícesložkový). Z tohoto pohledu jsme po-

psali českou dichotomii (dvousložkovou endoglosní nerovnovážnou situaci); srov. postavení spisovné a nespisovné čeština). Vědomí příslušnosti k jazykovému etniku potom předpokládá jazykové povědomí a dostatečné ovládání prestižního kódu (českého spisovného jazyka). S teorií národního jazyka rovněž souvisí definice substrátu, superstrátu a adstrátu. Samostatně jsme objasnili pojem idiolektu, biolektu či familiolekt; připomněli jsme si rozdíly mezi jazykovou variantou a varietou.

DALŠÍ ZDROJE

Bělič, Jaromír: *Nástin české dialektologie.* Nástin české dialektologie. Praha 1972 (dále: Bělič 1972)

Bělič, Jaromír: *Přehled nářečí českého jazyka* (s mapkou). Praha 1976 (dále: Bělič 1976)

Bogoczová, Irena: *Textová opora ke studiu mluveného českého jazyka a dialektologie*. Edice: Studijní texty. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2009 (Bogoczová 2009)

Cuřín, František — Koudela, Břetislav — Mátl, Antonín — *Svěrák,* František: Vývoj *českého jazyka a dialektologie*. Praha: SPN 1964n. (Cuřín 1964, 1975)

Daneš, František a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí.* Praha: Academia, 1997 (Daneš 1997)

Dočekal, Mojmír – Veselovská Ludmila (2017): TRANSFORMAČNÍ GENERATIVNÍ GRAMATIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/TRANSFORMAČNÍ GENERATIVNÍ GRAMATIKA (Dočekal - Veselovská 2017)

Hrbáček, Josef: *Úvod do studia českého jazyka.* Vydání 2. (přeprac.). Praha: Karolinum 1994 (dále: Hrbáček 1994)

Chloupek, Jan: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnost*i. 1. vyd. Spisy filozof. fak. Univ. J. E. Purkyně v Brně; č. 264. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1986 (dále: Chloupek 1986)

Kellner, Adolf: *Úvod do* dialektologie. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1954 (Kellner 1954)

Klimeš, Lumír: Komentovaný přehled *výzkumu slangu v Československu, v České republice a ve Slovenské republice v létech 1920-1996*. Vyd. 1. Plzeň: Západočeská univerzita 1997 (Klimeš 1997)

Kloferová, Stanislava (2017): DIALEKT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DIALEKT (Kloferová 2017a)

Kloferová, Stanislava (2017): NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/NÁŘEČNÍ SKUPINA (Kloferová 2017b)

Kloferová, Stanislava (2017): PŘECHODOVÉ NÁŘEČÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PŘECHODOVÉ NÁŘEČÍ (dále: Kloferová 2017c)

Krčmová Marie – Večerka, Radoslav (2017): MORAVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/MORAVISMUS (Krčmová - Večerka 2017)

Krčmová, Marie – Chloupek, Jan (2017): NÁRODNÍ JAZYK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/NÁRODNÍ JAZYK (Krčmová – Chloupek 2017)

Lamprecht, Arnošt – Michálková, Věra a kol.: *České nářeční texty.* Praha 1976 (ČNT 1976)

Nekula, Marek (2017): ADSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ADSTRÁT (Nekula 2017c)

Nekula, Marek (2017): SUBSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SUBSTRÁT (Nekula 2017a)

Nekula, Marek (2017): SUPERSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SUPERSTRÁT (Nekula 2017b)

Večerka, Radoslav (2017): DVOJJAZYČNOST. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DVOJJAZYČNOST (Večerka 2017)

2 NÁŘEČÍ ČESKÁ V ŠIRŠÍM SMYSLU A JEJICH KLASIFIKACE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Seznámíme se s diferenciačními znaky českých nářečí; a to znaky hláskoslovné, tvaroslovné, syntaktické, slovotvorné i lexikální. Tedy rysy celočeské (společné českým nářečím v širším smyslu), projevy českých nářečí v užším smyslu, jevy středomoravské, jevy východomoravské a jevy slezské. Představíme též starší pojetí klasifikace (na tzv. „základní větě“ B. Havránka), ale též současné poznatky české dialektologie. Odlišíme rysy obecné češtiny. Popíšeme diference podskupin nářečí českých v užším smyslu (rozdíly středočeské, jihozápadočeské s částí jižní a západní, severovýchodočeské a jihovýchodočeské/českomoravské), středomoravské nářeční skupiny (s podskupinou centrální, jižní, západní a východní), interdialektu východomoravského (s podskupinou valašskou, slováckou, kelečskou, dolskou, hranickou, na jihovýchodě kopaničářskou) a slezského interdialektu (s podskupinou slezskomoravskou a slezskopolskou; včetně dílčích úseků).

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- o klasifikaci českých nářečí i o významu jejich poznávání
- o možnostech poznávání specifických nářečních rysů
- jak pracovat s literaturou popisující (především) diferenční znaky českých nářečí

Budete schopni

- vyhledat si opět potřebné informace k pochopení systému nářečních skupin, podskupin i lokálních nářečí češtiny
- prakticky využívat poznatků při terénním poznávání nářečních jevů

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

diferenciační znaky českých nářečí; hláskoslovné, tvaroslovné, syntaktické, slovotvorné, lexikální; nářečí česká (v širším a v užším smyslu), modely klasifikace nářečí; obecná čeština; nářeční podskupiny; nářečí středomoravská, východomoravská, slezská, oblast nářečně různorodá, nářečí přechodová, interference; dílčí nářečí (podtypy)

PRŮVODCE STUDIEM

Vysvětlili jsme si základní pojmy oboru dialektologie i věd souvisejících (včetně hierarchie jevů, které v rámci oboru poznáváme), ale dosud jsme se nezmínili o základní diferenciaci českých nářečí.. Tomuto tématu bude věnována právě následující kapitola. Nelze přitom pominout základní terminologii hláskoslovnou, tvaroslovnou (popř. morfosyntaktickou), syntaktickou, lexikologickou a lexikografickou, frazeologickou apod., bez jejíž znalosti bychom se výzkumu nářečí věnovat nemohli (částečně v následující kapitole, z větší části ovšem až v kapitole 3. – 6.) Současně tu připomeneme publikace, bez jejichž prostudování by nebylo možné následující výklad doložit.

2.1 Diferenciační znaky českých nářečí

Podle (určitých) **společných znaků** se dají všechna česká a moravská nářečí rozdělit do ***čtyř základních skupin:***

- *česká nářečí v užším smyslu*
- *středomoravská (hanácká) nářečí*
- *východomoravská (moravskoslovenská) nářečí*
- *slezská (slezskomoravská/ lašská/ a slezskopolská) nářečí*

Základní **odlišnosti** mezi těmito nářečními skupinami se obvykle ukazuje (**podle B. Havránka**) na větě ***dej mouku ze mlýna na vozík***

- *dej mouku ze mlejna na vozejk* – obecná čeština
- *dé móku ze mléna na vozék* – středomoravský interdialekt
- *daj múku ze mlýna na vozík* – východomoravský interdialekt
- *daj muku ze młyna na vozik* – slezský interdialekt

Takto vymezená klasifikace však není z pohledu dnešního stavu poznání dostačující.

2.2 České interdialekty a regiolekty

Vyjdeme-li z typologie českých a moravských nářečí, můžeme rozlišit také čtyři hlavní interdialekty (srov. rovněž na příkladu výše): *obecnou češtinu, obecnou střední „moravštinu“* (*hanáčtinu*), *obecnou východní „moravštinu“* (*moravskou slovenštinu*), *obecnou slezština* (v některých výkladech tzv. *laštinu,* též *slezskomoravskou skupinu,* a tzv. *nářečí smíšeného pruhu česko-polského,* též *slezskopolská skupina* či *těšínská nářečí v širším smyslu* – ta pak nebývají od slezskomoravské skupiny přímo oddělována).

Nejrozšířenější z nich je *obecná čeština*, vycházející ze středočeského nářečí a obsahující hláskoslovné a tvaroslovné prvky společné všem českým dialektům (bez jejich výrazně odlišných nářečních rysů); její nejvyhraněnější podobou je *pražský* typ obecné češtiny. Obecnou češtinu pak můžeme slyšet jako „běžně mluvený“ (neoficiální) mluvu v Čechách a na západomoravském území bezprostředně sousedícím s Čechami, kam proniká. V jiných moravských oblastech ji uslyšíme v identické formě zřídka, velmi omezeně (pomineme-li ovšem rodilé Čechy usídlené na Moravě, kteří si udržují některé prvky svého rodného českého nářečí); ve větší míře je možno zaznamenat snad jen koncovku *-ej* v 1. pádě j. č. mužského rodu (už jsi velk*ej*, buď hodn*ej* – díky historické diftongizaci *ý/í/> ej*), ale často spíš u některých příslušníků mladší generace, jejichž mluvený projev je celkově „uvolněný“, žoviální.

Obecná čeština v Čechách vytlačuje hovorovou formu spisovné češtiny z jejích prestižních funkcí, zvl. z médií. Pronikla i do umělecké literatury, kde ji nacházíme nejen v řeči postav, ale i v řeči vypravěče (stává se tzv. kulturním standardem). Tato situace je v českém prostředí pokládána za přirozenou, kdežto na Moravě je obecná čeština ve vyšších, prestižních komunikačních funkcích pociťována jako nenáležitá, nežádoucí, nevhodná. Zvláště severní Morava a Slezsko je oblastí, kde se snaha o užívání hovorové formy spisovné češtiny v oficiální komunikaci živě uplatňuje. Užití prestižního útvaru češtiny nebo místního nářečí (příp. interdialektu či regiolektu) signalizuje často prestižnost nebo neprestižnost konkrétní komunikační situace (popř. stupeň regionálního povědomí mluvčího).

2.3 Společné rysy českých nářečí

Společné změny českých nářečí (tedy obecné procesy) určujeme podle jednotlivých jazykových rovin:

V širším smyslu chápeme jako **nářečí česká** souhrnný komplex vymezený užíváním českého, moravského a slezského regiolektu, dále českého středomoravského, východomoravského a slezského interdialektu (včetně dialektických podskupin, přechodových typů a lokálně vymezených nářečí).

V užším smyslu potom chápeme **nářečí česká** jako souhrn dialektových kódů podskupiny středočeské, jihozápadočeské (s částí jižní a západní), východočeské a jihovýchodočeské (českomoravské).

Základní diferenční rysy dnes tedy nelze vyvodit jen z Havránkovy vzorové věty (srov. výše).

2.3.1 Společné hláskové změny v českých nářečích v širším smyslu

V rámci **regionálních obměn běžně mluvené češtiny** odlišujeme obecné procesy **hláskoslovné.**

(1) Původní přehlásky neprobíhaly na celém území českého národního jazyka (a to buď lokálně vůbec, nebo neprobíhaly stejně): *˝a*(*ę*) (> *˝ä*) > *e* // *á* >(*˝ ä˝* > *˝é*) > *ié* > *í* (po monoftongizaci) a *u* (> *ű*) > *i* // *˝ú* (> *˝ü*) > *í*.

(2) Rozdílná je distribuce slabikotvorného l_o , r_o (popř. průvodních samohlásek) a dvojího *i – y*. Odlišné jsou výsledky pračeské a historické fáze depalatalizace:

(3) Nářečně se diferencovaly původní zubnice *ď – d, ť – t* před následným *e* (původním) nebo *ě* (nepůvodním) či před *i*; podobně došlo k diferenciaci *ň* (*n˝*) - *n* (opět ve slabice před původním *e* nebo nepůvodním *ě* a před *i*).

(4) U původních měkkých retnic došlo buď k depalatalizaci *b˝, p˝, m˝, v˝/w˝*(obouretného *u/v*), později i *f˝*(před *e* nebo před *i*) na *b, p, m, v/w, f*, nebo k následnému rozložení výslovnosti před *ě* (nářečně též před *i*); srov. skupiny *bj, pj, mj, vj, fj* (*bje, pje, mje, vje, fje/ bji, pji, mji, vji, fji*).

(5) Oblastně se zachovává rozdíl mezi středním *l* a „tvrdým“ *ł* (na okrajových územích, např. na Opavsku, se ještě rozlišuje i tvrdé *ł* proti měkkému *ľ*).

(6) Na většině území českých nářečí v širším smyslu došlo nejen k diftongizaci *ó – uo*, ale i k následné monoftongizaci *u̯o/u̯ó – ú* (graficky, v rámci pravopisného záznamu, se pak v tomto případě dlouhé *ú* označuje bratrskou literou s diakritikou: *ů*, která patrně zaznamenává mezistupeň $ú^{o}$; kroužek nad u je záznamem stopy *o/ó*). Na území, kde žijí uživatelé kopaničářském nářečí (a historicky na polském území, na hranici Opavska, rovněž v promluvách našich krajanů: ve slezskomoravském branickém nářečí), se dochoval diftong $^{u}o/^{u}ó$ (srov. slovenskou literu *ô*, která označuje týž typ ditongu). Podobně proběhla na většině našeho území diftongizace a následná monoftongizace *˝é – ié – í*; difong se zachoval v kopaničářských nářečích (a historicky v nářečí branickém; srov. také situaci jazykovou situaci slovenštiny).

(7) Vývojově v době poněkud mladší bylo dokončeno tzv. úžení *é – í*.

(8) Oblastně se odlišuje rovněž distribuce tzv. proteze a hiátu. Nejčastější se jedná o předsazení *v-* před *–o* (což bylo dříve typické zejména pro obecnou češtinu; dnes tento jev spíše ustupuje), *h-* před samohláskou (např. v tzv. „chodských“ nebo „hanáckých nářečích; ale také jinde; řidčeji dochází k předsazení *h-* před souhláskou; např. *hřítkej* místo *řídký*), od nejstarších dob vývoje češtiny také *j*-před samohláskou (jablko); v náslovné pozici může být iniciálové postavení *j* diferencované v nářečích dodnes (*itrnice – jitrnice, inej/iné/jinej*; z hlediska spisovnosti nejen před samohláskou: *jsme – sme*).

(9) Oblastně si liší také projevy **asimilace**:

a) ***artikulační*** (srov. např. skripta k fonetice a fonologie; kapitolu o nesystémových změnách)

b) ***znělostní***; různě se projevuje typ regresivní [*zhoda*] i typ progresivní [*kfjet*], tedy asimilace slovní. Podobně odlišujeme asimilaci mezislovní [*pag bilo*], též před rázem [*šag ʔoře*];

c) popř. nářeční **disimilace**; zejména u ***artikulační*** změny *šč* > *šť* [*ščesťí* - *šťesťí*], *ždž* > *žď* [*spožžeňí* - *spožďeňí*]

Někdy bývají v dialektologických pracích zmiňována další zajímavá tvaroslovná specifika. Dnes už ale u řady z nich není územní rozšíření příliš průkazná (pokud je jednoznačně nedoloží další plošný výzkum českých nářečí). K takovým zvláštnostem počítáme např. vyrovnávání (nebo alternaci) tvaru spony *si*/*se* s koncovým morfémem *-s* (např. ve 2. os. sg. min. času sloves: [*ďelal si*] *x* [*ďelals*]; přesto se budeme dále věnovat i tomuto jevu) nebo již zmíněnou alternaci tvarů koncovek 3. pl sloves v prézentu (*-aj/-ej,-aji/-eji*).

K celočeským znakům, jež mají namnoze větší zeměpisný rozsah, dále patří:

- z jevu hláskoslovných;

(1) již zmíněné diftongizace *ý/í* > *ej* (kromě jižního úseku někdy také po sykavkách) a *ú* > *ou*,
(2) úžení *é* > *í* (*kiselí mlíko*)
(3) splynutí *y* s *i* (*bil* ‘byl’ i ‘bil’)
(4) převažující protetické *v* před *o-* (*von*, *votpoledne*)
(5) progresivní asimilace u skupiny *sh* (*scháňet*, *schořet*)
(6) tzv. „zpětná přehláska“ tautosylabického *aj* > *ej* [*daj* >*dej*]

- z jevů tvaroslovných:

(7) zánik souhlásky *l* v příč. min. (*řek nám to*), u sloves typu *tisknout* dubletní tvary (*set si* / *sednul si*),
(8) u tvrdých adj. vyrovnání tvarů v lok., instr. sg. mask. a neuter ve prospěch lok. (*vo dobrim*, *z dobrim*),
(9) nerozlišování kategorie životnosti v nom. pl. adj. a zčásti i rodových zájm. (*ti dobrí liďi*) a naopak nenáležité životné tvary zájm. *on*, *ona*, *ono* v pl. (*voňi ti domi*/*holki*/*pole*),

- z hlediska morfosyntaxe:

(10) vynechávání auxiliáru v 1. os. min. času (*tak já šla*, *mi tam bili*)
(11) v pasivní konstrukci vyjadřující výsledný stav zprav. užívání jmenného tvaru příčestí (*je uklizeno*/*uklizíno*, *mám zaďeláno*), u slovesných základů obsahujících ryze zdokonavující předponu její odstranění (*je vařeno*/*vaříno*, *máme placeno*/*placíno*).

Některé společné celočeské jevy mají územní rozsah mnohem širší a přesahují dále na východ, např.:

(12) koncovky *-ma*, *-ama*, *-ema* v instr. pl. u všech typů sklonění (*za malejma ďetma*, *přet sousedama*, *s ťema malířema*).

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová, Jarmila (2017): ČESKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ČESKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Bachmannová 2017).

2.3.2 PŘEHLEDNÁ KLASIFIKACE ZÁKLADNÍCH RYSŮ ČESKÝCH INTERDIALEKTŮ

ČESKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA V UŽŠÍM SMYSLU

Jednou ze čtyř základních nářečních skupin, na něž se člení dialekty českého národního jazyka, je úže definovaná ***česká nářeční skupina* (*v užším smyslu*)**. Pokrývá takřka celé území Čech a jihozápadní okrajovou část Moravy (s výjimkou pohraničních oblastí po r. 1945 nově dosídlených obyvatelstvem nářečně různorodým). Pro českou oblast v užším smyslu a pro většinu středomoravských úseků je dnes důležité především zachování jednoho ***l*** a jednoho ***i***.

Z hlediska **tvarosloví** sledujeme zejména vyrovnání koncovky v 1. pl. všech rodu adjektiválií (*-í*: *malí kluci, holky, ďecka*), úzus koncovky – *ma* v 7. pl. (*klukama*), vyrovnání koncovky *–aj/-ej, aji/-eji,ají/-ejí* + *ou* (ve 3. pl. sloves [*ďelaj, -i, seďej, -í, umjej, umí, vídaj, -í*]) a odsouvání koncového *–l* u „aktivního“ příčestí činného minulého (on /to/ *nes, uved, usek*).

(Podrobněji srov. výklad v další kapitole.)

Na východě skupina českých nářečí v užším smyslu sousedí se ***středomoravskou nářeční skupinou***. Hranici tvoří tzv. izoglosa[1] vymezující výskyt č. střídnic *ej*, *ou* proti střmor. *é*, *ó* (*celej tejden*, *houser*, *nesou* × *celé tédeň*, *hóser*, *nesó*). Její průběh se na severu přibližně kryje s bývalou zemskou hranicí českou-moravskou, na jihu pak probíhá východně od Bystřice nad Pernštejnem, Jihlavy a Jemnice. Tato linie je současně záp. hranicí moravské krátkosti (záp. *bláto* × vých. *blato*) a zejm. ostrým předělem mezi č.-mor. protiklady lexikálními (např. č. *vesnice* × mor. *dědina*, *truhlář* × *stolař*, *prkno* × *deska*, *uhodit se* × *udeřit se*) a slovotvornými (č. *kominík* × mor. *kominář*, *kmotřička* × *kmotřenka*, *mýt* × *umývat* atd.).

[1] Jako **izoglosa** se v dialektologii chápe linie ohraničující na mapě území, na němž se vyskytuje určitý jazykový jev, a oddělující toto území od oblasti s odlišným jazykovým jevem. Jedná se o jeden ze základních kartografických prostředků jazykovězeměpisných metod.

DALŠÍ ZDROJE

Literatura: Bachmannová 2017

STŘEDOMORAVSKÝ INTERDIALEKT

Tato nářeční skupina se vyznačuje (kromě převažující výslovnosti jednoho *i* a jednoho středního *l*) zejména důslednou monoftongizací ***ej >é*** (*dobr**é** člověk*) a ***ou>ó*** (*dobr**ó** noc*). Na nejvýchodnějším úseku i jinde na okrajích k tomu ještě přistupuje tzv. úžení ***é- í*** (*nílepší* = nejlepší) a (analogicky) ***ó – ú*** (*púk* – místo *pók* = *pavók* = pavouk); tato změna proniká i na západní okraj východomoravského interdialektu.

VÝCHODOMORAVSKÝ INTERDIALEKT

Důsledně se zde odlišuje dvojí ***l- ł***; jižněji (ve slovácko-podlužském úseku) a severněji (na pomezí Valašska a Slezska) také tzv. „obalované“ ***ᵘ*** (toto „přechodové“ ***u*** bychom mohli mylně chápat jako obdobu ***w***, tedy bilabiální výslovnosti, ale jedná se o zcela odlišný typ výslovnosti, která vychází z prealveolární pozice tzv. tvrdého *ł*); Na severu je příznakové také spíše široké ***y*** vedle úzkého ***i*** (je zde tedy běžné užití dvojího ***i-y***), užívání infinitivu na ***–t’*** a tvaru zájmene ***s*e** místo ***sa***.

Specifické je též (a) užití slabikotvorného *l* a (b) teritoriální vymezení typu *um´á/umja* (na severu východomoravského regionu) – *umíjá* (ve střední části regionu) – *umíjá* (na jihu a jihovýchodě); u sloves typu *prosit, trpět, umět*.

DALŠÍ ZDROJE

Stanislava Kloferová (2017): IZOGLOSA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/IZOGLOSA (Kloferová 2017d)

SLEZSKÝ INTERDIALEKT

Společným rysem **slezského interdialektu** je dnes především (ne vždy důsledná) inovativní ***krátkost vokálů*** a užívání ***přízvuku na předposlední slabice slova*** (na tzv. *penultimě*; hovoříme pak o *paroxynomickém* přízvuku). O jeho dalších rysech se zmíníme v 6. kapitole.

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

2/1 Doplňte řadu: *dlouhej, dlúhí, dluhy...*

2/2 Doplňte řadu: *ze mlejna, ze mléna, ze mlyna...*

2/3 Zamyslete se nad tím, zda používáte někdy nářeční výrazy z oblasti, ve které žijete. Pokud ano, uveďte některé výrazy, které používáte a o kterých se domníváte, že jsou nářeční. V jaké komunikační situaci nářečí používáte? Jak komunikujete např. s babičkou a jak se svými kolegy? Znáte ze svého okolí osobu, která mluví nářečím?

2/4 Vysvětlete problémové jevy v následujícím textu a zařaďte ukázku k nářeční podskupině:

Pan Cófal jede z Holomóca do Létovle, abe viděl rodné domek hanáckyho obra Drásala. Jede staró Škodó. O motoresta Zlatá křepelka stojí polecajt. O Zlaté Křepelke je take Skrbeň.

„Dobré deň!“ zdravi polecajt Cófala.

„Dobré…“ odpovidá nervózni Cófal!

„Meslim, že to dnes dosť klóhá, dávéte bacha, ať si nenabijete čoňo!“ radi polecajt.

„Děkojo, já pojedo pomalo…“ odpovidá Cófal a jede dál na Létovel.

2/5 K předchozímu cvičení dohledejte význam následujících slov (kterých není přímo v textu užito: *klóhat, nabít si, čoňa, cófat (cófal), Létovel, Zlatá křepelka, polecajt, dobré deň, meslet, jet/ject pomalo (pojedo pomalo)*

2/6 *K předchozímu cvičení si můžeme položit několik návodných otázek:*

1) Meslite, že Cófal je Hanák?
2) Mesli polecajt, že to klóhá?
3) Je Létovel krásny město?
4) Cófal cófal před polecajtem?
5) Bel Drásal opravdo obr?
6) Meslite, že v non-stop motoresto Zlatá křepelka mají otevřeny aji večer?

2/7 Určete příslušný stupeň „hanácké“ komparace.

1) vic rechly
2) Karel je chetré.
3) Tónek je ještě vic chetré.
4) Trabant je stary auto.
5) Moskvič je vic stary auto.
6) Mamut je staré jak sviňa.
7) dlóhé deň
8) V práci je deň dlóhé jak sviňa.

9) Dovolená je krátká jak sviňa.
10) Stodeny nohe só horši jak teply pivo.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Diferenciační znaky českých nářečí jsme popsali podle (ustálených) společných znaků (jako česká nářečí v širším smyslu). Dále potom na základě klasifikace čtyř základních nářečních skupin (základních českých interdialektů) odlišujeme česká nářečí v užším smyslu, středomoravská (hanácká) nářečí, východomoravská (moravskoslovenská) nářečí a slezská nářečí (slezskomoravská/lašská/ a slezskopolská). Posoudili jsme základní odlišnosti nářečních skupin podle staršího pojetí (např. podle B. Havránka) i na základě současných poznatků české dialektologie. Popsali jsme rysy obecné češtiny a společné rysy českých nářečí (hláskoslovné, tvaroslovné, syntaktické, slovotvorné i lexikální; v kontrastu s diferencemi podskupiny středočeské, jihozápadočeské/ s částí jižní a západní, severovýchodočeské a jihovýchodočeské/ českomoravské). K celočeským znakům (v užším smyslu) jsme zařadili výskyt jednoho i (splynutí y s i) a rozšíření jednoho l. Další „celočeské“ rysy se týkají i některých úseků dalších podskupin: diftongizace ý/í > ej a ú > ou, úžení é > í (kiselí mlíko), převažující protetické v před o- (von, votpoledne), progresivní asimilace u skupiny sh (scháňet, schořet), zpětná přehláska“ tautosylabického aj > ej, dále některé jevy morfologické, syntaktické apod. Přehledná klasifikace základních rysů českých interdialektů potom představuje znaky české nářeční skupiny v užším smyslu, středomoravské nářeční skupiny (s podskupinou centrální, jižní, západní a východní), interdialektu východomoravského (s podskupinou valašskou, slováckou, kelečskou, dolskou, hranickou, na jihovýchodě kopaničářskou) a slezského interdialektu (s podskupinou slezskomoravskou a slezskopolskou; včetně dílčích úseků).

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová, Jarmila (2017): ČESKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ČESKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Bachmannová 2017)

Kloferová, Stanislava (2017): IZOGLOSA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/IZOGLOSA (Kloferová 2017d)

3 NÁŘEČÍ ČESKÁ V UŽŠÍM SMYSLU A JEJICH KLASIFIKACE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Na základě rozčlenění znaků českých nářečí v širším smyslu nyní můžeme popsat specifika českých nářečí v užším smyslu. V této kapitole následuje důkladný popis českých nářečních podskupin: středočeské (s úsekem lounsko-litoměřickým i s dalšími dílčími lokalitami), jihozápadočeské (s úsekem západním, zejména domažlickým, i jižním, např. doudlebským), severovýchodočeské (s jednotlivými specifickými lokalitami: ještědskou, litomyšlskou, podkrkonošskou apod.) a jihovýchodočeské (jinak také českomoravské: s části žďársko-bystřickou a hladovsko-jemnickou a dačicko-třešťskou, popř. s dalšími lokalitami). Diferenční rysy popíšeme podle jednotlivých jazykových rovin a na základě běžně užívaných postupů; také s ohledem na homogenitu oblastí, popř. na jejich nářeční různorodost.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- jaké podskupiny a dílčí úseky patří (jazykově) k nářečím českým v užším smyslu
- jaké území zabírají nářečí česká v užším smyslu
- jaká jsou specifika nářečí českých v užším smyslu
- kde najít přesnější informace o českých nářečích

Budete schopni

- odlišit jednotlivé podskupiny českých nářečí v užším smyslu
- pracovat se základní literaturou k oboru

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

podskupina středočeská, jihozápadočeská, severovýchodočeská; úsek lounský, žd'ársko-bystřický, jihlavský, manětínský, stříbrský, domažlický, prachatický, doudlebský, třešt'sko-dačický, jemnický, podještědský, podkrkonošský, náchodský, podorlický, (východo)litomyšlský, svitavsko-lanškrounský

PRŮVODCE STUDIEM

Předchozí kapitoly byly věnovány spíše teoretickému výkladu (více či méně), popř. obecným vymezením jednotlivých znaků nářečních skupin a (v souvislosti s tím) nezbytnými přehledu českých nářečních skupin (v širším smyslu). V rámci dialektologické klasifikace si nyní můžeme rozvrhnout základní „tradičních" nářečních skupin (srov. také mapku v příloze). A to zejména k podrobnému vymezení a klasifikaci nářečí na historickém území Čech a v úseku českomoravském (tedy českých nářečí v užším smyslu). Budeme tu vycházet z běžné odborné terminologie; přepis slov a jejich tvarů je to povětšině dialektologický. Vycházíme též z tradiční dialektologické literatury (bez ohledu na skutečnost, že mnohé nářeční jevy jsou současné generaci mluvčích většinou či zcela cizí). Musíme totiž vyjít z přehledu nářečních rysů, který je v dialektologické literatuře ustálený. Teprve na základě poznání nářečí v určitém časovém úseku je možné upravovat dřívější poznatky tam, kde už je můžeme považovat za diachronní. Dosavadní výklad tedy směřuje k charakteristice jednotlivých podskupin „užších" českých nářečí (a do jisté míry i k určitému zeměpisnému vymezení jevů).

3.1 Podskupiny českých nářečí v užším smyslu

Česká nářeční skupina v užím smyslu se dělí na čtyři hlavní podskupiny:

I. středočeskou
II. jihozápadočeskou
III. severovýchodočeskou
IV. jihovýchodočeskou (českomoravskou)

Uvnitř každé podskupiny existují ještě drobnější nář. jednotky, místní nářečí. Přesnou územní rozlohu těchto větších i menších nář. celků je obtížné určit, jejich hranice jsou totiž na území Čech obvykle málo ostré. Jazykovou situaci v Čechách charakterizuje především základní vrstva znaků celočeských, na něž se postupně (směrem k okrajům jaz. území) navrstvují znaky další, typické pro jednotlivé nář. podskupiny (především jihozápad a severovýchod) a dále pro jejich archaické nář. okraje (Doudlebsko, Podkrkonoší apod.). Okrajové nářeční úseky tak ve srovnání s nivelizovanou mluvou středočeskou představují nejzachovalejší stav nář. v Čechách.

Doposud však zůstávají uchovány ostré hranice lexikálních dialektismů, srov. svč. *hoch*, *rohaťina* 'věšák', svč. a střč. *vrdlouhat*/*hrdlouhat* 'lhát', *placák* 'větší plochý kámen', jzč. *vrťet* 'tlouci máslo', *roužnout* 'rozsvítit', *odr* 'patro na mlatě', *maštal* 'chlév', popř. zč. *naďít* 'navléci (nit)', *chvúje* 'borovice', *tratar* 'trakař', (*kráva*) *štochá* '(kráva) trká' n. jč. *sosna* 'borovice', *kropáč* 'konev'.

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017

3.2 Diferenční rysy nářečí českých v užším smyslu

3.2.1 STŘEDOČESKÁ NÁŘEČNÍ PODSKUPINA

Středočeská nářeční podskupina (skupina *středočeská nář.*) je vymezena širokým sz.-jv. pásem centrálních Čech na severu sahajícím za Mělník, Nymburk, Poděbrady, Kolín, Čáslav a Chotěboř, na jz. a jihu téměř k Rakovníku, Příbrami, Milevsku a Táboru, za Pacov a Pelhřimov. Rysy **středočeské podskupiny** jsme již částečně zmínili výše; odpovídají z největší části rysům obecné češtiny.

Středočeská nářečí nemají výrazné nářeční znaky, které by je vydělovaly jako celek. Jsou pro ně charakteristické jednak rysy, jež jsou společné běžné mluvě v celých Čechách a které je zároveň odlišují od spisovného jazyka (viz výše uvedené znaky), jednak neexistence jevů (inovací) typických pro jihozápadočeské a severovýchodočeské dialekty. K jejich specifickým znakům dále patří:

(1) u adj. tvrdého sklonění a rodových zájmen vyrovnání tvarů gen., dat. a lok.sg.fem. podle koncovky gen. (*s tí druhí strani*, *k*/*na tí druhí straňe*)
(2) u sloves 4. a 5. tř. koncovky 3. os. pl. préz. *-eji*, *-aji* (*noseji*, *sázeji*, *volaji*).

Některé charakteristické znaky v různé míře překračují vymezenou oblast střč. nář., např.:

(3) zkrácené samohlásky v koncovkách *-um* a *-im* u subst. (*holubum*, *ofcim*, *s podmáslim*), u adj. (*po dobrim*, *f tom krajňim baráku*) a u sloves (*nesmim*, *trpim*, *jim*)
(4) zbytky analogických tvarů ve skloňování subst., např. *moc uhliho*, *k tomu dřívimu* (podle adj. typu *jarní*), *z vejcete*, *strňišťata* (podle subst. typu *kuře*)
(5) tvar *mi* v dat. os. zájm. *já* (*dej mi to*)
(6) přípona *-ejc* v komparativu adv. (*dolejc*, *čerstvejc*, *lechčejc*).

Další rysy se vyskytují jen ***v dílčích úsecích***:

- ***na západě***:

(7) tvary složeného sklonění i v nom. a akuz. přivlastňovacích adj. (*bratrovej sešit*, *pro mamińcinou zásťeru*)
(8) podoba rodinného jména typu *Novákovic*

➢ ***jižněji:***

(9) jižně od Prahy (s centrem na Benešovsku) zvláštní tvary tvrdého sklonění adj. mask. a neutra (podle zájm. typu *náš*: *dobreho*, *dobremu* a *ten*: *vo dobrom*)

(10) v okolí Sedlčan vyrovnání adj. tvarů lok. a instr. sg. ve prospěch instr. (*vo dobrejm*, *z dobrejm*).

Do částí střč. oblasti zasahují některé často už jen doznívající *znaky nář. sousedních*.

➢ z oblasti ***jihozápadočeské*** je to např.:

(11) příznaková krátkost v inf. *nest*, *pect* a nadměrná délka samohlásky u některých slov a slovních tvarů (*pína* ‘pěna’, *plíva*, *slína*, *plouh* ‘pluh’, *chvúje*, *řepka se síla*, *zahřílo se to*)

(12) zbytky disimilace zubnic (*zaplajte*, *pojte*)

(13) posesivní typ – *ovic –ojc/-ouc*

(14) vyrovnání koncovky lok. sg. mask. a neutra rodových zájm. měkkého sklonění se skl. tvrdým (podle *ten*: *na ňom*, *na našom*, *vo čom*)

(15) v nom. pl. živ. mask. koncovka *-í* (*zedňící*, *sme tří*, *naší dvá klucí*),

(16) u os. zájm. splynutí tvarů dat. a akuz. sg. (*dám ťe to*, *nech mi bejt*)

(17) u slovesa *být* tvar *si* v 2. os. sg. ve funkci spony (*ti si špinavej*) i auxiliáru (*viďel si to*, *česal si se*).

➢ ze ***severovýchodočeské*** oblasti přesahují na okrajových úsecích další jevy:

(18) diftong *ej* za *í* po ostrých sykavkách (*cejťit*, *sejtko*, *vozejk*)

(19) krácení hlásky *í* (*řikat*, *poďivat se*, *knedlik*, *staveňi*, *po vesňicich*; *polifka*) a dloužení kořenných hlásek *e*, *o* dvouslabičných slov (*zéli*, *bjéžel*, *hóři*, *dólu*)

(20) lexikalizovaná výslovnost hlásky *v* jako polosamohláskového *u̯* (zejm. přísl. *zrou̯na*),

(21) v pl. živ. subst. mask. tvar nom. ve funkci akuz. (*máme králici*),

(22) v 2. os. sg. préz. slovesa *být* tvar *seš* ve funkci spony (*ti seš špinavej*) a morf *-s* v 2. os. sg. min. času (*viďels to*, *česal ses*).

(23) vyrovnání 1. a 4. pl. u životných maskulin [*viďim vojá**ci***]

(24) sekundární kontrakce u slovesa *dělat/dělal* [*ďál,uďál, proďál*]; tato změna skutečně proniká z nářečí severovýchodočeských, ale šíří se i do nářečí jihovýchodočeských a do západního úseku nářečí středomoravských, popř. za západu i do středomoravského úseku centrálního.

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972 a 1976, Cuřín 1964, 1975, ČNT 1976

TŘEBÍVLICKO (OKRAJOVÝ TYP LOUNSKO – LITOMĚŘICKÝ)

Na severozápadním okraji středočeské nářeční oblasti se vyznačuje navíc i dobíhajícími rysy nářečí severovýchodočeských a jihozápadočeských úsek třebívlický:

- ***jevy (spíše) hláskoslovné:***

(1) běžná je hlásková změna *-ovi* > *-oj* v dat. a lok. živ. mask. (*taťínkoj*), uplatňující se také u toponym (*-ovice* > *-ojce*: *Dlaškojce*) a v názvu rodin (*-ovic* > *-ojc*: *Novákojc*)

(2) jen na určitá slova se váže asimilační změna *dn/dň* > *nn /nň* > *n/ň* (*žánej*, *v Rouňici, jenna, honňe/ hoňe*), jenom okrajově pak i změny disimilačního typu

- ***jevy tvaroslovné:***

(3) u os. zájm. je na ústupu dial. splývání tvarů gen. sg. *tebe*, *sebe* v dat. a lok. (*k tebe*, *bil při sebe ...tebe to máma nedá. O tebe to neříkala.*)

(4) tvar 4. (popř. 2.) p. *ťě* proniká do 3. p. (u zájmena 2. os. sg: [*vono* ***t'e*** *to neškoďi.*]).

(5) jen ve zbytcích existují plurálové *a*-kmenové tvary při skloňování subst. všech typů (*koňam*)

(6) vyrovnávají se tvary gen. a lok. pl. (dnes jen u fem.: *pjet kravach* ‘pět krav’ na užším Třebívlicku, *vot pánach, do* polach; srov. např. ČJA 4, mapu 197: *hostach*). V třebívlickém nářečí jde rozhodně o změnu příznakovou.

(7) Infinitiv může docházet k odsunu koncového *–t* [*píc, moc/ přinís*, *svíz/ svís*].

(8) pouze u nejstarší generace ještě přežívá přízvuk na předposlední slabice spojený s melodickým vrcholem (*každímu ukrojili*); podobně jihočeskému stavu, ale odlišně (např.) od slezského úzu.

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017.

K ZAPAMATOVÁNÍ

K historicky doloženým (ale spíše ke starším reliktům) patří nářeční znaky na Humpolecku, Sedlčansku, Ledečsku, Benešovsku a Mšensku.

Na ***Humpolecku*** bylo doloženo dochování hláskoslovné záměny *d – r* (u zájmen *gro, gre*), která byla dříve na českém jihozápadě rozšířena na větším území.

Na ***Sedlčansku*** se dochovalo vyrovnání tvaru 6. a 7. sg . pl. adjektiválií: *vo starejm –se starejm* (v 7. sg. došlo původně ke změně pod vlivem diftongizace *ý/í* >*ej*); popř. relikty l-ového příčestí *padlu, sedlu* (podobně jako na českomoravském Dačicku)..

Také na **Ledečsku** (v okolí Ledče nad Sázavou), na **Benešovsku** (v širším úseku ve směru od jižního okraje Prahy) a na **Mšensku** (v okolí Mšena u Mělníka; na pomezí severovýchodočeských nářečí; v pruhu od západního okraje Mladé Boleslavi) doložíme některé tvaroslovné změny.

Na ***Ledečsku*** jde o vyrovnání 6. sg m. n. u rodových zájmen [*na ňim, na čim, na našim*].

Na ***Benešovsku*** se vyrovnává 2., 3. a 6. sg m a n [*stareho – staremu – vo starom*] (spíše se tu jedná o vliv zájmenné deklinace)

Na ***Mšensku*** jmenný typ posesiv pronikal místo tvaru kvalitativních adjektiv kvality u apelativ [*mákuf koláč*]; obdobný jev lze doložit (např.) i na jižním okraji Opavska.

ŘEŠENÁ ÚLOHA

3/1 *Jednou táta, diš sme chťeli zabíjet, šel do druhí vesňice vipučit necki. Tak vam se tam zdržel a zrovna f púl noci přišel na „Luka". Tam bilo plno svjetílek, a diž došel aš k ňim, ta(k) k ňemu přiskákali a začali vokolo ňej skákat a tancovat. To víte, na ňej sedla hrúza, pustil necki, vles pot ňe a tam zustal skovanej, aš fšecko uťichlo.*

Zařaďte text k příslušné české nářeční podskupině (zejména podle jevů hláskoslovných, tvaroslovných apod.).

3.2.2 JIHOZÁPADOČESKÁ NÁŘEČNÍ PODSKUPINA // JIHOZÁPADOČESKÁ NÁŘEČÍ

Podskupina nářečí **jihozápadočeských** na severu sousedí s nářečími středočeskými, na východě zasahuje do jihozápadního cípu Moravy: za Třešť, Telč a Dačice.

Vyznačuje se jednak rysy společnými pro celý region, dále pak oblastními (především hláskoslovnými a tvaroslovnými) jevy na západním a jižním úseku. Někdy tu označení podskupin splývá s vymezením „dílčích" regiolektů. Pomezí jižního a západního úseku je rozhraničené svazkem izoglos probíhajících z Hořovicka směrem k Sušici). (Klasifikace jihozápadočeského lexikonu dosud není dokončena; a to navzdory tomu, že už začal vycházet *Slovník nářečí českého jazyka*; srov. výklad v 9. kapitole)

SPOLEČNÉ RYSY

Pro většinu území jsou typické především tyto nářeční rysy:

Hláskoslovné:

(1) od západu stále ještě (i když spíše oblastně) proniká disimilace původních zubnic (zejména u dnešní palatály *ť* před *j* [*zaplajte, aj ci*])

(2) doložena je též analogická přehláska *'a* > (*ě* >) *e* (*začel*, *nažel/nažíl*), *'á* > *ie* > *í* (*smíl se*, *zípst*) ve slovesných tvarech; dnes však již nikoliv zcela běžně

(3) opačně se projevují reflexy změny *e* > *a* před tvrdými konsonanty; tzv. dispalatalizace (*čap*, *fčala*, *břasa* 'vřes', *jahla*),

(4) Odlišují se výsledky změny (diftongizace) *ý/í* > *ej* po ostrých sykavkách. Uchovává se nediftongizované *í* po ostrých sykavkách (*cíťit*, *sítko*, *vozík*; v době historické se tu vyslovovalo *ý*). Na velké části území podskupiny však už dochází k vyrovnání s diftongizovanou formou (*cejtit, sejto*).

(5) Z hlediska proměn kvantity vokálů:

- dloužení:

a) nadměrná délka samohlásky se objevuje ve slovech jako *plíva*, *slína*, *chvúje*, *kúš, pína, sáze*

b) ve 2. pl. se může kvantita projevit:

- místy u původních nt kmenů (*semán, vajíc, kuřát*)
- jindy u slov původně důsledně dvouslabičných (*hláv, strán, vovíc, ze vrát*)

c) u diftongů můžeme popsat několik variant nářečního vývoje:

- u *ou* ... odlišujeme dloužení ovlivněné ještě (pre) historickým vývojem hlásky (*plouh*, srov. výše obd. např. *kúš, pína, sáze*) a oblastními změnami kvantity na jihu a západě Čech a Moravy (*roužnout* 'rozsvítit' a *poučit* 'půjčit')
- u ej... projevuje se tu nadměrná diftongizace (*dřejví, přejkopa, roužnout*)

- krácení: převažuje krátkost základového vokálu v inf.: *vect/ vest,nest*

(6) projevy asimilace:

- artikulační: velmi okrajově lze doložit (generačně diferencovanou) výslovnost skupiny *šť* jako *chč* (*chčesťí*, *nechčasnej*), vzácněji *chc* (*chcestnej*); popř. u skupiny *stř* (*chtřílet, křecha, křemcha*)
- znělostní: ve prospěch znělé souhlásky se může (vzácněji) projevit jen na východním úseku: před sonorou: *znesli*, na konci slova, výjimečně mezislovní: *tag oře*)

(7) jenom reliktně (tj. ve zbytcích) se uchovala redukovaná výslovnost samohl. *i/y* ve spojení se sonorním *l* (*mlənář*, *bəl*, *səlňice*, *choďəl*); laterála *l* se může blížit slabikotvornosti.

(8) zbytky starých hlásek *y* a *ú* se objevovaly spíše v minulosti; dnes jedině generačně (jsou vzácné, nesystémové: *bul,* u slova *chalúpka se uvažuje spíše* o novějším vyrovnání diftongu u^u: *chalu^{u}pka*)

(9) lokálně se nahrazuje staré g:

- střídnice *k* za *g* se vyslovuje v slovech cizího původu; v některých lokalitách ve výslovnosti téměř neexistuje *g*; vyslovuje se zde např. *brikáda, švakr*, *kuma*, *telekram*).
- na okrajích oblasti se častěji (důsledná) užívá střídnice *h* (původně *γ*) za *k* znělostně asimilované na *g*, častěji u zájmen a příslovcí (*ňe/hdo*, *hde*, ale též *Hdíňe* 'Kdyně', *hbelík*)

(10) u místních a rodinných jmen se zde ustálil (lexikalizoval) typ *Horažďojce, Novákojc Franta Beňíškojc* (na základě proměny retné výslovnosti *u/w* a rozložení výslovnosti se tu ve skupině *–vj-* zachovalo jen *–j-*). Např. na Blatensku je však ještě možné doložit opačný vývoj, tedy redukci na *–ouc* (v důsledku původního zachování obouretné výslovnosti: *Horažďouce*), oblastně se pak dokonce objevuje zakončení – *oc* nebo dokonce *–oujc*. Směrem k východu (na pomezí s Vrchovinou) probíhá další „redukce" skupin *vje* (*sjetlo*; obvyklé v jihovýchodočeských nářečích). Obecněji (v běžné mluvě) dochází naopak k vyrovnání bez jotace (*čovek*)

(11) jenom v některých západních a jižních úsecích došlo (lokálně) k další změně hlásky *v* ve skupinách *avi*, *ovi*, *evi* v *aj*, *oj*, *ej* (lexikalizované případy zní *lajc* 'lavice', *lajce*, *střejc* 'střevíc')

(12) velmi reliktně slyšíme *r* místo *ř* (*horejší, parez*)

(13) vzácněji chybí náslovné (popř. protetické) *j* (*ít, iskra, ítrnice*)

Tvaroslovné:

(1) délka v koncovce nom. pl. živ. mask. se projevuje spíše západněji (*sedlácí*, *klucí šli fšichňí*)

(2) běžný je ustrnulý tvar adj. přivlastňovacích (typ *–ovo/ –ino*; obd. podle zájm. *jeho*: [*taťínkovo kabát*, *sestřino ďeťi*, *bidlí na Husovo námňesťí*])

(3) dochází k vyrovnání koncovky lok. sg. mask. a neuter měkkého sklonění rodových zájmen se skloněním tvrdým (podle zájm. *ten*: *vo našom*, *f čom, vo ňom*);

(4) zachovává se rozdíl gen. × dat., lok. fem. tvrdého sklonění adj. a rodových zájm. (*s tí druhi straní* × *k*/*na tej druhej straňe*), což tu vlastně do značné míry odpovídá stč. deklinaci.

(5) archaický tvar instr. pl. je tu spíše shodný se spisovným jazykem (*mezi sousedi*, *pod vozi*, *šel humni*)

(6) vyrovnávají se tvary 3. os. pl. typů *prosit*, *trpět* a *sázet* ve prospěch typů *prosit* a *trpět*, tj. *prosí*, *trpí*, *sází*; jev se ale šíří po celém území českého národního jazyka; patrně nejprve u typu *sází* (místo *sázejí*; tento jev postupně pronikal do středních Čech; dnes je jeho preference v běžně mluvené češtině dost obvyklá).

(7) na pomezí s Vrchovinou se objevují v imperativu sloves typu koncovky *–ime, -ite* (u IV. třídy slovesné; např. *pošlime*).

(8) s výjimkou západočeských okrajů u typu *prosit* převažuje imperativ se změněnou (tupou) souhláskou slovního základu (*proš*, *neporaž*); obd. též u participia n-ového (*prošen, vožen*)

(9) reliktně (obd. jako u dalších skupin) dochází k záměně zájmen:

a) ve 2. 3. a 4. sg.: *mě* [*mňe/mje*], *tě* [*ťe*] – *mi, ti* [*ťi*]

b) ve 2. a 7. pl. deklinace typu [*ťich, ťima*]; podobné rysy se ale objevují i v jiných nářečích.

Jevy spíše ***morfosyntaktické*** povahy:

(10) ve 2. os. sg. préz. slovesa *být* převažuje tvar *si*:

a) ve funkci spony (*ti si špinavej*)

b) ve funkci auxiliáru v 2. os. sg. min. času (*šel si*, *česal si se*).

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017;

Holub, Zbyněk: *Doudlebské nářečí a slovník*. Roční období: České Budějovice 2004 (DNS 2004)

Utěšený, Slavomír: *Nářečí.* In: Jihočeská *vlastivěda*. Cuřín, František a kol. Část: Jazyk. České Budějovice 1986 (Utěšený 1986)

Voráč, Jaroslav: *Česká nářečí jihozápadní*. Praha, I., 1955, II., 1976 (Voráž 1955, 1976)

OBLASTNÍ JEVY NA ZÁPADNÍM A JIŽNÍM ÚSEKU

Oblastní jevy **na západním a jižním úseku** můžeme dále specifikovat jako jevy dokládající spíše příslušnost k ***západnímu*** nebo ***jižnímu úseku***.

Okrajové typy západočeské zachovávají kromě nářečních znaků typických pro širší oblast řadu archaických rysů:

Hláskosloví:

(1) objevuje se tu častěji epentetické (vkladné) *j* před *ť, ď* (*ajť*), ve tvarech imper. (*vrajť*, *zaplajť*, *sejď*), běžněji před *ň* (*nejňi*); jedná se o tzv. anticipaci měkkosti

(2) zejména zde dochází k prodlužování koncového *–í* nominativu pl. subst.; zde v koncovce 1. pl. m. životných: *chlapí, strnadí*; jev se šíří i dále k jihu Čech (např. na území tzv. „Blat“).

(3) častější je redukce samohl. ve slabikách *ní*/*ňí* (*ňic špatnəho, jarňə seťí, zedňək*),

Spíše už v době historické se sem šířily další hláskoslovné změny:

(4) záměna *d – r* (*ďereček, svarba*) Tato změna byla ale ještě před polovinou 20. století lokálně dokládána i na jihu a na jihovýchodě Čech; v lexikalizované podobě místy nacházíme záměnu *d – r* na širším území.

(5) užší (zavřená) výslovnost *e* a *o* v diftonzích (*ęj – ij, ọu – uu*); výslovnost dvojhlásek *ou*, *ej* se blíží v stupních realizace až monoftongům (*sejď^{o}u se*, *zlat^{u}u svarbu*, *v m^{e}jdlov^{e}j voďe*, *takov^{i}j košík*, *choďil ponocn^{i}j*)

(6) proteze *h* před vokálem na počátku slova (dříve také doloženo na jihu Čech a na českomoravském pomezí).

Historické změny se dnes v hláskosloví dochovaly zejména na Domažlicku (na Chodsku; srov. dále). Původně ale byly doloženy i na jihu Čech (i na Doudlebsku) a šířily se až k Vrchovině.

Tvarosloví:

(7) silně ustupuje arch. koncovka – *om* ve 3. pl. m. a n. (méně u f): *chlapom, kuřatom, hostom*, *ďeťom*, *husom*; ale běžně se jí užívá např. na Příbramsku

(8) pravidelně dochází k rozlišování životnosti v 1. pl. (*naší klucí x naše stroje*). Dříve se šířilo i spojení typu *naše kluci* (vyrovnání koncovky všech rodů u zájmene *náš* v 1. pl.); dnes již ale podobné spojení v řeči místních mluvčích běžně nenajdeme.

(9) dále k jihu se šířilo odlišování životnosti také u číslovek (*dvá klucí – dva stroje*). Někteří autoři tuto změnu považují za běžnější český typ.

(10) příznačný je (v akuz. zájm. *ono*) tvar *je* (proti celočeskému *ho*: *přivedla ďíťe, a nehlídala si je*).pravidelně dochází ke krácení samohl. *á* v slovesných tvarech 1. os. sg. (*ďelam*, *povídam*)

(11) směrem k západním okrajům dochází k vyrovnávání pádových koncovek mezi typy *kost* a *růže* (*do práci*, *pitel pšeňici*, *vjece*, *v nemocňicech*)

(12) při vyjadřování kategorie výsledného stavu převažuje podoba jmenného příčestí bez změny *-eno* > *-íno* (*je pečeno*, *máme zameteno*).

Specifické nářeční typy západočeské:

Domažlický (chodský) typ:

(1) široká výslovnost vokálu *á* (značeno *ä*: *to bure bohäč*, *po svätcích*)

(2) kvantita:

- nadměrná délka samohlásky nejen u dvojslabičných subst. (*drouška*, *ďíťce*), ale též u zájm. tvarů *náše*, *náší*
- délka v příčestí min. a v inf. (*humříl*, *vorál*, *humřít*, *vorát*)

(3) protetické *h* (*hucháč*, *hřešato*)

(4) změna *d* > *r* (*storola*, *pormáslí*, *bure*, *tera*)

(5) lokálně zjednodušení skupiny *vj* > *j* (*sjet*, *zjedavej*, *Kjeta*)

(6) lokálně výslovnost slabikotvorného *r*, *l* s průvodním polosamohl. vokálem *ə* (*sərce*, *vəlk*),

(7) historická podoba příčestí *bul* ‘byl’, od něhož mají Chodové přezdívku Buláci, se dnes již nevyskytuje.¨

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017, Voráč 1955, 1976...

Voráč, Jaroslav: *Nářečí.* In: *Západočeská vlastivěda*. Klimeš, Lumír a kol. (eds.). Část: Jazyk. (Sv. 2). Západočeské nakladatelství: Plzeň 1992 (Voráč 1992)

ŘEŠENÁ ÚLOHA

3/2 *Tak vám tera budu teki povídat jednu pohátku vo hloupím Honzovi. Tak diš Honzovi chuďinka maminka humřila, ňákij časek bili tak spolou s tátou. Hale čím dále šél taťik do let, ťím se mu to při Honzovi tak bez ženskí víc a víc zajídalo. Jakpak ne! Takovij starij človjek už je teki nevohrabanij a je netrpjelivij a íčko na starí kolena vařit a prát! Ha proto povídá jednou táta Honzovi: „Konec je, Honzo, a dost, já dál nevařím. Na vaření muší bijt ženská, ti se musíš vožeňit."*

(podle F. Svěráka)

Najděte v textu nářeční specifika, jevy oblastní (podle jazykových rovin a a rozšíření jevů; včetně lexikonu) a rysy obecně české rysy. Zařaďte teritoriálně.

Na ***Manětínsku*** především převažuje výslovnost skupiny *m* + *ě* jako *mje* (*mjesto*, *nesmjel*); obd. na Stříbrsku a Strážovsku.

Stříbrský typ byl kdysi český ostrůvek uprostřed něm. osídlení; v mluvě jsou uchovány arch. rysy jihozápadočeských nář. Zejména pak:

(1) převažuje výslovnost skupiny *m* + *ě* jako *mje* (*mjesto*, *nesmjel*)
(2) historicky jsou doloženy zbytky tvrdého *ł* (*do stodoł*, *na službu*), dnes už ale jen reliktně
(3) proběhla změna hlásky *v* ve skupině *-ovi* v dat. a lok. sg. (*bratroj*)
(4) proběhla změna *dn* > *nn* > *n* (*jennou*, *ve ne* ‘ve dne’), typická i pro Strážovsko (obd. jako na severovýchodě Čech).

Strážovsko

(1) převažuje výslovnost skupiny *m* + *ě* jako *mje* (*mjesto*, *nesmjel*)
(2) proběhla změna *dn* > *nn* > *n* (*jennou*, *ve ne* ‘ve dne’), typická i pro Stříbrsko (obd. jako na severovýchodě Čech).

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017, Voráč 1955, 1976, 1992

Jevy dokládající spíše příslušnost ***k jižnímu úseku:***

Hláskosloví:

(1) Disimilace ve skupinách sykavek, polosykavek a částečně i zubnic:

(2) Kromě lokálního rozšíření disimilace původních zubnic; běžněji v západním úseku, kde se kromě občasné změny zubnic (*přej domem, poj ťim*) šíří především disimilace sykavek [*bejzubej, kuj sádla*, *babijce*]. Změna se dále šíří směrem k jihovýchodu a na pomezí s okrajovými úseky středomoravskými.

(3) Nepříliš častá je tu anticipace výslovnosti palatály *ť* (*ajť*)

(4) Méně (ale oblastně přece) zde můžeme doložit již zmíněnou analogickou změnu hlásky v příčestí (typu *vzel, začel*); jev hodnotíme na pomezí s tvaroslovím.

(5) Skupina *ovi* se běžně mění v –oj (*Horažďojce,* Pavlojce; na jihu, zejména na Českobudějovicku, s další redukcí skupin: Buďejce*, Hodějce, Hrdějce*), nikoliv ale ve 3. sg. m. (*doktorovi,* východněji a směrem k severovýchodu [*g doktoru*]). Eliminace *w* a změna skupiny v *ou* je doložena jen okrajově (srov. výše; např. na Blatensku: *Horažďouce*, *Novákouc*, *jalouce*).

(6) Často převažuje rozložená výslovnost *mje* (u výslovností skupiny *m* + *ě*: *mjesto*, *ke mje*). Pro tento typ rozložené výslovnosti po nazální retnici (mje) však obecně platí, že se v nářečních úsecích objevuje častěji než výslovnost *mňe* tehdy, pokud v příslušné nářeční oblasti sledujeme lokality vzdálenější od pražského centra.

V tomto směru lze plně souhlasit s tzv. *vlnovou teorií* J. Schmidta (1843-1901), která upozorňuje na šíření změn ve vlnách; tedy z původního inovačního centra, popř. z vícera center. Protože sekundární asimilace typu *mňe* nahradila původní rozloženou výslovnost nejprve v pražském mluvním centru šířila se potom dále do dalších nářečních oblastí. Její šiřitelé se původně usazovali na méně osídleném území. Tak se stávalo, že osídlenějšími oblastmi spíše procházeli. V důsledku toho je mnohde pravidlem, že v lokalitách geograficky bližších pražskému centru se rozšířila asimilovaná forma *mňe,* kdežto ve vzdálenějších lokalitách se zachovala rozložená výslovnost *mje*. To platí nejenom pro nářečí česká, ale i pro nářečí středomoravská, východomoravská a slezská.

(7) Spíše v době historické bylo možné doložit zbytky měkkých retnic (*b´, p´, m´, v´, f´*); ještě po polovině 20. století bylo možné měkké retnice doložit v nejjižnějším úseku českých nářečí. K rozložení původně měkké výslovnosti retnic docházelo oblastně též před *–i* (*bji, pji, mji, vji… pjivo, bjič, mamjinka*).

(8) Na jihu často slyšíme *š, ž* v imperativu sloves 4. tř. (např. *proš, vož, votpušť*, *neježďi*, *nemišli*), popř. v participiu typu *prošen, vožen* (zde už jde o pomezní rys hláskosloví a tvarosloví).

DALŠÍ ZDROJE

DNS 2004; Bachmannová 2017; Bogoczová 2009

Specifické nářeční typy jihočeské:

Doudlebský typ (nejjižnější úsek; vycházíme především z promluv rodilých mluvčích):

Hláskoslovně:

(1) neexistence protetického *v* ([*okolo*, *oves*, *on viʔoral]*; srov. místní slovní hříčku typu *opice ocasatá obíhala okolo Doudleb*)
(2) (spíše historicky) rozložená výslovnost měkkých retnic ve slabikách *bi*, *pi*, *mi*, *vi* (*babjička*, *krmjil dobitek*)
(3) progresivní znělostní asimilace ve skupinách *kv*, *tv* (*kfočna*, *tfaroh*)
(4) rozšíření změn po zániku *w* a vznik typu *lajce* (lavice)
(5) stopy po průvodních vokálech u slabikotvorných likvid (*umelec*, *umilec* 'umrlec', *nárut* 'nárt'); v souvislosti s tím též ojedinělé případy jako *pokrvadlo*, *pokrvátko*, *koprvadlo* 'pokličkа'
(6) stopy po arch. *ł* (*aumara*, *minou* 'minul'
(7) v důsledku asimilace zubnice před palatálníhom ť a následné těžeslabičné změny *aj> ej* typ *mlejší* (*mlajší*)
(8) v nejstarší vrstvě zavřená výslovnost dvojhlásek *ou*, *ej*, blížící se realizací monoftongům (*l^{o}uč*, *s^{u}used*, *kúpit*, *past^{e}jř*, *takov^{i}j sedlák*); dnes spíše na Domažlicku
(9) progresivní asimilace v skupení kons. + *h* (*pádem schúri*, *kousek chovjezího*)

Z hlediska ***prozodie***:

(10) ve zbytcích zachovaný melodický vrchol na předposlední slabice (*tam se vocťehovali*). V poslední době se však ukazuje, že v této pozici ve skutečnosti není možné hledat hlavní přízvuk. Dojem hlavního přízvuku tu vyvolává intonační proměna na penultimě (tedy přízvuk paroxytonický, nicméně stále melodický – nikoliv dynamický. Ten už tradičně zůstává na první slabice slova. Patrně však jde i dnes na jihu území o přízvuk slovní; výhradně větný /melodický/ přízvuk se takto projevuje spíše k západu území).

Tvaroslovně:

(11) dloužení též v příč. min. (*minoul*)
(12) dat. pl. mask. s konc. *-om* (*sousedom*, *Košťálom*)
(13) u adj. v přívlastkovém postavení v nom. pl. mask. ojedinělý výskyt pův. životných tvarů (*staří přátelé*, *dobří mládenci*), (14) v akuz. os. zájm. *já* podoba *me*, dubletní tvary dat., lok. *tebje*, *sebje*, (15) v akuz. zájm. *ono* pův. tvar *je* (*prase povalili a hoďili je do trokú*),

Morfosyntax:

(14) v 1. os. sg. auxiliáru *být* forma *som* (*páj som krávi* 'pásl jsem', *ráno som fstal*)
(15) výskyt dial. spojky *jenť* 'neboť' (*nevím, jenť se o politiku nestarám*); na okrajích území
(16) existence zdvojených dat. tvarů (*to ťi tebje povídám*)

Slovotvorba (obecnější rysy nejjižnějšího úseku)**:**

(17) častá je tu přípona ***–ál:*** *hrnkálek, Frantál, Jouzál*

(18) více než ve středních Čechách se tu prosazuje přípona *–ště*: *zelniště, hlavatiště* (podrobněji DNS)

(19) v rámci reflexe pův. prefixu *ně-* s počátečním konsonantem tvrdým (*po nekolikátí*, *nekam*) proběhlo staré vyrovnání s prefixem *ne-*; nikoliv pouhý výsledek depalatalizace; poněkud odlišně též *nákej* – hláskoslovně: depalatalizace analogická; po sekundární kontrakci)

DALŠÍ ZDROJE

DNS 2004, Bachmannová 2017

ŘEŠENÁ ÚLOHA

3/3 *Tak bil jednou jeden ďeda a jedna bába a ťi mjeli chaloupku a f tej bili živji. Jednou řekla bába ďedovji: „Ti ďedo, poslouchej, zasaďíme si pod lejcí hrách." A ďeda řek: „Nu tak tedi." Ten hrách rost a rost pořád aš k lejci. A oňi udelali díru do lejce a ten hrách rost pořát vejš, aš narost ke stropu. A oňi ud'elali díru do stropu a ten hrách rost pořát vejš a vejš.*

(Podle F. Svěráka)

Najděte:

(1) specifické i obecné jevy hláskoslovné a tvaroslovné; tedy jevy nářeční, oblastní i obecně české

(2) případný problém v tomto textu: např. v zápisu znělostní asimilace

Zařaďte k typu nářečí.

Prachatický typ

Dodnes je do jisté míry tato nářeční lokalita doložena. Jedná se o oblast s nářečím tradičně označovaným jako ***tiťácké (hornoblanické)***; a to především podle archaického zakončení inf. na *-ťi* ([*dáťi*, *vziťi*]). Dnes spíš přežívá v koncovce *-ť* ([*chťíť*, *rosčíliť se*]). Poslední výzkum nářečí v oblasti potvrdil, že tato měkkost stále lokálně přetrvává (navzdory předchozím negativním hypotézám); u několika rodilých mluvčích nejstarší generace jsme dokonce doložili původní koncově [*–ťi*] (např. v lokalitě Vitějovice u Prachatic).

DALŠÍ ZDROJE

DNS 2004, Bachmannová 2017, Utěšený 1986

ŘEŠENÁ ÚLOHA

Zařaďte následující texty k příslušnému nářečnímu typu (na základě jazykových rovin i teritoriálního hodnocení).

3/4 *Muj otez bil třijapadesát rokú starej, dij zemřel na zápal plic. Já bila z holek nejstarší. On nejčkon mjel to hospodářství tolik rát. On diš tag zemřel a sme bili malí, tak to odevzdal nejstarší holce, mje. Já na tom mušela hospodařit ot sedumnáćti let. Já to přijmoula z radostí.*

3/5 *Súsedouc mněli hosti. Přišli nám túle jeden den pomoct. Mislela sem si: „Liďički, to bude pomoc!" Paňička práci nehumněla, dost se namáhala. Ale diš sem svrťíla (= stloukla máslo), namazali si, lehli a spali. Votpoledne čekám, voňi nepřišli, spali jako zabití a druhij den už vúbec nepřišli, jak jim to vzelo červa, ta práce.*

3.2.3 SEVEROVÝCHODOČESKÁ NÁŘEČNÍ PODSKUPINA // SEVEROVÝCHODOČESKÁ NÁŘEČÍ

Na jihu sousedí s nář. střč., na jv. s nář. čmor. a na vých. se středomoravskou nář. skupinou.

Příznačnými nář. rysy jsou:

Hláskosloví

(1) výslovnost *v* jako polosamohl. *u̯* na konci zavřených slabik (po vokálu na konci slova nebo před konsonantem: *koneu̯*, *rou̯ňe*, *do u̯si, láuka/ láᵘka*) a jako obouretného *w* v pozici před samohláskou (*takowá rána*, *diš wodešel*)

(2) zachování výslovnosti předložky *s* před jedinečnými souhláskami a ve vokalizované podobě (*s maminkou*, *s Lídou*, *se sestrou*)

(3) koncovka *-oj* (< *-ovi*) v dat., lok. sg. živ. mask. (*k tátoj*, *vo sousedoj, bratroj*; jde o jev obdobný jihozápadočeskému typu *Horažďojce*).

(4) sekundární (analogický) model kontrakce *ďál* (*ďelal* > *ďál*) pronikl východními Čechami, ale přes střední Čechy se šířil také na český jih; podobně pronikal na jihovýchod.

(5) na pomezí s tvaroslovím je tvar koncovky *-ej* (< *-í*) v instr. sg. fem. měkkého sklonění (*se sestřeňicej*, *s radosťej, s ulicej*)

Tvarosloví:

(6) Převažuje důraznější tvar *mňe* v dat. os. zájm. (*dal mňe to*)

(7) Běžné jsou koncovky *-aj*, *-ej* v 3. os. pl. préz. sloves 4. a 5. třídy (*voňi prosej*, *trpjej*, *sázej*, *ďelaj*)

(8) pro západní úsek je ve vyjadřování kategorie výsledného stavu charakteristický tvar příčestí ve složené formě (*je upečení*, *máme uklizení* × vých. *-íno*).

Řada jevů je přitom ***společných*** **s** některými (sousedními) ***středočeskými lokalitami***, např.:

(9) zdloužení kořenné samohlásky u dvojslabičných subst. (*péři*, *zéli*, *póle*, *pívo*) a ve slovesných tvarech (*léžet*, *vjéřit*, *bólet*, *hóři*, *stóji*)

(10) krácení hlásek *í*, *ú* v koncovkách a slovotvorných příponách (*rohlik*, *staveňi*, *na polich*, *u zadňich vrátek*, *pjet stromu*)

(11) koncovka *-em* v instr. sg. živ. mask. končících na *-a* (*s tátem*, *s Láďem*), zachovaná dnes ve dvou úsecích přerušených oblastí Královéhradecka

(12) tvar nom. ve funkci akuz. živ. mask. (*chitali pstruzi, viďim vojáci, hrajem si na páňi, pudem na pstruzi*). Tato změna dříve pronikala přes střední Čechy také na jih a západ Čech.

(13) v 2. os. sg. slovesa *být* ve funkci spony tvar je obvykle tvar *seš* (*to seš kalej*), jako osobní morf v složených formách min. času *-s* (*dals mu to*).

Naopak jen pro ***východní část severovýchodočeské oblasti*** je typická:

(14) v gen., dat., lok. fem. adj. a rodových zájm. koncovka *-ej* (*s tej druhej strani*, *k/na tej druhej straňe*)

(15) zachovaná znělost koncových souhlásek (*hladə*, *teďə*, *dubə*). Rozdíly ve znělostní asimilaci jsou tu před pauzou, před sonorou; na větší části území se ale spíše projevuje neznělá výslovnost [*sme*])

Pouze pro menší území a pro ***okrajové úseky severovýchodočeské*** jsou příznačné další procesy:

- ***v hláskosloví***:

(16) spíše na severovýchodě území je doložena asimilace skupiny *dn* > *nn* > *n* (*bena, honnej*, *zeňik*) a s tím související výslovnost zdvojených hlásek *nn* (*panna*, ale rovněž *vanna, benna*; též v příponě: *dřevennej*)

(17) nadměrná délka samohlásky se projevuje u dvouslabičných subst. (*kúsa*, *rúsa*, *kúťe*, *círa*, *zejma*),

(18) lokálně zaniká retoretné *v* (*u/w*) ve skupině *vje* (*dje*, *sjet*, *Kjeta, kjet, hjezda, zjeř*)

(19) okrajově můžeme doložit progresivní asimilaci znělosti ve skupině kons. + *h* (*s cholej*, *pjet choďin*)

- ***v tvarosloví:***

(20) objevuje se koncovka *-em* v dat. pl. adj. a rodových zájm. (*k tem starem*, *ke kerem, tem, jednem*)
(21) jsou doloženy též zájmenné typy deklinace typu *tich, jednich/ tech, jednech* a*, tema, jednema*

Variety typu (20) a (21) se dochovaly také na severozápadě Čech, na severovýchodě Čech pak od Podještědí směrem ke středu i východu Moravy a do Slezska.

(22) v některých lokalitách (např. v pásu od Choceňska na východ Čech) přechází původní vyrovnání 1. a 4. pl. m. životných v pravidelný typ deklinace typu *hoši – hošu – hošum – hoši*…
(23) Východněji převažuje jmenná deklinace „měkkého“ typu (např. *kúlňa*; obvykle platí pravidlo, že čím blíže je lokalita k Moravě, tím více se vyrovnání projevuje)
(24) nadbytečné *–ej* je místy zastoupeno kromě koncovky 7. pl. f. obvyklé i ve 3. a 6. pl (*husej/-ch, husejm*; též: *v Ňemcejch*); opět se jedná o jev na pomezí s hláskoslovím; nicméně přesto tvaroslovný (díky analogii)
(25) objevují se posesiva typu *bratrú/ bratru* (ztráta kvantity typu „*bratru*“ je opět na pomezí s hláskoslovím); jev se šířil k východnímu pomezí středních Čech a do lokalit jihozápadočeských
Z hlediska morfosyntaxe pak jsou místy zastoupena (26) bezpředložková spojení typu *chleba máslem*, *šla doktoroj/dochtoroj* (bezpředložkový dativ se oblastně objevuje i na Moravě), *bila sem Broďe.*

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017

OKRAJOVÉ TYPY SEVEROVÝCHODOČESKÉ

Podještědský a podkrkonošský typ se dříve určovaly odděleně; dnes již je můžeme spojit do jednoho nářečního úseku. Jedná se o severní úseky severovýchodočeské nářeční podskupiny zasahující k Českému Dubu, Semilům, Jilemnici a k Nové Pace, kde byla souvislým nářečním výzkumem zaznamenána celá řada specifik:

(1) výslovnost slabikotvorného *r*, *l* s průvodním polosamohl. vokálem *ə* (*pərši*, *vəlna*)
- mnohdy se tu projevuje jen zdloužením souhlásky (*vŕčel*, *táhnouť pĺhem*)
- naopak jinde je doložena hyperkorektní výslovnost *v Librci*, *Pavl*,

(2) nepřehlasované podoby v příčestí min. (*ležal*, *pəršalo*, analog. též *ležal, seďali*, *vihořali, křičali*) a v tvarech od něho odvozených (*vopəršalej*)

(3) paralelně se změnou *dn* > *nn* > *n* poběhly také změny *dň* > *ňň* > *ň* (*voň ňákejch*, *hoňe lidu*) a *dl* > *ll* > *l* (*dal na ňej sello*, *sellák, žrállo, mazať sálem*)

(4) reliktně (ve zbytcích) se projevuje disimilace *nn, nň* [*dn… Anna - Adna, nň – dň… denňí - dedňí*, *padna*]; dokonce dříve i po redukci i *ňn – jn* [*kopajna*], tj. kopanina.

(5) objevuje se disimilace *nn* > *dn* (*Adna*,), ojediněle i *nn* > *rn* (*pláťernej*, *soukernej*)

(6) zakončení inf. je na měkké *-ť* (*jiť tam uklíďiť*)

(7) v 1. os. sg. i pl. a 2. os. pl. slovesa *být* se doplňují analogické tvary *sem*/ *su*, *seme*, *sete*

(8) spíš jen výjimečně se vyskytne výslovnost tvrdého *ł* (*šeł*, *na Bíłou sobotu*), popř. jeho reflexe v lexikalizovaných případech (*vžice* ‘lžíce’, *vžina* ‘lhář’, *hrdlouhat/vrdlouhat* ‘v hrdlo lhát’)

(9) zbytky výslovnosti tvrdého *y* nacházíme v příč. min. slovesa *být* (*byl*)

(10) v nom. pl. živ. mask.se i zde užívá původního tvaru (shodného se spisovným jazykem: *staří liďi*, *naši mlaďí*)

(11) jen ve zbytcích, reliktně u nejstarší generace se projevuje přízvuk na předposlední slabice

- spojený s melodickým vrcholem (*do fabr<u>i</u>ki*, *dřiu̯ se neřik<u>a</u>lo do tov<u>á</u>rni*).
- východněji (zvláště na pomezí Podkrkonoší, Náchodska, Orlických hor a Kladska) pak podobný ale dynamický přízvuk „slezského“ typu

Litomyšlský/v***ýchodolitomyšlský typ*** (na hranici lanškrounsko-svitavského úseku; leží na pomezí se střední Moravou; s podorlickým úsekem – srov. dále) je označovaný také jako ***petácké nářečí*** (podle výslovnosti *pet* ‘pět’) V nejstarší vrstvě se vyznačuje:

(1) ztrátou jotace po retnicích (ztrácí se jota, vyslovovaná po rozložení výslovnosti před bývalým nepůvodním *ě*: *pekná*, *bežet*, *na hlave*)

(2) živě se již nevyskytuje záměna hlásek *p’*, *b’*, *m’* hláskami *t*, *d*, *n* (*teknej*, *holoude*, *troude*, *nesto* ‘město’).

Podorlický typ (v podhůří Orlických hor kolem Vamberku a Letohradu; úsek navazuje na oblast Litomyšlska; v širším smyslu se řadí ***k litomyšlskému úseku***):

(1) nacházíme zde výraznější (staré) rozdlíly v kvantitě; např. vedle obecně svč. kúťe (kotě) se zde užívá obd. tvaru obdobné tíle *(tele; podobně jako v Kladsku)*

(2) běžněji než jinde se zde šíří tvar 7. sg. f. *s prácej*

Náchodský **a** ***kladský*** (***typ***).

Typ přesahuje na Kladsko na území Polska, kde se v izolaci od spisovné češtiny udržely arch. nářeční rysy typické pro severovýchodočeské okrajové úseky (srov. výše). Kromě nich se tu objevuje jednotný tvar *krávouch*, *rohouch*, *mňestouch, rukouch, prstouch* – v gen. pl. všech rodů.

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017, Bogoczová 2009

ŘEŠENÁ ÚLOHA

3/6 *Jó, to je taki ta pravá. To sou tři bratři, vona je toho nejmlačího, ten starší ji cejťit nemúže. Von povídá: „Diš si vibral holku, tak ji má." Von teť chce každej jenom heskou. Tádle dostala dva ťisíce po tátoj, peřinu ale nemňeli, leželi na štruzokách. Teť scháňej bit. Mňeli bi, ale je prej daleko. Bóže, mi sme dříf taki choďili daleko. Diš vona je holt zviklá. Maj teť mali vejplati.*

(podle F. Svěráka)

(1) Najděte jev, který tento text řadí k východočeským nářečím; upřesněte oblast!
(2) Doplňte jevy obecně české.
(3) Popište specifický znak oblastního lexikonu.
(4) V které části přepisu není výslovnost zapsána jediným možným způsobem?

3/7 *Co se stalo? Ale Mařenčeťi prask provaz u baliku a všechno se visipalo na selňici. Já sem poudal. „Zatracená Mářo jenna, tos to nemohla poránně zaďelat? Nákej provas festoune̯j bis našla. Diť nám ujede autobus. Ti vejce sou celí rozbití, tos mohla hochoj koupit ňeco iního. Kuli vejcum nám ešťe moch ujet autobus."*

Zařaďte co nejpřesněji (jazykově i teritoriálně) k příslušné nářeční lokalitě.

3.2.4 PODSKUPINA NÁŘEČÍ JIHOVÝCHODOČESKÝCH („ČESKOMORAVSKÝCH“, ČESKOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ PODSKUPINA)

Pás na východním okraji české nářeční skupiny tvoří přechodovou oblast mezi českými a moravskými nářečími. Sousedí na západě s podskupinou nářečí severovýchodočeských, středočeských a jihočeských, na východě s nářečími střmoravskými. Základní rysy jsou společné s českými nářečími v užším smyslu; směrem k východu potom přibývá prvků moravských:

K jednoznačně společným rysům jihovýchodních nářečí s moravskými nářečími řadíme:

Hláskosloví:

(1) krátké samohl. u subst. typu *prah*, *blato*, *rana* a v inf. *bit*, *dat*, *chťet* (tzv. „moravská krátkost“)

(2) zejména u starší generace zachovaná výslovnost skupiny *šť* jako *šč* (*ešče*, *dešč*); méně (okrajově) pak *ždž* ([*zpožžeňí*], to se projevuje spíše na Moravě.

(3) místy můžeme slyšet doklady odlišného vývoje (zachování původního vokálu) u přehlásek typu *a – e, u – i* (spíše na pomezí interdiaktů)

(4) Jenom vzácně je dochován typ *holoubjata, poupjata* (rozložená výslovnost po retnicích se tu může objevit i před nepůvodním a; podobné tvary se dříve objevovaly i na východním okraji nářečí jihozápadočeských)

Tvarosloví:

(5) rozšířená je rovněž analogie u typu *hádět, kátět* (*ď/z, ť/c*; obd. srov. *hodit, /pře/kotit*; s přesahem na zásadní úsek středomoravských nářečí)

(6) v případě jmenné deklinace substantiva:

a) projevuje se shoda s „tvrdým“ typem u původně palatálních kmenů neživotných subst. m.: *biča, biču*; … shodné koncovky tvrdých a měkkých subst. v gen., dat. sg. mask. (*souseda*, *pekaře*, *sousedu*, *pekařu;* místy též *muža, mužu*) a v nom., akuz., vok., instr. fem. (*žena – rúža*, *ženu – rúžu*)

b) měkké bývá sklonění subst. končících na *-s*, *-z*, *-l* (*v lesi*, *v úli*, *dva voze*) a fem. typu *kúlňa*, *pekárňa* (na východním úseku); ale nikoliv již u typu *host, kořen, loket*).

(7) v konjugaci sloves:

a) v 3. os. pl. sloves 4. třídy tvary *prosijou*, *ležijou* (podle 3. třídy slovesné)

b) u sloves s imper. zakončeným na *-i* (*pošli*) analogické tvary v pl. *pošlime*, *pošlite*, u existenciálního slovesa *být* v 1. os. sg. tvar *su* a v imper. *biď*, *biďme*

c) popř. imperativ typu *chic, zaplac*!

d) zachování koncového *-l* v příč. min. (*vedl*, *spadl*); historicky též v příčestí typu *nesl*: od Třeště k Dačicku *neslu*, místy *nesil* (kdysi od Polničky ke Žďáru a k Novému Městu na Moravě)

e) místy proniká „moravský“ tvar su; u 1. sg. sloves *„být“* v existenciálním významu:

Některé jevy tvaroslovné souvisejí spíše ***se severovýchodní podskupinou***:

(8) ve funkci spony tvar *seš* a jako osobní morf v min. čase příklonné *-s* (*dals*)

(9) na rozdíl od středomoravských nářečí místy u živ. mask. (spíše v severní části) tvar nom. ve funkci akuz. (*hrajou si na páňi*).

Okrajové typy českomoravské // jihovýchodočeské:

Žďársko-bystřický typ (též *západovýchodní*)

- má řadu znaků společných s nářečími ***severovýchodočeskými***:

(1) výslovnost hlásky *v* jako polosamohl. *u̯* (*kreu̯*) a (okrajově) obouretné *w* (*powidá*, *a wona*)

(2) zdvojené hlásky *nn* a změnu (asimilace) *dn* > *nn* > *n* (*Anna*, *jenou*)

(1) progresivní asimilaci v skupení kons. + *h* (*pjet choďin*)
(2) zachovávání znělé výslovnosti párových souhlásek před pauzou (*sudə*, *dubə*);
Typickým ***arch. znakem úseku*** (5) je skupina *li* místo slabičného *l* (*mlisnej vlik*)

Jemnický typ (též *severojižní* či *hladovský*) se vyznačuje specifickými rysy, přesahujícími sem:

- z ***jihozápadočeské*** nářeční podskupiny:

(1) stopami po výslovnosti měkkých retnic (*bjič*, *pjivo*)
(2) disimilací sykavek (*uj zas*)
(3) šířením progresivní asimilace znělosti typu *schoda*
(4) tvary imper. sloves 4. třídy typu *proš*, vož; popř. *neježďi*

- ze ***středomoravské*** nářeční oblasti:

(4) tvarem instr. sg. živ. mask. typu *předseda*: *s přecedem*
(5) v minulosti širokou výslovností hlásky *i*, popř. splynutím *i* s *y*/*e* po měkkých souhl. (*lyďy*, *ňyc* / *leďe*, *ňec*).

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017,

Utěšený, Slavomír: *Nářečí přechodného pásku česko-moravského*. Praha : ČSAV, 1960 (Utěšený 1960)

KONTROLNÍ OTÁZKA

Cvičení (úlohy ke kapitole podle I. Bogoczové, 2009)

3/8: Označte správné tvrzení:

1. V případě výslovnosti *krabjice* místo *krabice* jde o
a) rozloženou výslovnost palatálních retnic. b) disimilaci retnic.
2. V případě výslovnosti *tfrdy* místo *tvrdí/tvrdý* jde o
a) regresivní znělostní asimilaci. b) progresivní znělostní asimilaci.
3. Ve tvaru *nech* ***mi*** *bejt* se projevila
a) analogie pádů: dativ-akuzativ b) analogie deklinace zájmen bezrodých a rodových.

3/9 Do které nářeční podskupiny patří: 1. Mělník, 2. Most, 3. Klatovy, 4. Litomyšl, 5. Jablonec n. Nisou, 6. Přelouč, 7. Tábor, 8. Písek, 9. Havlíčkův Brod, 10. Kladno?

ŘEŠENÁ ÚLOHA

3/10 S použitím maxima typických jevů „přeložte" do nářečí:

a) středočeského: 1. Kolik stojí tyto baviněné šaty? 2. Já už mám nakoupeno na celý týden. 3. Jsi slepý? 4. Pohádka o hloupém Honzovi.

b) jihozápadočeského: 1. O všem mu řekl. 2. To je sestřin dům. 3. Náš dědek má rád podmáslí a pivo. 4. To ti neporadím!

c) severovýchodočeského: 1. Jsem zvědavý, kam se schoval. 2. Kams dal ten měděný cedník? 3. Odjeli s Frantou na pstruhy. 4. Snědl chléb s máslem a sýr.

3/11 *Ti seš jak ten nebožčík Pánek, ďedeček múj. Von mňel koňckou robotu. Mňel dva koňe a tak si vzal ke každímu koňu jednoho vola. A diš přijel na panckí, tak mu povidal dráb: Pánku, vono ťi to bude líp choďit, diš ti koňe dáš zlášč a voli taki zlášč. — No a copak, von si ňic nemislel a uďál to. A diš zapřích koňe, tak mu povidá dráb: pošli ti voli dom, ti máš koňckou robotu.*

Určete (analyzujte - co nejpřesněji!) nářeční typ.

SHRNUTÍ KAPITOLY

V této kapitole jste se blíže seznámili s nářeční oblastí českou (v užším smyslu). Odlišili jsme jednotlivé podskupiny (středočeskou, jihozápadočeskou, severovýchodočeskou a jihovýchodočeskou, tj. českomoravskou) v rámci hranic základních dialektismů (včetně lexikálních). Diferenční rysy dále rozlišují jejich užší úseky i dílčí (lokální) nářečí; na základě jejich určení jsme mohli nakonec jazykové rozmístění nářečních typů lokalizovat. Popsali jsme tak obecné i specifické znaky českých nářečí. Připomněli jsme si, že i zde mohou být některé lokality nářečně různorodé.

DALŠÍ ZDROJE

Bachmannová 2017, Bělič 1972, Bělič 1976, Bogoczová 2009, Cuřín 1964, 1975, DNS 2004, ČNT 1976, Utěšený 1986

Holub, Zbyněk: *Doudlebské nářečí a slovník*. Roční období: České Budějovice 2004 (DNS 2004)

Utěšený, Slavomír: *Nářečí přechodného pásku česko-moravského*. Praha : ČSAV, 1960 (Utěšený 1960)

Utěšený, Slavomír: *Nářečí.* In: Jihočeská *vlastivěda*. Cuřín, František a kol. Část: Jazyk. České Budějovice 1986 (Utěšený 1986)

Voráč, Jaroslav: *Česká nářečí jihozápadní*. Praha, I., 1955, II., 1976 (Voráž 1955, 1976)

Voráč, Jaroslav: *Nářečí.* In: *Západočeská vlastivěda*. Klimeš, Lumír a kol. (eds.). Část: Jazyk. (Sv. 2). Západočeské nakladatelství: Plzeň 1992 (Voráč 1992)

4 NÁŘEČÍ STŘEDOMORAVSKÁ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Na základě bývalého zemského zřízení byla vždy chápána Morava jako svébytná část zemí (někdejší) Koruny české. V této kapitole představíme (v rámci dalšího popisu nářečí českých v širším smyslu) první ze skupin moravských nářečí; tzv. nářečí středomoravská (z etnografického hlediska nazývaná též jako *hanácká*). Představíme tak jazykovou situaci střední a západní části tohoto regionu. Vymezíme si hraniční izoglosy mezi středomoravskou nářeční skupinou a nářečími českými (v užším smyslu), nářečími východomoravskými a nářečími slezskými). Kromě základních diferenčních jevů (např. výskytu střídnic *é, ó*) přejdeme k širší klasifikaci podle jazykových rovin, k popisu jevů specifických, a to obecněji, ale i z hlediska specifik nářečních úseků a jejich podtypů: základních (centrálního a jižní i okrajových (západního a východního).

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- o významu středomoravských nářečí v kontextu širší Moravy
- o rozdělení a rozmanitosti těchto nářečí
- jak pracovat s odbornou literaturou a jak chápat hodnocení středomoravských specifik

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému a k porozumění nářečního textu
- prakticky využívat poznatků z oblasti nářečí středomoravských

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

střední Morava, region, jazyková situace, nářečí česká v širším smyslu, středomoravská nářečí (hanácká), vymezení hranic, výskyt střídnic *é, ó*; klasifikace podle jazykových rovin, jevy specifické, nářeční úseky základní (centrální a jižní), podtypy; nářeční úseky okrajové (západní a východní), podtypy.

PRŮVODCE STUDIEM

Opouštíme tedy nyní území vlastních Čech a „přecházíme“ na Moravu. Nicméně zatím jen do její západní, jižní a centrální části; dále už totiž nacházíme pomezí s východomoravskými dialekty. Protože jsme si upřesnili základní charakter a společná specifika místních dialektů už dříve, je jasné, že „východnější“ nářečí ČNJ budou archaičtější. To ale nevylučuje další vývoj některých skupin, který většinou souvisel s historickým vývojem (na střední Moravě např. se situací po třicetileté válce apod.). Některé jazykovéh inovace, které se poprvé objevily v oblasti středočeské, sem přes Českomoravskou vrchovinu nedorazily. Přesto vyjděme ze společného pojmosloví a upřesněme též vymezení zeměpisné polohy tohoto jazykového území. Praktická i teoretická cvičení, která nám pomohou k osvojení nové látky, opět následují na konci kapitoly.

K ZAPAMATOVÁNÍ

Kromě ***nářečí českých v užším smyslu*** (srov. kap. 3) patří dále do skupiny ***nářečí českých v širším smyslu*** **středomoravská nářečí** (nářečí *středomoravské nářeční podskupiny*; etnograficky také nářečí ***hanácká***).

Etnograficky lze tato nářečí chápat jako příznakovou mluvu tzv. *hanácké* oblasti a přilehlých lokalit. Severní část oblasti střmor. nář. totiž spadá pod etnografický region Hané, proto byla dříve označována jako nář. hanácká. Jedná se tu o jednu ze čtyř hlavních nář. skupin v rámci č. nár. jaz. Zaujímá záp. a stř. část Moravy. Na západě souvisí s českou nář. skupinou, na severu hraničí s pásmem bez tradičních nář., na východě sousedí s východomoravskou nář. skupinou a na jihu sahá po hranici území s tradičními nář., místy až po hranici státní, jež je zároveň hranicí jaz. mezi jaz. č. a něm. (v Rakousku). Geograficky zahrnují střmor. nář. rozsáhlé území střední Moravy na severu od Zábřežska přes Olomoucko, Boskovicko, Brněnsko až po Hustopečsko a Znojemsko na jihu. K nim se přimyká na východě Holešovsko, na jv. Bučovicko a na západě širší Třebíčsko.

Jak už bylo popsáno výše, hranici mezi českými nářečími a **středomoravskou skupinou** tvoří linie vymezující výskyt střídnic *é*, *ó* na místě původních č.diftongů *ej*, *ou*; tedy vývoj dlouhých samohlásek (*ý*, *ú* > *ej*, *ou*; ve střmor. nář. dále > *é*, *ó*), který byl v době historické shodný s vývojem českých nářečí v užším smyslu. Dochází ale též k monoftongizaci typu *ej*, který vzniklo tzv. *zpětnou přehláskou* – tautosylabickou (těžeslabičnou) změnou *aj* > *ej*. Na střední Moravě pak proběhla následná monoftongizace *ej* > *é* (*daj* > *dej* - ***dé***, *vajce* > *vejce* - ***véce***). Základní izoglosa tak „ohraničuje“ šíření (hláskoslovných) ***primárních diferenčních jevů*.**

Tento vývoj byla ale odlišný v regionech, kde se zachovaly původní staročeské hlásky: východomoravské *ý/í*, *ú* a slezské *y-i* a *u*; srov. dále:

- č. *strejc*, *zlej pes*, *mouka*, *celej tejden*, *houser*, *nesou*
- střmor. *stréc*, *zlé pes*, *móka*, *celé tédeň*, *hóser*, *nesó*
- východomoravské *strýc/stríc*, *zlý/zlí pes*, *múka*, *celý týdeň*, *húser*, *nesú*
- slez. *stryk*, *zły pes*, *muka*, *cely tydeň*, *huser*, *ňesu*).

(srov. kapitoly 3, 5, 6)

4.1 Vnitřní členění středomoravských nářečí

Vnitřní členění středomoravských nářečí je dále založeno (zejména) na rozdílech v soustavách krátkých samohlásek.

Průběh svazku delimitativních izoglos „středomoravských“ se na severu přibližně kryje s bývalou zemskou hranicí č.-mor., na jihu pak probíhá východně od Bystřice nad Pernštejnem, Jihlavy a Jemnice. Tato linie je současně:

(1) západní hranicí moravské krátkosti (záp. *bláto* × vých. *blato*)
(2) zejména ostrým předělem mezi č.-mor. protiklady:
a) lexikálními (např. č. *vesnice* × mor. *dědina*, *truhlář* × *stolař*, *prkno* × *deska*, *uhodit se* × *udeřit se*)
b) slovotvornými (č. *kominík* × mor. *kominář*, *kmotřička* × *kmotřenka*, *mýt* × *umývat* atd.).

Přechodné postavení středomoravských nářečí mezi ostatními nář. skupinami se odrazilo v charakteru těchto dialektů. Jejich územím probíhají četné izoglosy nářečních jevů. S mluvou v Čechách střmor. nář. historicky spojuje):

(3) převažující výslovnost jednoho *i* a jednoho *l*
(4) další vývoj (monoftongizace) starého *ý* a *ú* po provedení výše zmíněné první fáze diftongizace (srov. předchozí výklad).

Dále potom, obdobně užšímu pojetí rysů českých nářečí, zde nacházíme:

(5) úžení *é* > *í* (*mlíko*, *velkí pole*); nikoliv ale rovnoměrně na celém středomoravském území; spíš v lokalitách mimo centrální úsek)
(6) koncovku instr. pl. všech deklinačních typů *-ma*, jež zasahuje až do jz. části vmor. a záp. úseku slez. nář.

Směrem k východu posléze rysů ukazujících na české sousedství ubývá.

Některé jevy jsou však společné nářečním oblastem na Moravě obecně (popř. i na českomoravském pomezí; některé z nich nacházíme do určité míry i ve Slezsku):

Hláskosloví:

(7) Nebyla provedena přehláska (obd. též v některých v jihovýchodočeských lokalitách):

a) *'u/'ú > i/í* na konci slov po měkkých souhláskách (typ *našu ďižu*, *s našó ďižó*, (*v*)*oňi pijó*)

b) ve většině středomoravských nář. s výjimkou severozápadního okraje též přehláska *'a* > (*ě* >) *e* (typ *naša čepica*)

(8) Kvantita:

➢ u pův. dvouslabičných subst. a u inf. se slovním základem na samohlásku jsou jen krátké samohlásky; např.:

- u subst. (*mucha*, *blato*, *vrana, rana*)
- poměrně často v infinitivu (*psat*, *dat*, *řvat*; *nest, lhat, pit*)
- charakteristické jsou též infinitivy typu *chťet*, *mňet*.

Jedná se tu o tzv. ***moravskou krátkost***).

(9) Disimilace *šč* > *šť* (obvykle není provedena. Běžná je výslovnost typu *ščáva*; podobně slyšíme (od českomoravského pomezí až na východ Moravy a ve Slezsku) *ščesťí*. Disimilace *žž* >*ždʼ* (*spožžeňí* >*spožďení*) většinou proběhla; jen na okraji úseku může být (reliktně) zachována původní souhlásková skupina *žž*.

(10) Ve skupině *sh* proběhla regresivní asimilace znělosti spíše ve prospěch znělé výslovnosti (*zh* × č. *sch*): *zhrbené*, *zháňeli*, *zhoda, zhořet*

Jevy specifické:

Hláskoslovné:

(11) V soustavě krátkých samohlásek byl vývoj nejednotný; o vývoji dlouhého í/ý a ú jsme se již (opakovaně) zmínili výše.

(12) V systému krátkých vokálů v podstatě došlo ke změně starého *y* (nebo *y* vzniklého z *i*) > *ę/e* a původního *u* > *ǫ/o*, které se od původního *e*, *o* buď odlišují (v centrální podskupině), nebo s nimi splynuly (na většině zbývajícího území).

(13) Celkový stav je komplikován tím, že v některých nářečích se tyto změny týkají pouze koncovek; mají tam tedy též charakter tvaroslovných změn.

(14) Počet krátkých samohlásek je tak v jednotlivých střmoravských nářečích různý.

(15) Výskyt středního *l* a variety:

a) v soustavě souhlásek se někdy objevuje tvrdé *ł* (lokálně, spíše na severovýchodě, na okrajích centrálního úseku a ve východním úseku).

b) na většině středomoravského území je však zachováno jedno *l* . tvrdé *ł* (spíše ale)

c) (vzácněji, též podle historických záznamů) z jihovýchodu Moravy a ze Slovenska mohlo pronikat i *lʼ* (dnes už nelze systémově doložit); reliktně a lokálně lze tedy uvažovat též o opozici *l – lʼ* (z hlediska interdialektu je dnes již zmíněná opozice nevýznamná).

(16) jednotná nejsou středomoravská nář. ani ve využití protetických hlásek:

a) západ (popř. jihozápad) území má např. protetické *v*; k jihovýchodu a východněji proteze mizí

b) střední úsek má též protetické *h*

(17) velmi okrajově se mohl lokálně vyskytovat typ rozložené výslovnosti slabik *bja, pja*, např. *holóbjata, pópjata* (srov. výše jihovýchodočeský úsek a dále rysy východomoravské skupiny)

Tvarosloví:

(18) důsledkem (ne)provedení přehlásek (srov. výše výklad k hláskosloví) jsou menší rozdíly mezi „tvrdým" a „měkkým" skloňováním subst., než je tomu v českých nářečích v užším smyslu (např. *chlapa – muža – biča*, *z mňesta – s pola*, *ženu – ružu*, *k mňestu – k polu* aj.); v důsledku neprovedení přehlásky *'a* > (*ě* >) *e* se poměrně pevně drží pův. *-a* v gen. sg. mask.: *z nosa*, *voza* × č. *nosu*, *vozu.*

(19) též obecně se zmenšují rozdíly mezi „tvrdým" a „měkkým" skloňováním subst. (rozdíl je typický pro česká nářečí v užším smyslu) a ustálení pův. *-a* v gen. sg. mask.: *z nosa*, *voza* × č. *nosu*, *vozu*; srov. dále bod (1) výše..

(20) v deklinaci mask. typu *ječmen* a *den* došlo ke splynutí s měkkým deklinačním typem: *ječmeň*, *deň*; měkkost je též v nom. a ak. sg. fem. typu *kost*: *radosť*, *společnosť.*

(21) subst. na *-sa*, *-za*, v středomoravských nářečích (v užším smyslu) též na *-la*, se zprav. přiklonila k měkkému typu skloňování (např. *do mise*, *jehle*, *k misi*, *jehli*).

(22) vyrovnávání tvarů gen. a akuz. sg. typu *předseda* ve prospěch gen. n. akuz.: *viďim přecedę/e*, *vot přecedǫ*

(23) vyrovnávání dat. a lok. mask. a neuter měkkých subst., např. *k nožo/srco*, *na nožo/srco*

(24) zakončení gen. pl. fem. na *-é* (ve střední části území, zhruba od Litovle po Znojmo), např. *kozé*, *slzé*, *bódé*, *kočké*, *chalǫpé* × *kozi*, *slzi*, *bód*, *koček*, *chalǫp*

(25) koncovka *-í* (na jihozápadním úseku) × *-é* (< dat., lok. *-ej*) v gen., dat. a lok. sg. fem. adj. sklonění a sklonění rodových zájmen: *bes tí dobrí*, *k tí dobrí*, *vo tí dobrí* × *bes té dobré*, *k té dobré*, *(v)o té dobré*

(26) přivl. adj. typu *bratru* × *bratrúj* (na jižním úseku).

(27) vyrovnání deklinace zájm. *ten* podle měkké zájm. flexe (vých. polovina střmor. nář.), např. *bes toho* × *teho*, *k tomo* × *temo*, *vo tom* × *tem*

(28) sloveso *chtít* má v 1. os. sg. tvar *chcu (chco*, *chcǫ*), v 3. os. pl. *chcó,* ale místy také *chcejó/*na východním úseku též *chcejú*. Lokálně lze doložit i příčestí *chcel*

(30) běžné je zakončení 3. os. pl. sloves IV. tř. podle III. tř.: na *-ijó* (*nosijó*, *trpijó*); dále:

a) u sloves I.-III. třídy běžně *–ó* (*nesó*); *ó* tu je na místě původního *ou*

b) tvary 3. os. pl. préz. sloves 5. tř. mohou mít podoby *volaji* × *volajó*

(31) převažuje tu (kromě Holešovska) morfologicky vyrovnaný imperativ typu *paďni – paďnite, uhňi – uhňite, řekni – řekňime – řekňite*

Morfosyntax:

(32) v pl. adj. a rodových zájm. se rozlišuje životnost: *dobří liďi/ leďi* x *ťi staři chlapi* (proti *dobrí liďi/ leďi, ti stari stromi* /*tę stari stromę*).

(33) v 1. sg. i pl. min. času (ve složeném tvaru préterita) se zachovává auxiliár: *já sem to viďel, šel sem* (× č). Není tu možné užít tvaru *su*; pomocné sloveso tu ale nelze vypustit jako v užší skupině českých nářečí (*já to viďel*). Ve 2. Sg. se střídá forma spony (*šel si*) a osobního morfému (*šels*).

(34) příč. trpné má tvary deklinace složené; složenou formu má zprav. i stavové perfektum od nepředmětových sloves (např. *je hǫtečené*).

- složené koncovky trpného příč. najdeme (oblastně) též v konstrukci *je/mám fšecko hǫďelani* × *je/máme ovařeno/ovařino* (na jihozápadním úseku).

Některé nářeční znaky spojují pouze ***středomoravská a východomoravská nářečí***. K podobným celomoravským nářečním znakům patří např. dílčí ***tvaroslovná*** specifika:

(35) zachování koncového *-l* v tvaru sg. mask. příč. minulého (*nesl, řekl, vedl*)

(36) užívání tvaru *su* [*so*, *sǫ*] v 1. os. sg. sponového a existenciálního slovesa *být* [*sǫ stará*, *so z Morave / su z Moravi*].

V oblasti ***syntaxe*** (dále) středomoravská nář. charakterizuje (např.):

(37) užívání tzv. pl. úcty typu *taťineg* (*h*)*ǫmřelę* (vých. polovina)

(38) v poněkud omezenějším rozsahu (jako výraz úcty) i pl. forma zájm. přívlastku, shodná s přísudkem (*naši maminka přęšlę*). Pro vých. úseky jsou typické rovněž některé

(39) některé syntaktické konstrukce, např. *má šedesát let* ‘je mu šedesát let’, *je mu Jozef* ‘jmenuje se Josef’, *co je to za člověk* (vých.) × *co je to za člověka* (záp.)

(40) užívání genitivu záporového, srov. *nemám zubú*, *me nemáme jednoho telefóna f celi vesňəcə* aj.); směrem k jihovýchodu dokladů přibývá.

Slovotvorba:

Časté jsou některé formanty:

(41) sufix *-isko*, např. *strňisko* × č. *strniště* aj.

(42) *-vá* u nepůvodních předložek typu *kromňevá*, *vedlivá*, (*na*)*proťivá*, *kvulivá*, (*na*)*mistová*, *skrzevá*, (*v*)*okolová*, *mezevá*

(43) *-ka*, který se připojuje k některým jednoslabičným adv. zakončeným na souhlásku, např. *semka*, *mocka*, *domka*, *venka* (v již. podskupině střmor. nář.); nář. se diferencuje rovněž

(44) sufix *-ice* × *-ka* (vých. polovina), např. *slepica*, *lavica* × *slipka/slípka*, *lafka.*

Lexikon

(45) Ve slovní zásobě uchovávají střmor. nář. řadu regionalismů, např. *přehebi* ‘nárt’, *kanónek* ‘válcovitá kamínka, tzv. bubínek’, *jablóško* ‘brambor’, *lalok* ‘ovar’, *srstka* ‘angrešt’, *šprudlák*, *šprudlovačka* ‘kvedlačka’, *kadlátka* ‘švestka’, *kozenke*, *kozečke* ‘plody černého bezu’, *žabina*, *žabjena* ‘nejedlá, jedovatá houba’ aj.

DALŠÍ ZDROJE

Šipková, Milena (2017): STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Šipková 2017); dále Bělič 1972, ČNT 1976

4.2 Středomoravské nářeční úseky

Základní úseky členíme na **podskupinu centrální** a **jižní.** V jižní podskupině pak odlišujeme typ (a) znojemský, (b) horský, (c) židlochovický.

Okrajové úseky jsou také dva:

- západní s typem (a) zábřežským, (b) kunštátsko-budějovickým
- východní s typem (a) čuháckým, (b) kojetínsko-přerovským, (c) slavkovsko-bučovickým.

4.2.1 CENTRÁLNÍ STŘEDOMORAVSKÁ PODSKUPINA

Směrem k Olomouci, k Vyškovu a k Litovli (na Zábřežsko, Litovelsko, Olomoucko, Prostějovsko a sev. Vyškovsko) se šíří rysy centrální podskupiny nářečí středomoravských. Podskupina je charakterizována řadou příznakových rysů.

Klíčové jsou tu opět ***diferenční jevy hláskoslovné***.

(1) Především se vyskytují „posuny“ v krátkých vokálech:

a) dvojí *e* (*e* – ę); širší ę vzniklo analogií; nahrazuje obvykle původní *y* (*rębę*, *bęl*).

- většinou nahrazuje rovněž původní *i* po *c*, *s*, *z* a *š*, *ž*, *ř*, *l* (*cęzi*, *sęlné*, *zęma*, *čęsté*, *šęroké*, *žęvot*, *peřęna*, *lęďi*)
- vzácněji (ale jen v promluvách nejstarších rodilých mluvčích; zvláště na severním a východním okraji) se mohlo zachovat staré *y* (někdy dokonce i po sykavkách tupých (*č,š, ž, ř*: *čystí, řýďit*) a po *l*, popř. reliktně po tvrdém *ł* (*lýko – łýko*).

b) dvojí *o* (*o* - ǫ); širší ǫ také vzniklo analogií; nahrazuje původní *u*

Vzniká tak sedmičlenný soubor krátkých samohlásek *a*, ***ę,*** *e,* ***ǫ***, o, *u*, *i*.

Další charakteristiky centrální podskupiny jsou doloženy:

(2) jako většina nářečí středomoravských výskytem tří dlouhých samohlásek *é*, *ó*, *á* (se zkráceným *í* > *i*, *ú* > *u*), hlásky *é*, *ó* se vyslovují v malém úseku na západě podskupiny široce, jinde úzce

(3) znělou výslovností na švu slov a tvarů před samohláskou a jedinečnou souhláskou (*g Aňičce*, *už mám*, *kǫbme/kǫbmę*)
(4) (k severu) šířením „českého“ úžení *é* > *í* (jeho šíření „pokračuje“ až na Ostravsko).
(5) podobou *bratru* v nom. sg. adj. přivl. mask.
(6) akuz. tvarem zájmena 2. os. *ty* ve funkci dat.: *dám ťe to* (též na Znojemsku);
(7) vyrovnáváním tvarů gen. a akuz. sg. typů *přeceda*, *Laďa* zprav. ve prospěch tvaru akuz. (*mám to ot přecedǫ*).

Podskupina se dále (***sekundárně***) diferencuje:

(8) užíváním protetického *v* (*voko* – záp. × *oko* – vých.) a protetického *h* (*habę bêlo*, *hǫpict*, *hiné* – jihozápad)
(9) reliktně rozlišováním dvojího *l* (*jedla* ‘jedle’ × min. příčestí *jedła* – jihovýchodní okraj)
(10) přehláskou *’a* > (*ě* >) *e* (*naše čepice* – sever podskupiny, ve shodě s Čechami × mor. typu *naša čepica*)
(11) zakončením inf. na *-ť* (*ďelat* × *ďelať* – vých. okraj)
(12) užíváním spojky *–li/ lę* v podmínkových konstrukcích: *bǫdǫ-lę muct, přędǫ* (severněji).

4.2.2 JIŽNÍ ÚSEK STŘEDOMORAVSKÝCH NÁŘEČÍ

Tato nářečí se šíří od západního okraje centrálního úseku dále k Tišnovu a k Blansku (na Třebíčsku, Tišnovsku, Boskovicku, Vyškovsku, Brněnsku. a Znojemsku).

Hlavní znaky:

(1) Soubor krátkých samohlásek je zpravidla pětičlenný (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*) se změnou starého *y*, *u* v hlásky ***e***, ***o***, jež se neliší od *e*, *o* původního (*rebe*, *bodo*)

- v okraj. úsecích nastala tato změna pouze v koncovkách (*ribe*, *lusk hracho*).
- na severovýchodním okraji (směrem k severnímu, tj. k centrálnímu úseku) se mohlo dochovat dvojí e: *e* - *ę*

Specifické rysy se vytvořily dále v jednotlivých nářečích:

➢ ve ***znojemském typu*** došlo:

(1) k redukci, příp. zániku pův. *i*, např. *ťəcho*, *ňəť*, *kaplčka*
(2) zánik pův. *i* (a další vokalické krácení) bývá zčásti kompenzován náhradním dloužením (*vóň ďelál* ‘oni dělali’)

Tvaroslovně je tu místy patrná:

(3) záměna tvarů u typu *předseda* (ve prospěch původní o-kmenové deklinace); zejména v 7. sg (*s předsedem*)

(4) výše zmíněná reflexe délky vokálu v příčestí (*ďelál*); v tomto případě jde opět též o jev hláskoslovný; srov. (2).

- v nářečí ***horského typu*** (v tišnovském nářečí, tedy na Tišnovsku):

(5) Soustava dlouhých samohlásek je opět na většině území trojčlenná (*é*, *ó*, *á*; se zkráceným *í* > *i*, *ú* > *u*), v nářečí. horského typu pětičlenná (*í*, *é*, *á*, *ó*, *ú*)

(6) změnilo se starší *y* > *e*, starší *u* > *o*

(7) předchozí změna (2) je doprovázena opačnou změnou *o* > *u* (*v nuce* ‘v noci’, *kopec* ‘kupec’, *kupec* ‘kopec’; *puzur, nepuvulit* ´pozor´, ´nepovolit´).

(8) lokálně tu probíhala též změna *e* >*i* (např. *hišče* ‘ešče’, ‘ještě’; zde s protezí *h*); dochází tedy k „výměnám“ hlásek; slyšíme potom věty typu *a hišče ten kopec vystópil na kupec*

- v ***židlochovickém*** úseku se vytvořil vzácný typ nářečí:

(9) s pouhými dvěma dlouhými samohláskami: labializované *á* zde splynulo s otevřeným *ó* (*na lą́ką́ch*, *mą́ka*, *bodą́* ‘budou’)

(10) v nář. se lokálně vyskytuje protetické *v* (*vokno*), v jádru území též protetické *h* (*hináč*, ‘/j/ináč’, *hale* ‘ale’)

(11) Na švu slov před jedinečnou souhláskou a před samohláskou dochází zpravidla k neznělé mezislovní asimilaci (*k Aňičce*, *uš mám*)

(12) V gen., dat., lok. sg. fem. tvrdých adj. a rodových zájm. je koncovka *-í* (*tí malí kozi* – v jihozápadním úseku).

(13) U subst. typu *přeceda* došlo k vyrovnání gen. a akuz. sg. ve prospěch gen. (*viďél sem přecede*).

(14) Instr. sg. typu *přeceda* má koncovku *-em* (*s Frantem*)

(15) V min. příč. mask. je v jádru území dlouhá samohláska (*von viďél*, *hořél*).

(16) Adj. přivlastňující osobám mužského rodu končí zprav. na *-új/-uj* (*bratrúj/bratruj*).

(17) Na části území došlo ke splynutí dat. tvaru příklonné formy zvrat. zájmena *si* s tvarem akuz. (*sedňite se* – již. úsek) a naopak ke splynutí akuz. tvaru příklonné formy zájmene *ty* s tvarem dat. (*viďim ťi* – úsek severnější)

(18) V jihozápadním úseku se vyskytují podoby inf. *hádět*, *kátět* (× *házet*, *kácet*) vyrovnané podle dokonavých tvarů *hodit*, *kotit* (jinak doložené na jihovýchodním, českomoravském úseku českých nářečí v užším smyslu).

4.2.3 ZÁPADNÍ ÚSEK STŘEDOMORAVSKÝCH NÁŘEČÍ

Tato nářečí se šíří za Boskovice, Blansko, Tišnov a Velké Meziříčí, na severu také na Šumpersko. Západní středomoravský okrajový úsek se skládá (především) ze dvou částí oddělených od sebe bývalým lanškrounsko-svitavským německým národnostním ostrovem. Po jazykové stránce jde o úsek dosti pestrý.

(1) Převažuje tu užití jednoho *e* a jednoho *o* (*les, voko, kos*). Častěji pak chybí změna *y* (*i*) > *e* a *u* > *o* v krátkých vokálech (např. *riba, dub*; méně: *reba, dob*).

(2) Poměrně běžná je proteze *v* (srov. též rysy centrální a jižní podskupiny).

(3) Z lokálních jevů se objevuje úžení *é* > *í* (nikoliv zcela důsledně, ale přesto dosti pravidelně.)

V ***zábřežském typu*** (okrajový charakter mají jen nář. v severozápadní a severní části; jihovýchodní část zábřežského výběžku patří k centrální podskupině středomoravských nářečí) patří mezi k nejčastějším nářečním rysům:

(1) s rozdíly ve vývoji krátkých samohlásek, tedy s pěti nebo (lokálně) se šesti krátkými samohláskami (kromě „základních" českých vokálů je zde místy ę*)*

(2) Soubor dlouhých samohl. je tu opět trojčlenný (*é*, *á*, *ó*, zejména kolem Zábřehu), na severozápadně pětičlenný (*í*, *é*, *á*, *ó*, *ú*).

(3) Na části území tu proběhla rovněž změna původního *y*:

a) mohou být zachováno široké ę (změna pův. *y* > *ę/e... rebe/rębę*)

b) ojediněle se objevují změny pův. *y* v polosamohlásku ... *rəbə*)

c) vzácněji lze doložit zbytky výslovnosti *y* (v nejsevernější části)

d) častěji změna *y* neproběhla vůbec (*ribi*)

(4) Místy hlásky vzniklé z *y*, *u* splynuly s *e*, *o* původním (*rebo*); na většině území Zábřežska však původní *u* zůstalo zachováno (*lusk hrachu*).

(5) Lokálně (spíše na pomezí s českými nářečími východními) může být doložena nadbytečná slabikotvornost ļ (*kapļčka*).

(6) Na pomezí hláskosloví a tvarosloví se na západním úseku mohou (reliktně) objevit změny kvantity v infinitivu typu *sepít.*

Tvaroslovně úsek dále charakterizuje (např.):

(7) vyrovnání gen. a akuz. sg. typu *přeceda* ve prospěch tvaru gen. (*zavolé přecede*).

V jednotlivých případech jsou v těchto nářečích užší „české" rysy:

(8) progresivní asimilace skupení *sh* > *sch* (*schoda*)

(9) neznělá výslovnost párových souhlásek před samohláskami a jedinečnými souhláskami na švu slov a tvarů (*k Aňičce*, *uš mám*, *kupme*)

(10) přehlasované tvary typu *čepice*, *kaše*

(11) formy min. příč. *von nes*, *spad.*

Z jevů archaických se tu nachází (12) stopy výslovnosti obouretného *w* (*prawda*); zejména na hranici s nářečími severovýchodočeskými.

V ***kunštátsko-budějovickém typu*** ((v okolí Kunštátu a Moravských Budějovic) nářečí tvoří přechodový pruh mezi jižní střmor. podskupinou a nář. jvč.

(1) Převažuje zde pětičlenný systém krátkých samohlásek se změnou pův. y > *e* (*rebe*) a zprav. zachovaným *u.*

(2) Někde nastala změna *y* > *e* a *u* > *o* jen v koncovkách (*ribe*, *lusk* × *hracho*); jindy posun krátkých samohlásek nenastal vůbec (*ribi*, *lusk hrachu*).

(3) Soubor dlouhých samohlásek je na severu pětičlenný (*í*, *é*, *á*, *ó*, *ú*), na jihu trojčlenný (*é*, *á*, *ó*).

Také do tohoto úseku pronikají některé z ***českých*** rysů:

(4) na části území došlo k rozlišení tvaru gen. a akuz. sg. subst. typu *přeceda* (*bes přecedi*, *zavolé přecedu*).

Spíše ***na Kunštátsku***

(5) vyskytuje se forma 3. os. pl. sloves 4. tř. *prosí*, *leží*, *umí.*

(6) s jižní podskupinou středomoravských nářečí spojuje Kunštátsko rovněž délka v l-ovém příčestí (*viďél*, *hořél*), která je dále rozšířena i na východních úsecích.

4.2.4 VÝCHODNÍ ÚSEK STŘEDOMORAVSKÝCH NÁŘEČÍ

Východní úsek středomoravských nářečí zahrnuje úsek šíření nářeční mluvy směrem k Přerovu, kolem Kojetína, jižněji pak kolem Slavkova a Bučovic). Kromě znaků střmor. některé rysy ukazují na vmor. sousedství. Ke společným znakům patří:

(1) úzká výslovnost hlásek *é*, *ó*, jež při hranici s centrální podskupinou střmor. nář. v enklávě tzv. ***typu čuháckého*** přechází v *í*, *ú* (*více* ‘vejce’, *mlín*, *oňi bodú* ‘budou’; od slovesa *čúhat* × střmor. *čóhat* ‘trčet, vyčnívat’ pochází tradiční označení nář. této oblasti)

(2) znělá výslovnost souhlásek na švu slov před jedinečnou souhláskou a před samohláskou (*už mám*, *g Aničce*)

(3) neexistence protetického *h* a zprav. ani protetického *v* (*oko*), obvyklá je výslovnost bez protetického *j* (*iskra*, *idlo*)

(4) dloužení *o* před *j*, *ň* (*hóňí*, *bójí se* – na vých. části území)

(5) oblastně vypouštění *j-* ve skupině *ji-* na začátku slova (*jiný* - *iný*); také tento jev je ale rozšířen i jinde

(6) koncovka *-om* v dat. pl. mask. a neuter (*mužom*, *kuřatom*)

(7) podoba adj. přivlastňujících osobám muž. rodu *bratru/bratrú*

(8) převaha nestažených tvarů zájmen (typ *mojeho*, *mojemu*)

(9) zakončení inf. na *-ť* (*ďelať*).

Specifické charakteristiky můžeme najít ve dvou oblastech; tedy **v severní** a **v jižní části** východní podskupiny.

V ***typu kojetínsko-přerovském*** (***severním***):

Z hlediska rozložení vokálů jde o typ, který můžeme hodnotit především po stránce:

(1) systému krátkých vokálů:

- s pěti krátkými samohláskami (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*)
- se změnou starého *y* > *e*, *u* > *o* (*rebe*, *hracho*), popř. jen se změnou *y* > *e* a zachováním starého *u* (*rebe*, *lusk hrachu*), ojediněle se změnou *o* > *u* jen v koncovkách (*rebe*, *lusk* × *hracho*)
- někde proběhl posun krátkých samohl. nenastal vůbec (*ribi*, *budu*).

(2) souboru dlouhých samohlásek; také v západním a středním úseku je trojčlenný (*é*, *á*, *ó*), na východě pětičlenný (*í*, *é*, *á*, *ó*, *ú*).

(3) zužování výslovnosti *é* a *ó* (*ę, ǫ*)

a) místy se (nadměrně) úží:

- novější „středomoravské“ *é* (z *ej*); až na *í* v tzv. čuháckých nářečích
- analogicky je tu též „středomoravské“ *ó* (z *ou*) *nahrazeno* dlouhým *ú*

Tato změna se šíří až na okraj jihozápadních nářečí východomoravských (do tzv. oblasti *dolské*; srov. dále). Typické jsou doklady na proměnách slov „pavouk“ (*pa´úk > pouk´> pók > púk*) a „nejlepší“ (*nélepší >nílepší*), *“*dej“ (*dé >dí*), „vejce“ (*véce> více*).

Místy dokládáme charakteristické (ale nedůsledné) pronikání jevů z východomoravských nářečí:

(4) výslovnost dvojího *l* (*l* × *ł*)

(5) reliktně tu nacházíme také *ý*).

Ve východnější části tohoto úseku se dochovává (např.):

(6) výslovnost *mj* na místě starého *m’* (*mjesto*)

(7) u hranice s centrálním úsekem se mohla zachovat proteze *h* (spíše ale v důsledku lexikalizace)

(8) koncovka lok. pl. mask. a neuter *-och* (*sósedoch*)

Se slezskými nář. spojuje úsek (9) progresivní souhlásková asimilace typu *kfitko, tfuj.*

Typ slavkovsko-bučovický (jižní) charakterizuje:

- ***hláskoslovně:***

(1) většinou pětičlenný soubor krátkých samohlásek (*a*, *e*, *o*, *i*, *u* bez střmor. změn hlásek *y*, *u*, např. *ribu*)

(2) pětičlenný soubor dlouhých samohlásek (*á*, *é*, *í*, *ó*, *ú*)

(3) častější úžení *é*> í: *chlíb, kamínek, zvoraního* (pola), *mokrímu* (polu).

(4) častější dloužení vokálu *o* před *-j, -ň* (*dójit, zvónit...; bójím se, stójím*).

(5) (reliktní) projevy *h* (*harmara, huzení*)

- změny ***tvaroslovné*** zahrnují:

(6) zakončení adj. přivl. osobám muž. rodu na *-új* (*bratrúj*)
(7) koncovku *-i* v nom. pl. mask. živ. (*chlapi, vojácí, naší sósedí*); podobně jako na českém jihozápadě (ale i jinde).
(8) ve v 3. pl. u maskulin užívání koncovky *–om* (*chlapom, dubom*); srov. výše.
(9) ve sklonění typu *stavení* tvary vyrovnané s typem *srce* (*ze staveňa*, *do vobila*).

Rysy ukazující na východomoravské sousedství jsou tu tedy zastoupeny méně. Blíže mají tato nář. k jižní podskupině středomoravských nářečí:

(10) výslovností typu *mňesto*
(11) lokální neznělou mezislovní asimilací před jedinečnou souhláskou a samohláskou; též na švu morfémů; spíše na západě tohoto úseku (*k mostu*, *chlap aňi nemukl*, *kupme*)
(12) jenom lokálně nepravidelným užíváním protetického *v*.

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, 1976; ČNT 1976; Bogoczová 2009; Šipková 2017

ÚLOHY KE KAPITOLE (PODLE I. BOGOCZOVÉ)

KONTROLNÍ OTÁZKA

4/1 Ke které nářeční podskupině/ke kterému úseku patří: 1. Vyškov, 2. Prostějov, 3. Rajhrad, 4. Znojmo, 5. Třebíč, 6. Litovel, 7. Blansko, 8. Náměšť n. Osl., 9. Holešov, 10. Velký Týnec

---

ŘEŠENÁ ÚLOHA

4/2 S použitím maxima typických jevů „přeložte" do nářečí centrální podskupiny středomoravské: 1. Měli na kraji u lesa takovou dřevěnou boudu, aby když prší, nezmokli. 2. Tam se pásl dobytek, u studánky, a voda tam byla jako křišťál. 3. Něco upekla nebo koupila - kousek dortu, nějakou buchtu. 4. Na druhý den jsme šli do toho kostela, kde jsou nyní ty zpovědi. 5. Kluci chodili spolu do Olomouce do školy a učili se tam hrát na housle a na basu. 6. Když jsem byl mladý, tak jsem měl takovou radost, když ty muziky hrály! 7. V

noci mu to ukradli - vůbec se ho nebojí. 8. Kdyby neměli dluh, mohli by mít s tou holkou samostatný byt.

4/3 *Jednó v noce šli dvá kluci na rake. V noce raci velizajó na pastvo na loka. Jeden klug mňel mňech a drohé mňel velké žbán. Chetali. rake na lóce. Najednó se vozval z řeke hlas: „Amáňe!" a ze žbána mo to votpoviďelo: „ Jakpag mužo hit, deš so ve žbáňe." Drohé zas s té řeke volal: „Michle!" A ten s pitla mo votpovidal: „ Jag mužo hit, deš so f pitle." Kluci dostali strach, zahoďili rake a hotekli.*

(Podle F. Svěráka)

(1) Odlište hláskoslovné jevy nářeční, oblastní, popř. obecně české.
(2) Zařaďte tento text k některé středomoravské nářeční podskupině (popř. k pomezí podskupin). Vysvětlete, o jaký typ nářečí se jedná!

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Podle jazykových a teritoriálních charakteristik přiřaďte následující texty ke konkrétním nářečním typům.

4/4 *Co zmę jidávalé — dęš sem bęla doma? Nǫ bože senkǫ, zeli z herteplama, vařeni mliko z herteplama, a stǫdeni — sęrovi zeli z herteplama, vařeni zeli z herteplama, vařeni zeli a herteple. — Do zelné vodę se nakrájelę kóskę. To zmę mivalę na večeřǫ. Hrnez zeli se ǫvařęl — a ten bęl na celé tédeň — dęcki se dal hrneg zehřit.*

4/5 *Já sem bel také svém časem hasičem. Hasiči museli mňet nočňi hlitko. Já sem jo mňel s Tónkem Pilařuvém. Deš tag dem, já se vohlidno a viďím ho sóseda vrata votevřeni. A ňigdo tam nebéval, jenom gdose na kvaltiře. Tónek si stópl na vokno a povidá: „Pote si zavřid vrata, máte je votevřeni." Vono pré ho ňich strašilo a te vrata se votvirale same.*

4/6 *V opci moc kradli koze. Tak šli hledat sóseďí. Sóseďí šli hledat a u jedneho — teho ťi nebudu menovat, třeba je neboščík-ja, našli moc kúží s kozí. Tag ho zebrali, dovedli do hospodi, naprostřetku bil slóp, k temu ho uvázali a přivázali řetazama.*

4/7 *Má neboška bila s Kuňic, její otec bil sluhó v Kuňicích. Vona bila hodná, pořádná, pracovitá ženská. Mi sme spolu bili šestaštiricet rokú a za tu dobu, musím říct, ani jednó sme se spolu nehňevali.*

SHRNUTÍ KAPITOLY

Z hlediska další nářeční klasifikace nářečí českých (v širším smyslu) jsme popsali jazykovou situaci na střední Moravě. a poznali zdejší jazykovou situaci. Také klasifikaci středomoravských (tzv. hanáckých) nářečí jsme spojili s jejich (hraniční i dílčí) lokalizací. Vymezili jsme tak hranici mezi českými nářečími a středomoravskou skupinou (např. na základě výskytu střídnic *é, ó*). Odlišili jsme jevy specifické a dílčí nářeční typy.

Výklad rovněž naznačil mnohé moravismy obecnějšího rázu, s nimiž se setkáme opět v kapitole následující.

DALŠÍ ZDROJE

Šipková, Milena (2017): STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Šipková 2017); dále Bělič 1972, Bělič 1976; ČNT 1976; Bogoczová 2009; Šipková 2017

5 NÁŘEČÍ VÝCHODOMORAVSKÁ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Po prezentaci nářeční skupiny, která zaujímá především střední, jižní a západní část Moravy, následuje výklad o nářečích východomoravských (dříve též moravskoslovenských); tedy o nářečích východních i nejvýchodnějších lokalit našeho území. Přestože nejde o tak rozsáhlou nářeční skupinu jako je ta, k níž patří středomoravská, jedná se o oblast nářečně poměrně pestrou. Především se seznámíme s diferenčními rysy, jež vymezují tento úsek jak proti středomoravským a slezským lokalitám, tak vůči nářečím slovenského jazyka. Následně však upozorníme i na jevy, které jsou zde se sousedními oblastmi společné. Ani zde se nelze důkladně věnovat lexikonu; to bude možné až poté, kdy bude kožné plně využít podkladů Slovníku nářečí českého jazyka (dosud zveřejněných jen po písmeno Č); k posouzení určité lexikální diferenciace však mohou posloužit mapy a komentáře ČJA. Navážeme tu tedy na dosavadní znalosti a seznámíme se s dalšími možnostmi užití odborné terminologie. Sledované lokality odlišíme z hlediska teritoriálního. Určíme si tak severní podtyp (valašské nářečí), jižní (nářečí slovácké a podlužské), západní (od severu nářečí hranická a kelečská – ve směru k nářečím dolským, na jihu většinu nářečí dolských) a jihovýchodní (kopaničářské). Klasifikace *východomoravské nářeční skupiny* odpovídá určení podskupin a nářečí *východomoravského interdialektu*. Doložíme tu rovněž archaičnost sledovaných nářečí.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- jaké území zaujímají nářečí východomoravská
- jaká je jejich tradiční norma
- co mají společného s nářeční skupinou středomoravskou
- jaká jsou specifika těchto nářečí
- které dialekty a subdialekty patří do uvedené nářeční skupiny

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k určení teritoriálně lokalizovaných jevů jazykového systému
- prakticky využívat poznatků při záznamu, analýze i určování typů východomoravských nářečí

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

nářeční skupina východomoravská, oblast moravskoslovenská, podskupina severní (valašská), podskupina jižní (slovácká, podlužská), úsek západní (hranický, kelečský, dolský), úsek jihovýchodní (kopaničářský)

PRŮVODCE STUDIEM

Obsahem této kapitoly je další významná skupina teritoriálních dialektů ČNJ. Půjde o nářečí na nejvýchodnějším území ČR. Tato nářeční skupina zaujímá plochu poměrně menší než je ta, kterou pokrývají nářečí středomoravská. Navážeme tu však též na dosavadní znalosti a seznámíme se s další odbornou terminologií. Opět představíme diferenční rysy (specifika) nářeční skupiny i rysy společné s dalšími nářečními oblastmi. Sledované lokality teritoriálně vymezíme a doplníme přehled zmíněných jazykových rysů. Jedná se tedy o nářečí *východomoravské nářeční skupiny*; tedy o *východomoravský interdialekt*; tedy o jednu ze čtyř základních nářečních skupin, na něž se člení dialekty ČNJ. Současně se jedná o seskupení velmi archaických tradičních teritoriálních dialektů národního jazyka

K ZAPAMATOVÁNÍ

Východomoravská nářečí se vyskytují na východním okraji České republiky a pokrývajících národopisnou oblast Valašska a Slovácka (včetně Podlužska), Hranicka, Kelčska, Dolska, Kopanic; o tzv. ***moravskoslovenskou*** oblast. Kulturními a hospodářskými středisky jsou Valašské Meziříčí, Vsetín, Zlín, Uherské Hradiště a Hodonín. Na západě sousedí se středomoravskou nář. skupinou v přechodových úsecích, které směřují od Lipníka na Bečvou severně (k okolí Kelče), od Bystřice pod Hostýnem pak směrem na Holešov, Klobouky a Hustopeč. Na severu vede hranice se slezskou nář. skupinou přes horské pásmo Beskyd (vedoucí přes Radhošť, Kněhyni a Trojačku), východní hranice splývá se státní hranicí se Slovenskem, jihozápadní hranice se státní hranicí s Rakouskem.

5.1 Primární diferenční jevy

U východomoravských nářečí nacházíme několik základních izoglos, které ohraničují šíření specifických rysů (především hláskoslovných). V dnešní době můžeme jako hlavní distinkci doložit:

(1) zachování tvrdého *ł*, popř. „obalovaného“ *u̯* (tento „obalovaný“ typ výslovnosti zachytíme spíše jižněji; na Podlužsku, nebo na severu, na pomezí se slezskými dialekty. Slyšíme tak *łýko* nebo *łíko*, *viďéł* i *viďéu̯,* dokonce můžeme doložit vokalizaci *u̯* ve slabice s nukleem *u*: *sedu̯*). Tím se tato nářečí odlišují od většiny nářečí středomoravských (kde se může výslovnost tvrdého *ł* projevit jen okrajově).

5.2 Nářečí na pomezí střední a východní Moravy i Slezska

Mnoho znaků spojuje **východomoravských nářečí** se sousedními nář. skupinami, a to se středomoravskou a slezskou. Jde především o nářeční jevy, jejichž západní hranice probíhá poblíž bývalé hranice česko-moravské, popř. o jevy, jichž směrem na vých. od této hranice přibývá. Náleží sem zvláště:

- v oblasti ***hláskosloví:***

(2) znělá výslovnost párových souhlásek na švu slov před samohláskou a jedinečnou souhláskou ([*chlab aňi, núž nechcu, g mostu, z* mamú, z *Aňičkú*, *tag jez*, *kubme*])) a regresivní asimilace v skupení *sh* (*sh* > *zh*; *zhoďit*, *zhoda, zhořet, zhledat se*). Asimilace tedy probíhá spíše ve prospěch znělosti; situace je tu obdobná jako ve východnější části středomoravských nářečí.

(3) uchování skupiny *šč* (*ščáva*)

(4) podoby s krátkou samohláskou u původně dvouslabičných subst. a inf. se slovním základem ukončeným na samohlásku (tzv. moravská krátkost: *mak*, *jama*, *blato*, *hrabje*, *březa*, *misa*, *mucha*; *dat*, *bit*, *plut*/*pluť*)

(5) neprovedení přehlásky *'u*/*'ú* > *i*/*í* v základu slov (*břuch*, *kožuch*, *klúč*, *lušňa*, *plut*/*pluť*),

(6) neprovedení přehlásky *'a* > (*ě* >) *e* a *'u*/*'ú* > *i*/*í* v deklinačních koncovkách

(7) uskutečnila se však přehláska v slabikách s dlouhým *a* (*zapříhnout*, *smít sa*), popř. její uplatnění též v jiných tvarech a derivátech, vyvolané analogií (*smít sa – smíł sa*, *vzít – vzítý*)

- v oblasti ***tvarosloví:***

(8) neprovedení přehlásek (srov. výše) vedlo k sblížení tvrdých a měkkých deklinačních typů, např. nom. sg. *rúža*, *naša*, gen. sg. *muža*, akuz. sg. *rúžu*, *našu*, *ju*, instr. sg. *rúžú*, *dlaňú*, *s ňú*, *našú* // střmor. *rúžó*/*ružó*)

(9) u slov zakončených na *–l* s většinou projevuje tvrdá deklinace (také jsou doloženy gen. sg. *ze staveňa, do obila*).

(10) v 7. pl. je běžné užití koncovky *–ma*, oblastně však slyšíme také *–mi* (*břehami, horami*).

(11) výhradní tvar 1. sg. ind. préz. *chcu*; tedy tvar ne zcela identický se stavem středomoravským (3. pl. *chcú*), ale obdobný.

(12) v tvaru min. času (ve složeném tvaru préterita) se nevynechává auxiliár (*byl sem*, (*šeł sem*); v takových případech není možné užít tvaru *su*. Pomocné sloveso tu ale nelze vypustit (opět ale není jednoduché stanovit ani v tomto případě izoglosy šíření jevů).

(13) příčestí trpné se vyskytuje výhradně ve tvaru složeného sklonění [*je zametené, máme poďelané, je*/*máme zatopené*].

(14) složenou formu má i stavové perfektum od nepředmětových sloves (*je odejitý*, *je utečený*)

(15) slovesa s inf. na *-at*/*-ať* tvoří velmi často préz. tvary podle 1. třídy (*dříme*, *kope*, *kolíbe*, *chrochce*, *zbíře*)

(16) podobně jako ve středomoravských nářečích i ve Slezsku se místy (ale spíše severněji) mohly dochovat přechodníkové tvary typu [*choďa, stoja, buďa, biďa; buďacy, mjejacy, přyďacy*]

- z hlediska ***slovotvorby:***

(17) výrazným společným rysem slovotvorným je dominantní postavení suf. *-isko* (mor. a slez. *smeťisko*, *kosisko* × č. *smeťišťe*, *kosišťe* ‘násada na kosu’)

(18) k východu se zvyšuje výskyt formálních deminutiv (*lžička* ‘lžíce’, *taléřek* ‘talíř’, *húlka* ‘hůl; držák cepu’)

- také v oblasti ***syntaxe*** jsou některé jevy typické:

(19) užívání tzv. plurálu úcty, a to i v pl. formě zájm. přívlastku, shodného s přísudkem (*naši stařenka přišli*).

(20) syntaktické konstrukce:

a) *je mu Jozef* ‘jmenuje se Josef’, *co je to za člowjek* ‘co je to za člověka’

b) užívání genitivu záporového (*nebyło kabátu*, *nemá zubú*).

5.3 Hranice s nářečími slezskými

Severní hranici (diference vůči slezské nář. skupině) představuje zejména:

(21) Linie vymezující uchování opozice fonologické kvantity (jižně; např. *dráha* × *drahá*) a zánik této opozice (severněji, *draha* × *draha*).

(22) Zatímco ve východomor. nář. (a ve shodě se spis. jaz.) je umístěn na první slabice slova n. na slabičné předložce (*dohromady*, *na pole*), ve slezských nářečích je na slabice předposlední (na penultimě; jde tedy přízvuk paroxytonický); *dohromady*, *na pole.*

(23) zajímavá je též izoglosa oddělující území se zaniklou měkkostí souhlásek ve slabikách *de*, *te*, *ne* × území s jejím uchováním, srov. *nebudete* (< *n’ebud’et’e*; již.) × *ňebuďeťe* (sev.).

5.4 Společné rysy moravské

Spíše jen se středomoravskými nářečími spojuje **výchomoravská nářečí:**

(24) začlenění subst. se slovním základem na *-s*, *-z* v některých tvarech k měkkým deklinačním typům (srov. gen. sg. *kose*, *koze*, dat. sg. *kosi*, *kozi*, nom. pl. *čase*, *voze*, *kose* atd.; vzhledem k existenci pův. koncovky *-i* v lok. sg. mask. a neuter ve vmor. nář. jsou zde proto typické formy lok. sg. jako *nosi*, *vozi*, *masi*; *na biči/ bičy, na sr$_o$ci sr$_o$cy*). Podobně se objevují typy *hosť, kořeň, loket'; kúlňa, pekárňa; Máňa, Laďa* (podobný stav je v některých středomoravských a východočeských nářečích).

(25) před *j* a zčásti před *ň* dochází k dloužení samohlásky *o* (*chvójí*, *dójit, hóňí*), před *ň* též k dloužení samohlásky *e* (*kaméňí*, *stavéňí*, *océňit*), srov. specifika středomoravského jihu a východu.

(26) tvar 1. os. sg. ind. préz. existenciálního a sponového slovesa *být* má podobu *su*

(27) v gen., dat. a lok. sg. ženského rodu tvrdého sklonění adj. a rodových zájm. proběhlo vyrovnání ve prospěch pův. koncovky dat. a lok., je zde tedy *-ej*, popř. *-éj* (*bes tej/ téj druhej strany/ strany, s tej/téj našej/našéj druhéj/druhéj*, *k tej/ téj druhej straňe, o tej/ téj druhej straňe na tej našej druhej*... proti středomoravskému *s té naše druhé*, …)

(28) v příč. min. sloves 2. tř. se základem končícím na souhlásku převažují tvary bez *-nu-*(*pohł*, *sedł*).

(29) v příč. min. v tvaru mask. dochází u jednotlivých typů sloves v různém rozsahu k dloužení samohlásky:

a) zejména u sloves 1. – 3. a 5. třídy (*minúł*, *ďekował*, *viďeł*, *dostáł*, *ďelál*)

b) popř. u sloves s nepravidelnou konjugací (*šéł*)

c) u sloves se základem zakončeným na souhlásku zasahuje toto dloužení též všechny tvary příč. min. (např. *nésł/ nésu/ nésłu/ néseu̯, nésła*, *nésli*).

Změna se šíří spíše na jihu skupiny, ale proniká i severněji.

(30) Tvary sloves v příčestí minulém důsledně zachovávají koncové *–l* (*nesl, řekl, vedl*).

Okrajově (vzácně) ještě můžeme na středomoravském pomezí slyšet:

(31) obdobně jako v českých okrajových nářečí převažuje předpona *ne-* nad *ně-* [*negdo, neco, negde*]

(32) oblastně je rozložen typ původně měkkých retnic [*holúbjata, púpjata*]

(33) často chybí náslovné *j-* [*iskra/ yskra, ídlo, přeinačit*]*;* dokonce [*podóit, zaíc*]

5.5 Společné moravskoslezské rysy – v širším smyslu

Spíše se slezskými nářečími jsou východomoravská nářečí spojena některými znaky (již zmíněnými výše):

(34) doložením podob s neuskutečněnou přehláskou *'a* > (*ě* >) *e* v základu slova (s výjimkou jihozápadních úseků: *jaz*(*e*)*vec*, *jastřáb*, *vycházat*, *kácat*); tvary *Jaňík, ležat/ležať, slepica* jsou zachovány ve východnější části skupiny

(35) zachováním těžeslabičného (tautosylabického) *aj* (s výjimkou jihozápadních úseků: *daj*, *najstarší*, *hajný, vajce/ vajco*)

(36) projevy dvojího *l*, a to *l* × *ł* (popř. *l* × *u̯* < *ł*, např. *lampa* × *hłava*, *lampa* × *hu̯ava).*

(37) uchováním původních (nediftongizovaných)vokálů:

a) *í* po sykavkách a polosykavkách [*vozík, sítko, cítit*])

- podobně jako na části středomoravského regionu se po sykavkách někdy (vzácněji) objevuje *y* (zvláště severněji a východněji)
- někdy také po sykavkách tupých (*č,š, ž, ř*: *čystí, řýďit*) a po *l*, popř. reliktně po tvrdém *ł* (*lýko – łýko*).

b) starého *ú* (*múka*); ve Slezsku se tyto samohlásky zkracují.

5.6 Pomezí s nářečími slovenskými, popř. i se slezským jihovýchodem

Východní hranice (vůči slovenským nářečím) je tvořena dvěma izoglosami:

(38) izoglosou vymezující maximální rozsah změny *r* (vých. *tri*) > *ř* (záp. *tři*)

(39) izoglosou vyčleňující území s výskytem slovesných tvarů 1. os. ind. préz. typu *nesu* (záp.) × *nesem* (jihovýchodněji; u obou jevů je proto výjimkou stav jihovýchodních, kopaničářských úseků).

Společně s nářečími slezskými či západoslovenských se tu (spíše na severu skupiny) projevuje:

(40) morfosyntaktické vyrovnání podle 2. pl. ve 4. pl. subst. m. [*máme dobrích súsedú*].

5.7 Jevy spíše východomoravské

Z obecného komplexu nářečí národního jazyka dále vydělují tuto skupinu charakteristické jevy (ne vždy ale je doloženo jejich omezení na východ Moravy):

Hláskosloví:

(41) obvykle uváděný základní diferenční znak, tj. existence pův. monoftongů *í/ý* a *ú*, neodlišuje (po zkrácení vokálů) tuto skupinu do diferenčního zanku nářečí slezských

(42) existuje zde nezúžené *é* jak v kořeni slov (*navléct*), tak v koncovkách (*dobré pole*), většinou je tedy zachováno původní *é* [*zelé, obilé, řéct*]. Proces úžení se šířil především od /jiho/západu).

(43) zachovává se samohlásková opozice kvantity (v dial. se vyskytují pěti-, popř. šesticlenné soubory samohlásek krátkých: *i*, popř. s rozlišením *i/y*, *e*, *a*, *o*, *u* a dlouhých: *í*, popř. s rozlišením *í/ý*, *é*, *á*, *ó*, *ú*)

(44) jako arch. je porůznu uchováno tvrdé *ł* sonans ($ł_o$), a to ve variantě krátké i dlouhé (*dłhý* × *stĺp*), popř. se objevuje i dlouhé *l* sonans (*vlk* × *vĺče*), porůznu existuje též dlouhé *r* sonans (r_o; *vrkat* × *vŕká*, *trn* × *tŕní*); místy dokonce i *n* sonans (n_o; to ale platí oblastně i ve středomoravských nářečích). Vývoj slabikotvornosti je místy dost odlišný od běžného českého úzu. Dlouhé $ĺ_o$, $ŕ_o$, $ł_o'$ se však objevuje (spíše) na východním pomezí.

(45) dnes tu neexistuje protetické *v-* (*on*, *okno*)

Tvarosloví:

(46) v nom. pl. živ. mask. (pers.) tvary typu *kováře*,

(47) koncovka *-om* v dat. pl. a *-och* v lok. pl. mask. a neuter (*chłapom*, *pekařom*, *kuřatom*, *polom*; *chłapoch*, *pekařoch*, *kuřatoch*, *poloch*)

(48) Odlišně od „středomoravských" tvarů se tvoří 6 a 7. sg. adjektiv [*o starém – ze starím/ starým*] a pronomin [*o tem/ tom/ tém – o našem/ našém x s tím/ tým/ tym, naším/ našým/ našym*] v 2. os. sg. ind. préz. slovesa *být* je forma *si*

(49) imperativní slovesné pl. tvary se shodují s tvary spis. (*pošleme*, *pošlete*, *řekňeme*, *řekňete*); jen okrajově najdeme zakončení *–ime/ -imy/ -ima, -ite* (opět srov. se středomoravským stavem).

(50) inf. sloves typu *začít* má podobu s *-a-* (*začat*/*začať*, *požat*/*požať*, ale *vzít*/*vzíť*)

Úzce (specificky) **východomoravské** jsou některé jevy:

- ***syntaktické***:

(51) existence příklonné spojky *i*, a to ve vedlejších větách podmínkových (*M'él-i sem peňíze, zapłaťíł sem*)

(52) částice *i* v otázkách zjišťovacích (*V Jaseňicách sú-i vojáci?*)

(53) typickou spojkou je přípustkové *bár/bárs* (*je velice šikovní, bár je mau̯í*)

(54) rysem přesahujícím na záp. zčásti do středomoravská nářečí je existence přechodníku v ustrnulé formě převážně muž. rodu (např. *příďa dom, nemohła sem si spomňet*).

- ***slovotvorné***

(55) Ve srovnání s ostatními nář. má výraznější zastoupení předpona *o-*, srov. *oškvarek* (× střmor. *škvarek*), *odrobinky* (× *drobinky*), *ohřeblo* (× *hřeblo*), *okúpat* (× *vykoupat*),

(56) charakteristické je tvoření názvů rodin odvozených od osobních muž. jmen typu *Bartošé*, *Martincé*

(57) adj. odvozená od trpných příč. sloves s inf. na *-ít*/*-íť* jsou zpravidla tvořena formantem *-ítý* (*utřítý*, *otevřítý*, *ohřítý / máme otevříté*)

(58) specifických prostředků se užívá při tvoření expresiv, např. subst. formanty *-ňa*, *-ula* (*švidraňa*, *běhula*) a slovesné formanty *-ýň-*/*-úň-*/*-úzň-*/*-ázň-* (*hihýňat*, *vrzúňat*, *rabúzňat*, *łomázňat*).

- ***V lexikonu:***

K východomoravským lexikálním regionalismům patří např. *hyd* 'drůbež', *koťík* 'kotník', *oklepina*/*oklépka* 'otep rovné slámy vymlácené cepy', *sťahle*/*stahle* 'otěže', *trnka* 'švestka' atd.

5.8 Odlišení severního a jižního úseku východomoravských nářečí

Severní část východomoravských nářečí (tedy Valašsko s Kelečskem, lokálně však i sever dolských nářečí) vyděluje z východomoravského komplexu (a současně ji odděluje nejen od většiny středomoravských nářečí, ale též od jižních nářečí východomoravských (dolských, slováckých, podlužských a většiny nářečí kopaničářských):

(1) uchování původního *ý* (mlýn). Nedošlo tu k jeho diftongizaci (na severu tu slyšíme dvojí *í/ý*, např. [*dobrý člowjek*, *strýc, mlýn*]; na jihu jedno *í [dobrí človjek, stríc, mlín*]).

(2) zvratné zájmeno *se* si svou formu (tedy stav po provedení přehlásky psl. nosovky ę) zachovávé většinou na severu (s výjimkou okrajových západních úseků); na jihu slyšíme *sa* (*Valašsko se súdí* x *Slovácko sa nesúdí*)..

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, ČNT 1976, Bogoczová 2009

Stanislava Kloferová (2017): VÝCHODOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny.
URL: https://www.czechency.org/slovnik/VÝCHODOMORAVSKÁ_NÁŘEČNÍ_SKUPINA (Kloferová 2017e)

Šaur, Václav: *Od indoevropštiny k slezským nářečím*. 1. vyd. Opava: Slezská univerzita, 1993 (Šaur 1993)

ŘEŠENÁ ÚLOHA

5/1 K posouzení dalších jevů najděte i jiné (výše neuvedené) doklady zeměpisného šíření východomoravských nářečních změn či archaismů (např. v pracích J. Běliče, A. Lamprechta, V. Šaura, I. Bogoczové apod.); alespoň 3 příklady (podle vlastního výběru).

SAMOSTATNÝ ÚKOL

5/2 Popište na příkladech šíření specifických hlásek či fonémů ve východomoravských nářečích; např. [g], znělého *c* [ʒ], znělého *č* [ʒ́]. Na příkladech vysvětlete, proč tu dochází k záměně znělosti hlásek.

5.9 Východomoravské nářeční podskupiny

5.9.1 Severní (valašská) podskupina

Hláskosloví:

(1) soubor krátkých i dlouhých samohlásek je šestičlenný s rozlišením ***i/y* a *í/ý*** (*i*, *y*, *e*, *a*, *o*, *u* / *í*, *ý*, *é*, *á*, *ó*, *ú*; hlásky *y* a *ý* se zde navíc vyskytují jako fonetické varianty po *z*, *s*, *c*, *ž*, *š*, *č*, *ř*: *cyzý*, *sýla*, *žyvý*, *šyje*, *učyl*, *křyvý*.

(2) v jádru území bylo v minulosti doloženo **užívání měkkých retnic** (*b'ežet*, *b'ič*, *p'ekný*, *p'iła*, *v'ešat*, *v'ím*, *m'ech*, *znám'í*, *hříb'a*, *zap'atý*, *zem'ák*); místy je tato výslovnost uchována dodnes.

(3) na severním pomezí (směrem k severovýchodu) se objevuje též obalované *u̯* [*viďéu̯*] místo tvrdého *ł*, které na Valašsku běžně slyšíme na většině území regionu.

(4) u zvratného zájmene osobního převažuje spíše tvar ***se*** (kromě části jižní hranice – pomezí se slováckým úsekem)

(5) na části území je běžná výslovnost **zdvojených souhlásek** *nn* (*Anna*), ale např. v okolí Valašských Klobúk i (reliktně) jinde též *kašša*, *necco.*

(6) seskupení *m* + *ě* se vyslovovuje (reliktně) jako *m'e* (pokud se zachovala výslovnost měkké retnice *m'*), popř. častěji *mje* (*m'esýc*, *mjesýc*)

Tvarosloví:

(7) instr. pl. mask. je charakteristický zakončením *-y*/*-i*, popř. *-mi*, *-ami* (*-amy*, *-ámy*); (*súsedy*, *pekaři*, *koňmi*, …, popř. *súsedami*, *súsedamy*, *súsedámy*)

(8) inf. je místy zakončen na *–ťi* (dnes vzácně), častěji ale na *–ť* [*ďelať*].

(9) podobně jako v okrajových středomoravských nářečích se tu šíří konjugační typ 3. pl. préz. *volajú – prosijú*, dále k severu pak *prosá, ležá, umjá*; jižněji *prosýja, ležýja, umíja*.

Slovotvorba:

(10) na sv. okraji tvoří výrazný slovotvorný typ příslovce odvozená z přechodníků pomocí formantu *-aci* (*seďacy*, *stojacy* vedle *seďa*, *stoja*)

Lexikon:

(11) slovní zásoba obsahuje vrstvu výrazů spjatých s karpatskou salašnickou kolonizací, tzv. karpatismů, slov přejatých, zpravidla rum. původu: *brynza* ‘ovčí sýr’, *vakeša* ‘ovce vyznačující se černým zbarvením okolo očí’, *kurástva* ‘mlezivo’, *gúry* ‘výslužka ze zabijačky’, *košut* ‘kozel’, *bača* ‘majitel salaše’, *geleta/galeta* ‘dřevěný hrotek (dížka) bez ucha, s prostrčeným napříč kolíkem („úvazkem“), za který se nosí’, *košár* ‘ohrada, kam se ovce zaháněly a kde byly přes noc a přes poledne’, *strunga* ‘část s otvory mezi jednotlivými díly košáru; sloužila k propouštění podojených ovcí’, *koliba* ‘malá sroubená stavba z neotesaných klád se 2 okénky’ apod.

DALŠÍ ZDROJE

Kloferová 2017e

5.9.2 ZÁPADNÍ PODSKUPINA

Na záp. sousedí se tato podskupina se středomoravskou nář. skupinou, s níž je spojují některé společné znaky, kterými se liší od východnějších úseků, zejména od jižní (slovácké, podlužské) a severní (valašské) podskupiny.

Z ***obecnějších jevů*** je zde zastoupeno:

(1) severněji dvojí *i – y*
(2) obecněji dvojí *l – ł*

Východní hranici západního úseku (vůči ostatním východomoravským nář.) tvoří svazek izoglos:

(3) izoglosa změny tautosylabického *aj* (vých.) > *ej* (západně; tj. v úseku kelečském a na severu dolských nářečí, např. *daj*, *najlepší* × *dej*, *nejlepší* // ve skupině nářečí středomoravských proběhla monoftongizace: *dé*, *nélepší*)
(4) izoglosa přehlasovaných tvarů typu *kuře* (západně) × nepřehlasovaných podob typu *kuřa* (východně)
(5) linie záp. podob vyrovnaných ve prospěch přehlásky v inf. a v příč. min. *ležet*, *vycházet / ležel*, *vycházel* proti vých. podobám *ležat*, *vycházat / ležał* (*ležáł*), *vycházał*.
(6) spíše na severozápadě úseku si konkuruje infinitiv na *–t/-ť* (*ďełať*)

Odlišujeme tu nářečí ***kelečské*** a ***hranické***; dále pak pomezní pás na severním okraji nářečí ***dolských*** (která jinak patří mezi nářečí jihozápadního úseku).

Typ hranický (v lokalitě Hranic na Moravě) je charakterizován:

(1) existencí *i*/*í* a *y*/*ý* v téže distribuci jako v sev. podskupině
(2) neexistencí měkkých retnic (výslovnost *bič*, *pjena*)
(3) výslovností seskupení *m* + *ě* jako *mje* [*měsíc, mje, mjesto*], popř. (reliktně) jako *mja* [*mja*; *mjást*]
(4) v lok. pl. koncovkou *-ech* (*chlapech*, *kosech*, *krávech*, *ňiťech*, *polech*)
(5) inf. koncovkou *-ť* (*ležeť*, *ďełať*).

Typ kelečský

Nářečí v okolí Kelče (jihovýchodně od Hranic) se navíc vyděluje:

(1) výskytem dvojhlásek *ej*, *ou*, a to nejen za pův. *ý* a *ú*, ale též za pův. *í* a *ó* (*vejška*, *druhej*, *volajou* (< *volajú*),); tu tedy proběhla diftongizace *ý* > *ej* a *ú* > *ou*; někdy nadbytečná (v porovnání s běžným českým územ [*křejžek, lejstek*, *třejska*, *mjesejc, přejkopa; nouž*, *rouža, doulek*]

(2) provedením „zpětné přehlásky" téžeslabičného *aj* > *ej*

(3) z hlediska tvarosloví je zajímavý tvar 6. sg. zájmena *o mňi*.

Jihozápadní úsek západní podskupiny zahrnuje nářečí ***dolská***.

Ta tvoří přechod mezi oblastí východomoravskou a středomoravskou. Jedná se o podskupinu nářečí v jižním podhůří Chřibů a Ždánického lesa; na pruhu území orientovaného jihozápadním směrem (od Kroměříže a Zlína po bývalou hranici s něm. nářečími, která byla v minulosti doložena jižně od Hustopečí a severozápadně od Břeclavi). Příznačné jsou tu následující nářeční znaky:

Hláskosloví:

(1) zpravidla dochází ke splynutí *i*/*y* a *y*/*ý* v *i*/*í* (ve shodě s jižní podskupinou: *liďi*, *lít* stejně jako *slišet*, *mlín*); s výjimkou severního okraje nářečí

(2) mezi lokální jevy základní tu patří především úžení *é* > *í* (ne vždy se tu projevuje zcela důsledně; rychle se šíří); na severním okraji bylo úžení doloženo málo.

(3) místy zaznamenáváme dokonce důslednější výskyt nadměrného *ej*, než je tomu v kelečských nář., lokálně i nadměrného *ou*:

a) lokálně (na okrajích; častěji na severu Dolska; ve směru ke kelečskému úseku) slyšíme *ej* místo *ý* nebo *í.*

b) zejména po sykavkách je zachována diftongizace staršího *í* (které nahradilo historické *ý*) na západě Uherskohradišťska (*počejtat*, *přejvoz*, *viskočej* '(on) vyskočí')

c) na severozápadě Kyjovska je *ej* pouze za *ý*, a to v koncovce nom. sg. tvrdého adj. sklonění (*starej bík*)

(4) někdy v promluvách rodilých mluvčích z dolského úseku slyšíme nové dlouhé vysoké vokály:

a) „nové" *í* též za starší *é*:

- na základě předchozí „středomoravské" monoftongizace staršího *ej*: *pjekňíší*, *k tí starí/* místo *k tej starej; starí bík*)
- po změně tautosylabického *ej* < *aj* (*nílepší, nídelší*).

b) podobně zde můžeme (místy) doložit *ú* za starší *ou* (*púk*)

c) lokálně došlo ke zúžení výslovnosti: *é, ó*, které se pak vyslovuje jako dlouhé [*ę*] a dlouhé [*ǫ*].

Situace je podobná úzu sousedního (východního) úseku středomoravských nářečí, kde jsou doklady provedení změn *ej*> *é*> *í* a *ou*> *ó*> *ú* typickými projevy ***nářečí čuháckých*** (z východního okraje středomoravského interdialektu tedy pronikly změny i na západní okraj nářečí východomoravských).

(5) neexistují tu měkké retnice (běžná je výslovnost *bič*, *pjena*)

(6) převažuje výslovnost seskupení *m* + *ě* jako *mňe* (*mňesíc*)

(7) za staré slabičné *ł*, *Ĺ* je tu (na rozdíl od jižní podskupiny) *łu*/*lu*, *łú* (okrajově též *lou*)/*lú* [*dłuh*/*dluh*, *słúp*/*slúp*].

(8) za původní slovanskou nosovku *ę* tu je spíše koncovka *–e*, nikoliv *–a* [*tele, koťe, holúbje*]

(9) proniká sem typ *hójit, hóňit, dójit* (z jihovýchodu středomoravské skupiny i z jižní poskupiny).

(10) v minulosti tu byl doložen nejvýchodnější (z hlediska nářečí východomoravských nářečí „nejjihozápadnější“) výskyt proteze *v* (v dolské obci Šakvice); dnes už se doklady proteze v mluvě rodilých mluvčích nenacházejí.

Tvarosloví

(11) od okraje střední Moravy sem pronikají tvary *volajú, prosijú*

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, ČNT 1976, Kloferová 2017e, Bogoczová 2009

SAMOSTATNÝ ÚKOL

5/3 Na jihozápadě dolského úseku specifikům středomoravskému stavu odpovídá (např.) též vývoj znělostní asimilace, popř. jsou tu podobné výsledky šíření dalších tvaroslovných jevů. Najděte doklady pro takové jevy v literatuře; srov. dále: Bělič 10972, ČNT 1976, Šaur 1993, Bogoczová 2009, Kloferová 2017e apod.

5.9.3 JIŽNÍ PODSKUPINA

Na jižním úseku východomoravských dialektů odlišujeme nářečí ***slovácká*** (popř. ***podlužská***); směrem k lokalitám kolem Lanžhotu a Břeclavi. Také tato podskupina se vyznačuje některými příznakovými rysy:

Hláskosloví:

(1) soubor krátkých i dlouhých samohlásek je pětičlenný (*i*, *e*, *a*, *o*, *u* / *í*, *é*, *á*, *ó*, *ú*) a původní *ý* splynulo ve výslovnosti s *í* (*liďi*, *lít* stejně jako *slišet*, *mlín*)

(2) v jižních úsecích se *ł* vyslovuje jižněji (spíše v Podluží) jako *u̯* (tzv. obalované *l*: *hu̯ava*; *viďéu̯*,), popř. dokonce jako vokál *u* (*sedu* místo ´sedl´).

(3) u zvratného zájmene osobního je obvyklý tvar *sa* (jedná se o vývoj původní nosovky *ǵę*, ale jev je na pomezí s tvaroslovím).

Tvarosloví:

(4) pro instr. pl. subst. je charakteristická koncovka *-ama* (*súsedama*, *nožama*, *kravama*, *zďama*, *staveňama*)

(5) u sloves IV. třídy ve 3. pl. převládá koncovka *–á* [*oňi vozá, trpá, prosá*].

(6) v 1. pl. sloves se pravidelně užívá koncovky *–m/-me* (*nesem/ neseme, prosíme*); nikdy *–my*.

(7) zakončení (na *-m*) však může lokálně (analogicky) proniknout i do 1. sg. sloves 1.-3. třídy [*já* ňesem]; zejména v sousedství nářečí kopaničářských.

(8) inf. je zakončen spíše na *–t*

(9) výrazným slovotvorným jevem je tvoření příslovcí od přechodníku za využití formantu *-ačky* (*seďački*, *stojački*)

DALŠÍ ZDROJE

Kloferová 2017e

ŘEŠENÁ ÚLOHA

5/4 *Indová choďili na vánoce po koledách. Pastíři práskali bičama a trúbili trúbama. Liďi vicházali před dveřa a dávali ím kǫúáče. To pastíř choďíų a pastířka choďíųa s ňím od domu g domu a plnú putnu kǫúáčú si donésli. Trúbili a práskali, jag diž ženú stádo. Na noví rok zaz nésli pastířáki. To bili březové pruti a ti prútki na konci bili svázané. To si vzali v domňe dva aj tři ti pastířáki. To choďili. také s putnú na kouáče. Péct nemoseli aňi na vánoce aňi na noví rok.*

(Podle F. Svěráka)

Otázky k textu:

(1) K jakému nářečnímu subtypu odkazují jednotlivé znaky tohoto textu (z hlediska jazykových rovin i teritoriálního určení)?

(2) Doložte své určení podrobným komentářem:

a) jevů určujících nářeční lokality (zejména hláskoslovných a tvaroslovných, popř. lexikálních či frazeologických)

b) oblastních jevů společných s jinými úseky, jevů „moravského“ typu, obecněji východomoravských, společných s nářečími středomoravskými či slezskými, znaků východnějších či jižnějších úseků apod.

c) odlište znaky obecně české.

d) u specifik lexikonu odlište, které jsou spíše lokálního charakteru, které jsou archaismy, které specifikují pojmenování

5.9.4 JIHOVÝCHODNÍ (KOPANIČÁŘSKÁ) PODSKUPINA

Nářeční podskupina zahrnuje mluvu lokalit položených východně od Strážnice (směrem k Vlárskému průsmyku a ke slovenské hranici) a pruhu území při státní hranici se Slovenskem

Shodují se ve velké části s nářečími slovenskými. Jsou odrazem pozdní slovenské kolonizace (staršího slovenského superstrátu; srov. též dále).

Vyznačují se zejména:

- ***hláskoslovně:***

(1) neexistencí souhlásky *ř* (návratem k *r* místo *ř*: *tri*, *prišli*)
(2) střídnicí *ʒ* (*ʒ*) za staré *dj* (*meʒa*, *cuʒí*)
(3) různými formami starého *ď*, *ť*, *ň*:
a) v sev. části má podobu *ď*, *ť*, *ň* (*ďeďina*, *ťichí*, *ňic*)
b) v jižním úseku *d*, *t*, *n* (*dedina*, *tichí*, *nič*)
c) kolem Starého Hrozenkova nacházíme doklady asibilace na *ʒ* (*ʒ*), *c* (*ʒezina*, *cicho*)
(4) užíváním spíše jednoho *i;* ale na severozápadním okraji (v sousedství s valašským nářečím či se severnějšími slovenskými nářečími) můžeme slyšet dvojí *i/y*.
(5) lokální výlučnou existencí tvrdých retnic (*mesto*, *bežať*)
(6) na samém okraji území patrně (spíše v minulosti) dochováním měkkého *ľ*
(7) v jádru oblasti se výskytem vzestupných dvojhlásek *ie*, *ia*, *uo*, *ié*, *iá*, *uó* (např. *viem*, *mliéko*, *kuóň*/*kvóň*)

- ***tvaroslovně:***

(8) v 1. os. sg. ind. préz. koncovkou *-em* (*chcem*, *umrem, ňesem, kupujem, píšem*)
(9) koexistencí formy *já som* vedle formy *já sem*
(10) reliktně doklady osobního morfému *–ch* [*ďełach*]; na severu (na pomezí se Slovenskem, Valašskem a Slezskem).

DALŠÍ ZDROJE

Kloferová 2017e, ČNT 1976, Bělič 1972

SAMOSTATNÝ ÚKOL

5/5 Excerpujte z textu vybrané učebnice popis dalších nářečních jevů východomoravské podskupiny (tedy rysů s méně výrazným zastoupením a rozšířením). Nejde tu jen o jevy hláskoslovné, ale též o deskripci proměn tvarosloví jmen apod.

5/6 *Vánoce v lesi. — Frolín šél nakupovat na vánoce. Jagdyš pořát pije, ostál tam až do večera. Pak šél domú a ostál pod jedlú; tam aňi v zimňe nebył sňich. Škorňa šél domú, tag ho budił: Frolíne, Frolíne, stávaj, už je púlnoc. Frolín ležel ze svíčkú za klobúkem. Škorňa mu rožál tu svíčku a dał do dírky, co žluvy vykluły, a tak Frolín sławił ščedrovečerňí noc.*

Určete nářeční typ.

5/7 *Přyšli stryčeg Juračeg na besedy. Hovoŕa z hospodařeni a přy tem pozoruju, jak se hospodyň obraca. Najednuc pravja hospodařovi: „Ta vaša žena bude stara, pamatujte na moje slova.“ A „jag vy to možeťe vjedeť?" — „No, to mate tak. Ona je hypka, točy se radozd na ňu pohledeť, a pluch, co se ňim hojňe oře, ten se dycky sviťi; ale taky pluch, co ležy, teho se chyťi res a zežere ho."*

5/8 *Stríʒ Matúž mňeli šedesád rokú a bili vdovec. Najednú i (ch) chitło žeňidło. Sví starí užili dost — zachťełо se ím nejakí mladice. „Toš co, Marino, přišła biz večér g lipkám do pola ke křížu?" povídali nípjekňejší defčici z ďeďini. — „To se ví, že přindu, strícu, use na to ťeším." — Stríce aňi nemohli dočkat večera.*

Určete nářeční typ.

5/9 *Žiu̯ raz jeden hospodár a išieu̯ na hríbi a videu̯ tam pjekného kona. A to biu̯ vodník alebo hastrman. On si ho chitiu̯ a zau̯ si ho domu. A potom na nem robiu̯. Aš porobiu̯, potom povedau̯. že ho musí odňiést. A on si nanho sadnul a leteli.*

Určete nářeční typ.

OTÁZKY

5/10 Ke které nářeční podskupině (úseku) patří:

1. Rožnov, 2. Lanžhot, 3. Kyjov, 4. Podivín, 5. Vizovice, 6. Veselí na Moravě, 7. Otrokovice, 8. Zlín, 9. Luhačovice, 10. Hodonín 11. Velké Karlovice 12. Teplice n. Bečvou

ŘEŠENÁ ÚLOHA

5/11 Následující úryvky textů:

a) převeďte do spisovné češtiny, b) určete podskupinu/úsek, ze kterého pocházejí.

Úryvky: 1. strýʒ m'eli takovú p'eknú céru, Hanča sa menovala... 2. húpák seďél nat tima kňíškama a ňidz nevimisléł... 3. dyž zme byli ešče ogaŕy słobodňí, tag zme choďili po tyh záletoch... (ve slovech *byli* a *choďili* se nabízí /okrajová/ výslovnost měkkého *ľ*; výslovnost 3 typů *l* ale není v nářečí věrohodná!) 4. tri roki som slúžił, v ťisíc deveť sto štiricjatom a dalej... 5. vydójiło sa mléko, navařyło sa zem'ákúch a večeřało sa... (ve slově *mléko* se nabízí výslovnost měkkého *ľ*; výslovnost 3 typů *l* ale není v nářečí věrohodná!)...

SHRNUTÍ KAPITOLY

Tato kapitola hodnotí nářečí východního okraje ČR. V oblasti nářečí kopaničářského se projevuje vzájemné ovlivňování nářečí východomoravských a sousedních slovenských. Také východomoravská nářečí jsou velmi různorodá; mají řadu lokálních zvláštností. Především potom si zachovávají řadu archaických prvků, které máme jinak historicky doloženy spíše ve staré češtině. Šíření vln jazykových inovací (v rámci ČNJ) bylo na cestě Moravou natolik rozptýleno a oslabeno, že na území dnešních východomoravských dialektů dorazilo jenom malé množství inovací. Největší počet rozdílů spočívá také zde v odlišné výslovnosti hlásek, ale nelze přehlížet ani některé důležité rozdíly ve skloňování a časování, případně v tvoření slov, částečně i v rámci syntaxe. Hodnocení lexikonu pak i v tomto případě zaujímá v této studijní opoře okrajové postavení. Do té doby, než bude publikován celý *Slovník nářečí českého jazyka* (srov. výklad v 9. kapitole), nelze vždy dost dobře lexikální rozdíly jednoznačně lokalizovat (a to navzdory k tomu, že řadu dokladů lexikálních dialektismů najdeme v prvních třech dílech ČJA).

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, ČNT 1976, Bogoczová 2009,

Stanislava Kloferová (2017): VÝCHODOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/VÝCHODOMORAVSKÁ_NÁŘEČNÍ_SKUPINA (Kloferová 2017e)

Šaur, Václav: *Od indoevropštiny k slezským nářečím*. 1. vyd. Opava: Slezská univerzita, 1993 (Šaur 1993)

6 SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Tato kapitola vysvětluje problém šíření nářečních jevů v českém (moravském) Slezsku. Důležitým úkolem je zodpovědět si základní otázky: jakými inovacemi se odlišila nářeční skupina slezská od ostatních moravských nářečí a jaké starší jevy ji naopak s dalšími moravskými nářečími spojují? Na základě obecnějších i dílčích diferencí je nutné popsat odděleně nářečí slezskomoravská (lašská) a nářečí slezskopolská. Ve druhém případě se někdy hovoří o „smíšeném pruhu" česko-polském či slezsko-polském, popř. o nářečích východolašských (Kellner) nebo o českoslezských varietách nářečí (západo)těšínských. V rámci dílčí klasifikace nářečí slezskomoravských odlišíme též úsek východní (ostravský), západní (opavský), jižní (frenštátský) a jejich subtypy (ostravický, severohlučínský, západohlučínský čili prajzský, západoopavský, středoopavský a východoopavský). V rámci nářečí slezskopolských odlišíme úsek karvinský, bohumínský, těšínský a jablunkovský, popř.západní okrajový pás.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- jak, kde a kam můžeme lokalizovat slezskou nářeční oblast a jak se dále tato nářeční skupina člení
- jaké společné rysy najdeme ve slezských nářečích a v dalších moravských dialektech
- jak určit obecnou (tradiční) normu slezských nářečí, konkrétní normu nářečí slezskomoravských a slezskopolských i jednotlivých podtypů

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému slezských nářečí
- poznat lokální nářečí a vybrané procesy šíření jevů
- prakticky využívat poznatků z oblasti (tím spíše, že je to spádová oblast univerzity, kde studujete!)

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

nářeční skupina slezská, nářečí slezskomoravská (lašská), nářečí slezskopolská, podskupina východní (ostravská), podskupina západní (opavská), podskupina jižní (frenštátská), nářečí východolašská, nářečí (západo)těšínská, polsko-český smíšený pruh, úsek ostravický, severohlučínský, západoopavský, středoopavský, východoopavský, bohumínský, karvinský, těšínský, jablunkovský, západní okrajový pás

PRŮVODCE STUDIEM

V následujícím výkladu se budeme věnovat nářečím slezským, s nimiž se běžně setkáváme zde na Opavsku, rovněž pak na Ostravsku i na Frenštátsku, dále také na Hlučínsku a při hranici s Polskem (a reliktně i za ní!), od úseku kolem řeky Ostravice až k řece Olši (na Karvinsku, Bohumínsku, Těšínsku i Jablunkovsku) apod. Bude proto zapotřebí zaměřit se (během zkoumání problematiky této kapitoly) nejen na odlišení jednotlivých nářečních znaků od nářečí střední a východní Moravy i (do jisté míry) od nářečí slovenských (podobně, jak jsme to museli učinit během studia nářečí východomoravských), ale především potom porovnáni českoslezských rysů se znaky polštiny (a s jejími příhraničními nářečími). Přestože tu nesledujeme příliš rozsáhlé území, jeho jazyková situace je poměrně pestrá (a najdeme tu mnoho přechodových i smíšených typů s řadou specifik; srov. výklad v 1. kapitole). Můžeme tak bezprostředně navázat na předchozí výklad, ale musíme občas připomenout některé příklady jazykových jevů na polské či slovenské straně (což platí zejména pro zájemce o hlubší studium této problematiky). K výkladu terminologie a k návodu, jak jednotlivá nářečí rozpoznat, opět doplníme řadu příkladů.

K ZAPAMATOVÁNÍ

Tato nářeční podskupina je posledním strukturním seskupením českých nářečí v širším smyslu, o kterém se ještě musíme zmínit. Vzhledem k tomu, že se naše univerzita nachází v Opavě, tedy v centru moravského Slezska (současně v bývalém zemském hlavním městě Slezska), věnujeme výkladu jazykových specifik slezského regionu (v rámci komplexu českého národního jazyka) zvýšenou pozornost. **Slezská nářeční skupina** je jednou ze čtyř základních nářečních skupin, na které jsou rozčleněny dialekty českého národního jazyka; o seskupení archaických a tradičních teritoriálních dialektů v kontaktu; na okrajových územích Česka a Polska. V České republice tato nářečí zaujímají severovýchodní cíp Moravy (až k Ostravě) a českou část Slezska. Na jihu sousedí s nářečími východomoravskými. Předěl tvoří hřebeny Beskyd mezi Rožnovem a Frenštátem pod Radhoštěm. Západní a jihozápadní hranici vytvářejí nově osídlená území s obyvatelstvem jazykově různorodým (Kr-

novsko, Vítkovsko, Bílovecko, Novojičínsko). Na severu a východě přesahují tyto dialekty do Polska. Administrativními, kulturními a hospodářskými centry jsou zejm. Opava, Ostrava, Frenštát pod Radhoštěm, Bohumín, Karviná, Frýdek-Místek, Jablunkov a Český Těšín.

6.1 Specifické rysy slezských nářečí

6.1.1 SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA

Slezská nářeční skupina se dělí na území České republiky na dvě podskupiny:

I. česká nářečí formálně (jazykově) bližší českému typu: **slezskomoravská (**nebo tzv. **česká lašská) nářečí**

II. česká nářečí formálně (jazykově) blízší polskému typu: **slezskopolská** (nebo též **západotěšínská) nářečí**; rovněž **přechodová nářečí česko-polská** (podle Běliče českopolský, podle Bogoczové polskočeský smíšený pruh, v Kellnerově klasifikaci východolašská nářečí).

Podle I. Bogoczové (2009) tu jde o jednu souvislou skupinu slezských nářečí slezskomoravských (ad I. a II.), k jejímž subtypům patří i podskupina polskoslezská (též západotěšínská či obecně těšínská); podobně byla v Kellnerově klasifikaci (do jisté míry) řazena nářečí východolašská. Na území České republiky jde tedy podle Bogoczové o subtyp těšínský, který už je na polském břehu řeky Olše (převážně) považován za komunikační kód mluvčích polského národního jazyka. Spíše z pohledu polské dialektologie pak Bogoczová popisuje oblast Záolží (Záolší); tedy východního dílu české části Těšínska, kde žije autochtonní polská národnostní menšina. Název „Záolší" je však de facto polonocentrický (označuje oblast z pohledu z polské části Těšínska, tj. na levém břehu řeky Olše /Olzy) a ne zcela přesný (malá část oblasti se nachází i na pravém břehu řeky Olše, např. větší část města Karviná).

DALŠÍ ZDROJE

Balhar, Jan (2017): SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Balhar 2017)

Valenta, Jaroslav: *Dějiny Zaolzí ve 20. století: skutečnosti versus legendy*. *Slovanský přehled.* 87, č. 1, (2001) s. 27-42; dále Bělič 1972, ČNT 1976, Bogoczová 2009

K ZAPAMATOVÁNÍ

Ze skutečnosti, že se slezská nářečí nacházejí na pomezí dvou státních útvarů (resp.z dlouhodobého kontaktu českých, slezských a moravských, a polských rodilých mluvčích) plynou četné jazykové shody i rozdíly. Vzhledem k tomu, že tyto dialekty leží daleko mimo česká jazyková centra, až na východě českého jazykového území, obsahují tato nářečí značné množství okrajových archaismů (podobně jako východnější nářečí moravská).

6.1.2 ZÁKLADNÍ HRANICE SVAZKŮ IZOGLOS

Základními hranicemi svazků izoglos (pro určení **nářečí slezského typu)** jsou tu zejména záznamy 2 typů inovací, které jsou společné ve slezských dialektech češtiny i polštiny (a to cca od přelomu 16. a 17. století):

(1) obvykle dochází k pravidelnému **krácení dlouhých samohlásek** (*mam, slava, stuł,* muj; kromě emocionálně zabarvených promluv). Ne však ve všech lokalitách zcela důsledné; ani nebývá všude identické po stránce kvantity či kvality hlásek (neprobíhá však pouze ve dvouslabičných slovech jako v moravských lokalitách: *brana, vrana, krava*)

(2) došlo k **ustálení přízvuku na předposlední slabice** (na penultimě; tedy přízvuku paroxytonického)

6.1.3 DALŠÍ DIFERENČNÍ RYSY

K **dalším diferenčním rysům** řadíme:

Hláskosloví:

(1) většinou je zachováno dvojí *i - y* (ale vždy krátké: *młyn, stryk*)

(2) zachovává se původní *ú* (ve zkrácené formě: *u*; *muka, oňi vezu*); většinou také *u* (*cuzi, kluč*)

(3) zachována je tautosylabická skupina *aj* (*daj, vajco, najlepšy*)

(4) zachováno je dvojí *l – ł* (*lipa – młyn*), popř. ^{u} (^{u}*yko*)

(5) zachovává se „moravská“ skupina *šč* (*ščava, ščipač, ešče*), *ždž/žž*

(6) užití typických spojek - příčinného *bo* a přípustkového *choć* (*choť, choč*)

(7) užití tázací částice *či/čy*

(8) gen. – akuz. typu *mame dobrich suseduv, mjel třech synuv*

(9) v gen. pl. obvykle přípona – *uv* (*chłopuv, šekačuv*)

(10) v 1. pl. préz. verb převažuje koncovka –*my* (*robimy*)

6.1.4 JEVY OBLASTNÍHO CHARAKTERU

Některé **jevy** jsou spíše **oblastního charakteru:**

Hláskosloví:

(13) přehláska *a – ě/ e, á – é – ié – í*:

a) místy je zachována nepřehlasovaná podoba *a* v koncovkách (*naša kaša*)

b) uvnitř slova je někdy zachováno *e* (*ležeč, klečeč*), nikoliv *a*

c) lokálně proběhla u dlouhých vokálů přehláska; běžněji ne (*smić śe, spodňi sukňa* x *třaść, spodňa/ spodňo - sukňa/ sukňo*)

(14) úžení *é/ié –í* je ale běžné (*vira, mira, pisek,* staveňi - kromě starého branického úseku)

(15) širší je repertoár průvodních vokálů u slabikotvorného l_o (ale dokladů pro slabikotvornost je méně), r_o: *pylny, vylna* /po retnicích/, jindy *uł/ łu/ u*: *žułč, žułty/ dłuh, słup/ huk* /hluk/, *čun* /člun/ *– mysel, Peter, vjeter* /obdobné čes. a středomor. stavu/ *– kyrk, syrp, hyrňec, vyrba – kryk, sryp…*)

(16) důsledněji se projevuje asimilace znělosti ve prospěch znělých (*zhodžič, zhaňač*; popř. typ *maž ofce, g mostu, kubme, šag oře, znesli* – apod… porov. středomor. a východomor. stav.)

(17) odlišné jsou výsledky depalatalizace ústních zubnic než v běžně mluvené češtině (dále srov. výklad vývoje nářečních skupin):

a) před původním *e* u zubnic (také u nazální zubnice *n*: *ňeseťe/ ňeseće/ ňešeće ňeseče, veďeťe/ v´edźeće/ vedžeče, ňecki*); u příčestí často: *zachłaʒeny, vysvoboʒeny*)

b) před nepůvodním *ě* a před *i* (*ťycho/ ťicho/ ćycho/ čicho/ čycho, plaťim/ plaćim/ plačym, ďeďina/ dźedźina/ dždžina, choďiť/ chodźić/ chodžič*)

(18) lokálně probíhá dispalatalizace *e* > *o* (např. *žena* > *žona*); obd. *e* > *a* (*šeno* > *šano*; porov. např. u JZČ nářečí)

(19) proteze:

a) většinou chybí protetické *v* (nikoliv na západním úseku)

b) často chybí proteze nebo náslovnost *j*-: *ikra, iskra, inačy, izba…*

(20) na větší části území nedochází k úžení *é – í* (ale neplatí to všude: *obile/ obili, mleko/ mliko, řect/ řict*)

(21) různé jsou stupně „měkkosti“, ostrosti a tuposti sykavek (*śiň/ šyň, śeno/ šeno, źima/ žyma, vźać/ vžač*)

(22) je doložena progresivní asimilace znělosti typu *tfrdy, kfičeť, sfuj*

Tvarosloví:

- ***deklinace*:**

(23) typ *srco, łožo, polo, poledňo*

(24) tvar 6. sg. *na biču*, *na srcu*

(25) odlišnosti deklinace od běžně mluvené češtiny (ale srov. se střední a východní Moravou):

a) měkké typy: *hosť/ hosć/gosć/ hošč, kořeň, lokeť/ lokeć/ lokeč; kolňa, pekarňa, Maruša, Jula, ledeň, březeň…*
b) tvrdé typy: subst. se slovním základem na – *ł*, někdy i na – *s, – z*
c) vyrovnání v 6. a 7. sg typu *o tym dłuhym stole – po tym dłuhym stole*
d) většinou vyrovnání *o starym – ze starym, o tym našym/ našim, s tym našym/ našim…*
(26) odlišení životnosti v pl.: 1. pl. *ťi / ći/ či naši /našy staři/ stařy* x 4. pl. *ty naše stare*
(27) v 7. pl. jmen více koncovka *–mi/ -ami* než *–ma/ -ama*
(28) zájmeno *sy* ve 3.p.(*dam sy to*)

➢ ***konjugace:***

(29) sloveso být: složené tvary *sem/ sym*, spona a existenciálně: (*ja*) *sem je,* lok. *joγ je*
(30) zachování pomocného slovesa v 1. os. sg. i pl.; taktéž osobního morfému *–ch/-ech*
(31) rozkaz typu *imy/-ymy/ -ime/ -ima, -iťe/- iće/ -iče…*
(32) zbytky přechodníku přítomného (porov. s východomor. skup.)
(33) zakončení infinitivu „měkké“ (*ďełať – dżełać – dżełač*)
(34) rozdíly v užití osobního morfému a pomocného tvaru slovesa *být* ve 2. sg.: *dał sy mu to*? x *dałz mu to*?

Syntakticky je tu častěji užíváno (35) spojky *i* v poměru slučovacím a důsledkovém (obd. moravskému stavu).

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, 1976, ČNT 1976, Šaur 1993, Bogoczová 2009, Balhar 2017

6.2 Nářečí slezskomoravská

Na základě četných jazykových znaků slezskomoravská nářeční podskupína zcela jistě náleží k jazykovému celku českých nářečí v širším smyslu. Četnými archaismy se pak z celku českého národního jazyka vydělují:

Celá řada dalších jevů běžných v těchto dialektech má územní rozšíření větší a zasahuje zpravidla i východomoravská nářečí a další oblasti Moravy. Společné rysy proto mají tato nářečí s dialekty východomoravskými, do značné míry pak i s některými nářečími středomoravskými (a dokonce i s nářečími českými v užším smyslu).

6.2.1 Shoda s východomoravskými nářečími

Především se dialekty slezskomoravské **shodují** některými archaismy **s východomoravskými nářečími**:

Hláskosloví:

(1) existuje tu minimálně šestičlenný soubor vokálů: především dvojí ***i/y*** **(**dvojího, fonologicky platného *i*-ového vokálu, *miły* × *myły*) (společné se severem východomoravských a severovýchodním okrajem středomoravských nářečí); s výjimkou okolí Příbora, Štramberku a Nového Jičína, kde je jedno *i* (v souladu se středomoravskou jazykovou situací)

(2) obvykle sem nedosáhlo provedení přehlásek *'a* > (*ě* >) *e*, *'u* > *i*: (popř. byla přehláska provedena nedůsledně), spíše:

a) *a (ä ě) e,* místy zachování nepřehlasované podoby *a* v krátkých slabikách a v koncovkách (*ruža*, *z koňa*, *naša kaša*);

b) *u/ú >(ű/ű́)>i(y)/í(ý)* (*ružu, cuzi, kluč, kožuch, na televizu, ty złožeju!*)

(3) zachovává se náslovné *o-* (*okno*, *oko*), většinou tedy chybí protetické *v* (nikoliv však na západním úseku); dokonce analogické odsouvání *v* (*osa* místo *vosa*)

(4) existuje tu dvojí fonologicky relevantní *l x ł* (*jedla* × *jedła*, (*lipa – młyn*), popř. „obalované“ *u̯* (*ᵘyko*); výjimečně se snad (?) může objevit „náznak trojího *l – ł – l*“... (srov. Bogoczová 2009 /?/; vždy však jsou v dané lokalitě výraznější jen dvě z uvedených variet)

6.2.2 SPOLEČNÉ HLÁSKOSLOVNÉ RYSY SLEZSKÉ A ČESKÉ

Ke ***společným hláskoslovným rysům slezských a ostatních českých nářečí v širším smyslu*** (především nářečí východomoravských, středomoravských, ale místy i užší české skupiny) uveďme dále:

(5) v obvyklé pozici monoftongizace *ié*> *í* proběhla téměř plošně (s výjimkou dobového zachování historického diftongu *ie* v branickém úseku) např. *ie* > *í*, (srov. *vira*, *svica*)

(6) téměř na celém území proběhla monoftongizace *uo* > *ú* (*kuň*, *vuz*; s výjimkou dobového *u̯o* v branickém úseku)

(7) lokálně se u dlouhých vokálů projevuje nadbytečně:přehláska *á (ä´ ´é*) – *ié* (s následnou monoftongizací >*í*: [*vira, staveňi, mira*, *třišć /třišč, smić śe, spodňi sukňa*] x jinde naopak slyšíme [*třašć, smać śe, spodňa/ spodňo - sukňa/ sukňo*])

(8) bývá zachována tautosylabická skupina *aj* (*daj, vajco, najlepšy*)

(9) uchovaly se staré (původně dlouhé) vokály vysoké *y, u* (*ý, ú* zkrácené, ale nediftongizované v dvojhlásky:

a) *ý* (> *ej*) (srov. podoby *pycha*, *muka*) ¨

b) *ú* (> *ou*) (srov. např. *muka*, *oňi kopu, oňi vezu*);

(10) zachována je též „moravská“ skupina *šč* (*ščava, ščipač, ščedry, ešče*), méně pak *žž* (*ždž*) */žž* [*zpožžeňi*]

(11) v rámci regresivní asimilace znělosti; zejména na švu slov před jedinečnými souhláskami a před samohláskami, převažuje výslovnost znělá; např.[*kuz masa*, *košig hub*, *g Aňičce*, *v Ameryce, maž ofce, g mostu, kubme, šag oře*]; na širším úseku např. též *zhořet, zhodžič, zhaňač, znesli* apod. (obd. středomor. a východomor. Stavu

(12) dochovala se výslovnost znělého *c* [ʒ] místo *z,* tj. výskyt samostatného fonému [ʒ] (ʒ) v jistých tvaroslovných typech (např. [*pokluʒac'*, *pokluʒeny*], místy také [*saʒe*], [*cuʒy*]*;*

srov. s kopanickými nářečími a se stavem nářečí v některých lokalitách na východě moravského území, kde se projevují znaky podskupiny východomoravské

(13) místy převažuje rozložená výslovnost *mj-* nad výslovností asimilované skupiny *mň-* [*mjesto*]; to je ale rozdílné!

(14) na převážné části selzskomoravského se zachovala původní měkkost v slabikách *d'e*, *t'e*, *n'e* (*nebuďeťe*), která se na východě Moravy dochovává spíše okrajově; nicméně: ve větší částí regionu proběhla následná asibilace.

Tvarosloví:

(15) zachovává se měkkost zakončení (měkká i analogická deklinace) slov typu *kořeň/kořyň, hosť/ hosć, ledeň, březeň, kolňa*, *pekarňa, loket'/ lokeć/ lokeč; Maruša, Jula*

(16) jako tvrdé deklinační typy jsou však často vnímána subst. se slovním základem na *–ł*, někdy i na *– s, - z*

(17) shodný je tvar pro lok. a instr. sg. adj. a zájm. (*o tym dobrym*, *s tym dobrym*

(18) odlišuje se životnost v pl.: 1. pl. [*ťi / ći/ či naši /našy staři/ staři*] x 4. pl. [*ty naše stare*]

(19) v 7. pl. jmen převažuje koncovka *–mi/ -ami* nad *–ma/ -ama*

(20) dochází k vyrovnání u zájmen a adjektiv: *o starym – ze starym, o tym našym/ našim, s tym našym/ našim…*

(21) v promluvách je časté užití zájmene *sy* ve tvaru 3.p. (*dam sy to*)

(22) kolísá zakončení sloves ve 3. pl.; obd. východomoravskému stavu [*robja/robjo, robju, pros´a, prošu, pravja, pravju, leža, ležu*]

(23) často chybí –l v příčestí [*uc´ek/učyk sem*] (utekl jsem); obdobně jako ve větší části českých nářečí

(24) při užití osobního morfému a pomocného tvaru slovesa *být* ve 2. sg.: *dał sy mu to*? x *dałz mu to*? (to je ovšem opět příklad jevu, který nelze vždy přesně lokalizovat)

6.2.3 SPOLEČNÉ A OBLASTNÍ RYSY NÁŘEČÍ SLEZSKOMORAVSKÝCH

Hláskosloví

(25) na části území je doloženo úžení *é/ié –í* (*e> i/y*; [*obile/ obili, mleko/ mliko/ mlyko, řect/ řict, chlib, , taliř, šňih, hřebyň, kňiz*]: Nepřevažuje však (málo dokladů máme např. na Frenštátsku a na Opavsku; historicky nebylo úžení běžné ani na Branicku).

(26) přetrvávají palatalizované sykavky *s'*, *z'* (*s'eno*, *z'ima*) nebo se změnily na š, ž (šeno, žyma); projevují se tak různé stupně „měkkosti" a tuposti sykavek (*šiň/ šyň, šeno/ šeno, žima/ žyma, vźać/ vžač*)

(27) reliktně se objevují starobylé průvodní vokály u slabikotvorných: *r̥*, *l̥* (). Repertoár průvodních vokálů u slabikotvorného *lo, ro* je širší (ale samotného *lo* slabikotvorného ubývá): *pylny, vylna* (po retnicích), jindy *uł/ łu/ u*: *žułč, žułty/ dłuh, słup/ huk* /hluk/, *čun* /člun/; také *mysel, Peter, vjeter (což je* obdobné čes. a středomor. Stavu*) – hyrbaty*, *vylna, kyrk, syrp, hyrňec, vyrba – kryk, sryp…*)

(28) palatální *ť*, *ď* (měkkost v slabikách *d'e*, *t'e*, *n'e;* [*nebuďeťe*]) jsou lokálně nahrazena (staršími) asibilovanými konsonanty *c'*, *č*, *ʒ'* nebo *dž* (tj. souhláskami se sykavkovým prvkem [*ťixo/čyxo/c'ixo, ďecka/džecka/ʒ'eckaI*]),

a) ve slovech cizího původu se ale často objevuje palatální výslovnost ([*na miňisterstfo, panikařit, f ʔorďinaci, gimnasťika*]).

b) výsledky depalatalizace ústních zubnic jsou tu tedy odlišné než v běžně mluvené češtině:

- před původním *e* u zubnic (také u nazální zubnice *n*: *ňeseťe/ ňeseće/ ňešeće/ ňeseče, veďeťe/ v'edźeće/ vedžeče, ňecki*); u příčestí často: *zachłaʒeny, vysvoboʒeny*)
- před nepůvodním *ě* a před *i* (*ťycho/ ťicho/ ćycho/ čicho/ čycho, plaťim/ plaćim/ plačym, ďeďina/ dźedźina/ dždžina, choďiť/ chodźić/ chodžič*)

(29) lokálně probíhá dispalatalizace *e* > *o* (např. *žena* > *žona*); obd. *e* > *a* (*šeno* > *šano*; obd. např. u jihozápadočeských nářečí)

(30) často (nikoliv však obecně) se tu projevuje progresivní asimilace znělosti *v/f* ([*tfrdy, sfuj, potfora, na chfilu, cfičit, sfuj*])

(31) sekundárně dloužené *o* (*ó*) se měnilo v *u* (*tfaruh*, *pjet stoduł*, imper. *poduj*) (nikoliv ale všude)

(32) uvnitř slova se někdy zachovalo *e*, nikoliv tedy *a* (*ležeč, klečeč* místo *ležač, klečač*)

K ZAPAMATOVÁNÍ

V části slezských nářečí (zejména v západní a východní podskupině slezskomoravských nářečí, od Opavska před Ostravsko až k okraji Těšínska, na západ slezskopolských úseků; na jihu po 824-828 (ČJA), severně nad 811-813, SV od 83; srov. ČJA 5:348-349) se (33) původní bilabiální protetické *u̯/w* ojediněle ztotožňuje s fonémem *ł*. Tvrdé *ł* tak vystupuje jako protetická (náslovná) hláska (např. *łudžyč* ‘udit’, *łofca* ‘ovce’, *łobrozek* ‘obrázek’, *łułtoř* ‘oltář’); sem patří i hyperkorektní odstraňování náslovného *ł* považovaného za hlásku protetickou: *ožo* (‘lože’), *okec'* (‘loket’).

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, ČNT 1976, Bogoczová 2009, Balhar 2017; Krčmová, Marie –Večerka, Radoslav –Šlosar, Dušan –Kloferová, Stanislava (2017): PROTEZE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PROTEZE (Krčmová a kol. 2017)

Tvarosloví

- substantiva:

(34) obvyklé je zakončení gen. pl. mask. na *-uv* (*od vozuv*),

(35) ve 4. pl. se objevuje gen. – akuz. typu *mame dobrich suseduv, mjeł třech synuv* (společné se severním úsekem východomoravských nářečí)

(36) dosti pravidelně se užívá gen. záporového ([*ňeňi kobzoluv, ňeňi ho doma/duma*])

(37) dochází tu k vyrovnání (unifikaci) koncovek subst. v dat., lok. a instr. pl.; napříč rody; srov.*-am*, *-ach*, *-ama*, n. *-um*, *-och*, *-oma*, n. *-um*, *-ach*, *-ami* ([*xłapum, rybam, polam, učytelam/ rybum, muzykantum, žebrakum/ o sušedox, na obrazox, v zahradox/ sus´edax, na stołax/ z vojakami, mjestami, zahradami/ kravoma, sukňoma, mjestoma*])

(38) ve tvaru 6. sg. m. a n. převažuje koncovka *–u*: *na biču*, *na srcu*

(39) místy je obvyklá koncovka 2. sg. na *–u*: subst. m. („měkkých“): *kapku čaju, do gulašu*

(40) lokálně se užívá archaického tvaru v nom. pl. ([*faraře/faroře, pekaře, kravaře, zlodžeje, jeleňe/jelyňe, kameňe/kamyňe*]

(41) časté je užití typu *srco, łožo, polo, poledňo*

- deklinace posesivních adjektiv se přiklání (42) k typu *tatoveho, tatovemu*

- u zájmen:

(42) měkký typ posesivních pronomin se vyznačuje nestaženými tvary:

a) s vyrovnáním vokálu v koncovce na *–i* [*mojiho, mojimu*]

b) při běžném sklonění [*mojeho, s tfoju*]

(43) zájmena osobní mají často specifické sklonění [*oneho, onemu/unymu, onej/unej*]

- specifické či vyrovnané sklonění se objevuje u adjektiv a u rodových zájmen („tvrdý“ typ):

(44) diferencovaně [*teho dobreho*, *temu dobremu*/*tymu dobrymu*, *o/s tym dobrym, bes/o tyx, s tyma/tymi*]

(45) s pádovým vyrovnáním [*před tym novym rokem, po tym novym roku*]; tento jev se však (vzácněji) objevuje i v nářečích východomoravských (srov. výše)

- u číslovek se projevuje (46) shoda tvarů číslovky 2 v m. a n.: *dva piva, dva ďecka, dva auta*

- slovesa:

(47) infinitiv je zakončený na *-ť/-c´/-č*

(48) převažuje zakončení 1. os. pl. na *–my/ -imy/-ymy/ -ime/ -ima,* (*my robimy*); dále též *-iťe/- ićе/ -iče*,

(49) sloveso být má ve složených tvarech podobu *sem/ sym*; také ale ve sponě a v existenciálním smyslu: (*ja*) *sem je*

(50) objevují se i tvary s osobním morfémem *–ch/-ech* (napodobující starý aorist): [*joγ je, ďelax*] apod.

(51) místy se objevují přechody k deklinaci 1. třídy [*poďivu se*] (podívám se)

Syntax:

(52) důrazné je postavení příklonek: *mi to dej!*

(53) ze spojovacích prostředků lze uvést (např.) příčinnou spojku *bo*, přípustkovou spojku *choť* [*choc'*, *choť*], tázací částici *či/čy*, slučovací a důsledkovou spojku *i*, srovnávací *ani.*

(54) obecné češtině se tu blíží častější užití příslovce *jak* [*staršy jag ja; jag rano fstanu, tag hned cfičim; jak se to podaři...; a co, jak to nevyjde; přetťim jak, dřif jak... pracovad jak nejlíp...*]

(55) místo částice *ať* se užívá původní spojky *až*: *řekli mu, až robi; napiš ji, až přijede*

➢ předložková spojení:

(56) předložka *do* se objevuje v gen. dost výhradně (při směrovém určení): [*idu do doxtora, zajdu do bratra, přiťte do nas!]*

(57) objevuje se arch. vazba s 2. pádem u předložky *kfuli/kvuli*: [*kfuli čeho, kfuli xřipki, kfuli ňeho, kfuli zabijački]*

(58) v časovém určení je časté archaické užití předložky *o*: *o sedme/-j* (v sedm hodin)

Lexikon:

(59) neodlišují se rozdíly významu příslovcí sem – tady: *tu* [*poť tu*!], kde – kam [*gde/kaj ideš*?]

(60) existuje též řada lexikálních regionalismů, např. *synek* (‘chlapec’), *přikryfka* (‘poklička’), *łatka* (‘květináč’), *kopidoł* (‘hrobník’), *ščur* (‘krysa’), *kudłačka* (‘angrešt’), *s'ivy* (‘šedivý’)

6.2.4 Slezskomoravská nářečí a podskupiny (opavská, ostravská, frenštátská)

Slezskomoravská nářečí se dále člení na **tři podskupiny**; tedy na podskupinu východní, *ostravskou* (s dílčími subtypy; tedy s podtypem ostravickým a severohlučínským), dále západní, *opavskou* (včetně západní, střední a východní části západního úseku) a jižní, *frenštátskou* (podle Bogoczové *štrambersko-frenštátskou;* podskupina bývá někdy též označována jako *moravská*).

Západní (opavská) podskupina

Východní hranicí podskupiny je řeka Odra. K hlavním znakům podskupiny patří:

Hláskosloví:

(1) v jádru této podskupiny (v centrálním úseku a v části úseku západního) došlo ke splynutí obou sykavkových řad (tedy i místo bývalých palatalizovaných ostrých sykavek

s*', z', c'*) v řadu jedinou. Slyšíme pak *šeno* jako *šedy*, *žyma* jako *žyto, nošyč* apod. ; jedná tu o tzv. „přyčyskání".

(2) na okrajových úsecích se ale mohou vyskytovat dvě řady sykavek a splynulin (*s'eno*, *z'ima*, *ʒ'ec'i*, *c'icho, nos'ic'* – vedle *šyroky*, *žyvy*, *čysty*)

(3) jsou tu dochovány stopy asibilace zubnic před *e* (původním nebo vzniklým z původního *ě*), popř. před *i*; v centrálním úseku (a směrem k západu) tak vznikly tupé sykavky (*džečy, dželžyna, čycho*); ze synchronního hlediska se opět jedná o tzv. „přyčyskání". Místy jsou však dochovány stopy sykavek ostrých (*ʒ', c'... ʒ'ec'i, ʒ'eʒ'ina, c'icho*)

(4) po ostrých i tupých sykavkách a polosykavkách (i po původně „tvrdých" souhláskách) bývá *y* (např. *ptacy*, *syrovy*, *čysty*, *žyvy*, *šyroky. syncy, řykač/ řykać*)

(5) v někdejších dlouhých slabikách se přehlasovala samohláska *'á > ie* (*> í > i*) (a v některých případech došlo k vyrovnání v její prospěch), např. *zehřyč*, *zehřyla*, *ožybe* ('zebe'), *zapřyhnuč/ zapřyhnuc'*, *smili se*; na západním Opavsku též v deminutivech typu *hus'itko.* přehláska *á – ie – í* častější (*smič/ smić se, / zapřyhnuć*)

(6) těžeslabičné *aj* zůstalo nezměněno, srov. *najlepšy*, *prodaj*, imper. *daj.*

(7) obvykle neproběhlo úžení; staré dlouhé *é* po pův. měkkých souhláskách se na většině území zachovalo (krátilo se ovšem), např. *delka, dobre mleko, polefka, zele*, *kolebač*, *učec* 'utéci', příč. min. *přyňes*) Občas ale proniklo východněji (např. na Hlučínsku), nadbytečně se místy úžení objevuje v inf. a v příčestích. Analogicky dochází ke změně *e > i* i jinde (*již* = ježek, *pohřyb*); ale nerovnoměrně.

(8) nedůsledně proběhlo náhradní dloužení, popř. se dochovaly stopy starší délky vokálů (za původní *ó = u*; *kuł, jahud*); ke změně *o >u* však nejčastěji dochází v určitých slovesných tvarech a u zdrobnělin.

(9) nedochází tu ke změně *a*/*á> o* (popř. pak dále na *u*; slyšíme tu: *ptak,volam, dał, dobra, naša*)

Tvarosloví

(10) větší (centrální) část Opavska má místo dlouhého *–ú* často koncovku *–um:*

(11) v instr. sg. subst., zájmen a adj. fem. na *-um,* např. *šel tum mokrum cestum.*

(12) ve 3. os. pl. sloves (*oňi vedum*)´

(13) zájmeno *jeji* je nesklonné

(14) Od zájmen *on*, *ona*, *ono* jsou tvary *oneho*, *onemu*, *onej*, *onu* atd.

(15) Na značném území Opavska došlo k analogickému vyrovnání měkkých adj. s tvrdými, např. *pozadňe zrno*, *teho pozadňeho*, *ot našej staršej cery*

(16) přehláska *u>i* má tvaroslovnou funkci v deklinačním typu adj. měkkého ve 4. sg. ž. r.: *inač**y** cestu*

- **Jevy běžně rozšířené nebo společné s dalšími oblastmi:**

(17) Neutra měkkého typu končí v nom. sg. na *-o*, např. *srco*, *polo*, *ojo*

(18) V instr. pl.subst. všech rodů převládá koncovka *-oma* (*kravoma*), okrajové úseky mají *-ama*, *-ami;* obecně převažuje koncovka *–mi/-ami* v 7. pl.

(19) Ve 3. os. pl. sloves 4. tř. převažuje zakončení na *-u* (*oňi prošu*, *robju, ňesu, , volaju*), jen (8) V gen., dat. a lok. sg. fem. rodových zájm. a adj. je na větší části území koncovka *-ej*, např. *ot* (*k*, *o*) *tej dobrej znamej.*

(20) na jižním okraji se objevuje *-a* (*oňi pros'a/ prosa, umja*), v několika obcích jihozápadního Opavska je též *-i* (*oni mlači*, *trpi*); obecněji se tedy objevují koncovky *u, -a, -aju* (obdobně východomoravskému stavu).

(21) dost běžná je tvrdá deklinace u zájmen typu *teho, temu, o tym, s tym*

Lexikon:

Běžně se užívá (22) příslovce *kaj* (místo *gde*).

Dílčí úseky opavské podskupiny:

Jako výrazný celek se v rámci podskupiny vyděluje ***západoopavský typ***, charakteristický:

(1) zánikem souhlásky *v* mezi dvěma samohláskami v případech jako *ku strykoji* (vedle *ku strykoj*), *Holasojice* (vedle *Holasojce*), *braove maso*,

(2) vkladným *j* před pův. měkkými souhláskami (např. *sejʒ'ec'*, *dejvjet*),

(3) výraznějším zastoupením progresivní asimilace typu *tfuj, kfočna*

(4) pronikáním proteze *v* (*w,* ^{u}) *od západu*

(5) unifikovanými koncovkami *-am*, *-ach*, *-ama* v dat., lok. a instr. pl. subst. všech rodů a typů,

(6) akuz. bezrodých zájmen s podobami *mja*, *c'a.*

V podstatě ke stejnému podtypu náleží dnes ***nářečí branické*** (obec Branice leží 3 km sv. od Krnova na území Polska). Nářečí se dnes obecně uvádí mezi zaniklými komunikačními kódy ve Slezsku. Nicméně i v posledních letech máme na Branicku (a to kromě samotných Branic a jejich okolí) doloženy promluvy rodilých mluvčích nářečí opavského typu též v obcích Nasiedle, Jakubowice, Turków, Boboluszki, Uciechowice, Gródczany, Niekazanice. I v několika zachovaných výpovědích z poslední doby si nářečí podržuje některé velmi vzácné archaismy; má rovněž provedeny i drobné inovace; např.:

(1) nebyly provedeny staročeské diftongizace: *uo – ú* (psané obvykle jako *ů*; *kuoň, muoj*), *ie –í* (*miera, viera*):

a) za původní dlouhé nebo později zdloužené *ě* zachovává dvojhlásku *ie*,

b) za původní dlouhé nebo sekundárně zdloužené *ó* pak zachovává dvojhlásku *uo*, např. *kazaňie*, *uoňi młačie*, *břieh*; *kuoň*, *buoh muoj*,

(2) samostatná je změna *e > o* po *č*, *ž*, *š*, *ř*, *j*, *l*, *ň*, *s'*, *z'*, *c'*, *ʒ'*, např. *ňov'esta*, *joden*, *melo* ('mele'), *s'ojo* ('seje'),

(3) na části Branicka se vyskytovalo *o* místo á (což je jev společné se slezskopolskými a východoostravskými typy: *trova, krova* – obd. „slezskopolskému" výsledku metateze, *mynoř*)

(4) nápadné je také protetické *u* před *o*, např. *uokno*, *uon*, *uoko.*

(5) docházelo zde ke zúžení výslovnosti (posléze krátkého) *e* na *i* (*břih, hňiv, chčil*); obd. stavu severních a východních slezských nářečí

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, ČNT 1976, Bogoczová 2009, Balhar 2017

ŘEŠENÁ ÚLOHA

6/1 *Našy lude teho pana Bezruča ňigdaj ňezastavovali, enem ho pozdravili a šli dalej. Tak se na ňeho zvykli. Najratšy se ten pan Bezruč pomluvili ze strykem Feliksem lebo s četkum Tonkum, jak pasli kravu ve Vrpču. Četka Tonka pravjeli, „na co se oňi mje teš ptaju na také staré hłupoty, čy ych to zajima?" Zato stryk Feliks vykładali pylnum hubum, „panačku, ňemaju trochu tabaku?" Pan kontrolor ym dycky trochu teho tabaku dali.*

(Podle F. Svěráka)

Úkoly k textu:

(1) Doložte v textu obecně slezské rysy; základní inovace i jevy společné s dalšími nářečními skupinami.

(2) Posuďte hláskoslovné diference základní i širší (podle směru šíření, v porovnání s východomoravskými a středomoravskými nářečími, s dalšími nářečními celky slezskomoravskými)

(3) Odlište jevy tvaroslovné, popř. morfosyntaktické (z hlediska valence sloves, tzv. „vyjádření úcty“, tvarů zvratných zájmen apod.), zvláště pak syntaktické (pokud tu lze nějaké podobné rysy najít). Najděte specifická pojmenování *lexikon* (pokud je to možné, porovnejte v příslušných slovnících zachycená pojmenování s lexikonem „moravským“, zvl. východomoravským, popř. slovenským).

(4) Zařaďte text k nářeční lokalitě (nejprve slezskomoravské nebo slezskopolské; potom k dílčímu úseku – podle specifických znaků).

PRO ZÁJEMCE

Na území dnešního Polska k mluvčím opavského typu nářečí náleželi též autochtoni z vesnic jihozápadního Ratibořska a Hlubčicka; sami sebe označovali za Moravce (Moravany). Spisovná čeština zde byla vytlačována němčinou, dlouho však přežívala v náboženském životě občanů (č. kázání, č. modlitby a zpěvníky apod.). Obyvatelé se nepovažovali za Čechy, ale za Moravce, svou mluvu označovali jako moravskou (tj. ne českou). Spolu

s většinou Slezska v r. 1742 tzv. vratislavským mírem uvedený region Rakousko postoupilo Prusku. Po několik staletí tu však říčka Pština tvořila hranici mezi biskupstvím vratislavským, polským, a olomouckým, moravským. Proto „moravské“ obce nadále spadaly pod církevní správu diecéze olomoucké. Po r. 1945 připadla celá oblast Polsku. Starousedlé „moravské“ obyvatelstvo (Moravci) se ocitlo v menšině, neboť mnoho starousedlíků se vystěhovalo do Německa a jejich místo zaujalo obyvatelstvo z polského vnitrozemí; zejména pak z původních východních polských regionů, které zabral tzv. „Sovětský svaz“ (což vedlo k zásadní etnografické proměně oblasti).

Dnes se tyto dialekty na polském území obvykle vyvíjejí v rámci polského národního jazyka. To ale zcela jednoznačně neplatí pro některé starší rodilé mluvčí, kteří žijí blízko jižní hranice Polska (z českého pohledu hned za severní hranicí českého Slezska; tedy bezprostředně za hranicemi České republiky). Mezi místní obce, kde se v promluvách několika rodilých mluvčích tzv. „moravština“ dochovala jako spíše české nářečí opavského typu, patří např. Krzanowice, Borucin, Pietrowice Wilkie, Ketrz, Tworkow, Krzyżanowice, Pilszcz, Ścіborzyce Wielkie; přímo na českém břehu hraniční řeky (Opavy) pak (severně od Vávrovic, tj. od okraje města Opavy) k nim patří Drzerżkowice, Vehovice apod.

S etnicitou tzv. Moravců souvisí též osídlení západního úseku tzv. ***prajzských dialektů*** (též ***severohlučínských***). V okolí Hlučína a severně od města se v nich již projevuje vliv dialektů ostravské podskupiny, popř. vliv bohumínského úseku slezskopolských nářečí. Ale např. „prajzská“ lokalita kolem obce Chuchelná je ještě ovlivněna východním úsekem opavských nářečí; současně se tu v běžné mluvě projevují výrazné shody s „moravskou“ mluvou posledních rodilých mluvčích na polské straně (např. v okolí Krzanowic).

Komentář k *prajzskému úseku*

Velmi silně se tu projevuje vliv němčiny. Na severu Opavska na Prajzské (ale i jinde ve Slezsku) se odráží i v tematizované (běžné) slovní zásobě: *ancug/* oblek, *biglovać/*žehlit (v českých nářečích se tento typ přejímek s kmenotvornou příponou –ova- vyskytuje dost často), *bánóf/* nádraží, *cuk/cug/* vlak, *mantel/* kabát, *opa/* dědeček, *oma/* babička, *onkel* /strýc...

K ZAPAMATOVÁNÍ

Nejzazší enklávu **slezské nářeční skupiny** na území dnešního Polska představovalo již zaniklé ***nářečí baborowské*** (městečko Baborów leží jv. od Hlubčic). Má řadu společných znaků se západní i východní podskupinou, které svědčí o starších kontaktech s regiony českého jazyka:

(1) Proběhla zde např. přehláska dlouhého *'á > ie* v případech *s'm'ejc' se* ('smát se'), *tšejs'c'* ('třást'), *zapšejhnuc'* ('zapřáhnout'), ale i v typu *kuže/ kužeta,* ('kuře'), *c'ele/ c´eleta.*

(2) Charakteristickým rysem tohoto dial. bylo hojné protetické *h* (*hulica*, *huzda, haptyka*).

Pomezí polských a českých dialektů se v ***baborowském nářečí*** výrazně odráží; svědčí o tom (např.)::

(1) splynutí *ř* se souhláskami *š*, *ž* (patrně pod polským vlivem)

(2) dvojhláska *au* za starší dlouhé *á* (*kabaut*, *dobrau roba*, *mauž raud sedlauka*),

(3) v jistých případech pak se objevuje *o* (*bol se*, *kovol*) – to je však typické i pro okrajové dialekty slezskomoravské (např. na Ostravicku)

- toto *o* před nosovými souhláskami přecházelo v *u* (*pun*, *sum*); tento jev však je příznačný též pro okrajové dialekty slezskomoravské (např. na Ostravicku)

(4) za starší *é* po měkkých konsonantech zde bylo:

a) zčásti *ej* (*pejro*, *talejž*)

b) zčásti samohláska *i* (*zeli*, *ňis'c'*, *polifka*). – úžení e > i je též znakem českých dialektů

Také mluva **jižního Opavska** se vyznačuje některými specifiky. Zejména se tu objevuje posesivní typ u adjektivních apelativ: *makuf kolač, jedlovo dřevo*; srov. jazykovou situaci na východě či jihovýchodě českých nářečí v užším smyslu a na východním či jihovýchodním úseku středočeských nářečí (tj v okolí Mšena na Mělnicku, na Mladoboleslavsku a na Vysočině).

VÝCHODNÍ (OSTRAVSKÁ) PODSKUPINA

Toto nářeční území se nachází jižně i severně (popř. západně a severozápadně) od Ostravy. Jeho centrální část najdeme hlavně na jihu; na Místecku a Frýdecku. Skupinu charakterizují následující znaky:

Hláskosloví

(1) přehláska *'á > ie* (s následnou monoftongizací: > *í*) v dlouhých slabikách nebyla provedena (*smjać/ smjoć se, zapřahnuć/ zapřohnuć, hřac'*, *oz'abac'*, *přas'c'*))

(2) vyskytují se zde palatalizované sykavky *s'*, *z'* a také *c'*, *ʒ'* (*s'ino*, *na voz'e*, *c'esto*, *ʒ'ec'i*):

a) *ʒ´*, *c´* tu je před *e* (původním nebo vzniklým z původního *ě*) či před *i* [*ʒ´ec´i, ʒ´eʒ´ina, c´icho*]

b) vedle neměkkých sykavek *s, z/ š, ž* (popř. *c*, *č*) tedy existuje pravidelně *s´, z´* (*ć´, ʒ´*):

- za bývalé palatalizované ostré sykavky *s´, z´, ć´* (*nosić, ź´ima, s´eno*)
- za původní tvrdé *s, z* před *c´, ʒ´* (*kos´c´ – kos´c´i*)

(3) po tupých sykavkách slyšíme převážně *i* (*učitel*, *živy*), ne ale důsledně. Někdy po asibilovaném *ř* vysloví mluvčí *y* (*řykać*); obvyklejší po *ř* je ale *i* (*tři*)

(4) po původně „tvrdých" souhláskách a hlavně po sykavkách ostrých (*c, z, ʒ*); slyšíme *y* (*syncy*)

(5) úžení samohlásky *é* probíhá po pův. měkkých (nikoliv po tvrdých) souhláskách v *i* [*mliko*, *obili*, *uc'ic*, x *dełka, dobre* x *mliko, polifka*]; nadbytečně probíhá v infinitivu a v příčestích; popř. lze změnu *e* > *i* doložit také u původního krátkého *e* (*pohřib*/*pohřyb*)

(6) staré těžeslabičné *aj* se ve většině případů změnilo v *ej* (*nejdelši/ nejdelšy, dej*, *prodej*), zejména v imperativu a v předponě superlativu.

(7) náhradní dloužení (jako doklad starší délky vokálů) tu probíhá ve větším rozsahu na Opavsku (za původní *ó* je tu *u* častěji; *kuł, jahud*)

(8) v dat. i akuz. se užívá totožného tvaru zájmene *se* (*vem **se** kusek*)

(9) na části území se (ale jen v mluvě nejstarší generace) objevuje slabikotvorné *ŗ* s průvodním vokálem, tj. buď *kyrk*, n. *kryk* (zejm. na Frýdlantsku)

Tvarosloví

(10) ve 3. os. pl. sloves 4. tř. se objevuje původní koncovka *-a*, popř. *-o* (tedy případně se změnou *á* > *o*, srov. *oňi prośa/ prośo, umja/ umjo, robja/ robjo*), v 3. pl. dalších typů verb se objevují (jako v dalších nářečích slezskomoravských i východomoravských) koncovky *- u, -aju* (*ňesu, volaju*)

(11) neutra měkkého typu jsou zakončena na *-e* (*pole*, *srce*, *oje*),

(12) v instr. pl. subst. všech rodů a typů je časté zakončení na *-ami* (*vozami*, *polami*, *kos'c'ami*), koncovka *–mi/-ami* v 7. pl. také na tomto úseku převažuje

(13) gen., dat. a lok. sg. fem. zájmen a adj. je zakončen (převážně) na *-e* (*od*, *k*, *o te jedne stare, ot te stare mamy – te stare mamje*), dochází tu k etymologicky „náležitému" vyrovnání:

(14) přehláska v deklinačním typu adj. měkkého ve 4. sg. ž. r. není provedena: *inač**u** cestu*

(15) oblastní typy deklinace u zájmen měkké i tvrdé (obd. jižní skupiny): *teho, temu/ tymu, o tym, s tym, jemu/ jimu, o ňim*

(16) objevují se složené formy indik. préz. sponového slovesa *být* [*ja sem/ sym je ňemocny*, *joγ je, ty s'i je / tyz je ňemocny*, *my zmy ňeňi su / my zmy/ zme su ňemocňi*, *neňi zmy, ňezmy su, vy s'c'e su ňemocňi* atd.).

Jako výrazný typ se v rámci podskupiny vyděluje ***typ hornoostravický***, charakterizovaný dalšími znaky:

(1) změnou původního dlouhého i později dlouženého *á* > *o* (*ptok*, *pjekno pora kuňi*, *vołoł*, *pjed hus'ot*), se změnou *á* > *o*, srov. *oňi robja*, *robjo*

(2) změnou *e* > *y* (*i*) a *o* > *u* před nosovými souhláskami (*s'ino*, *jedyn hřebyň*, *hunym*, *kumin*; *volum*, *volume*, navíc se změnou samohlásky *o* vzniklé z pův. *á*),

(3) příklonným *-ch* v 1. os. sg. indik. préz. i prét. (*joch ňeňi stary*, *joch tam był*, *robiłach to*),

(4) tvary *tebje*, *sebje*, popř. *teje*, *seje* v dat. a lok. zájmen,

(5) tvary příč. min. typu *pjuł* ('pil'), *žuł, (u)mjuł, třuł, chodźuł, ležuł, pravjuł, buł,* popř. *třoł*, *chc'oł*, *ležoł* (jižně od Ostravy mezi Odrou a Ostravicí).

Jevy dílčí povahy:

Lokálně se **na Ostravicku** slyší „výslovnostní zbytky" měkkých retnic; dále zdvojené *nn* (obd. jako na východě Čech); specifické jsou tu též typy slovesných konstrukcí u verba *být*: ja *sym pisoł – pisołch/ pisolech – joy pisoł,* zápor *sym ňimaš – joy ňimaš*.

Severohlučínský úsek v ostravské části Hlučínska (srov. výše charakteristiky západního hlučínského úseku na Opavsku) se vyznačuje:

(1) vkladným *j* před měkkými konsonanty [*bolejść, halujź, letojśi*] (i před konsonanty původně měkkými: *lejtňi*); jev ze severu proniká i na západ Opavska
(2) odlišným typem *u* za starší *ó* před nosovými souhláskami (*kuň, nuš, schud*)
(3) palatálním *ś, ź* za *s, z* také před *ň, l* a před původně měkkými retnicemi
(4) koncovkou *–um* v 7. pl. subst. a ve 3. pl. sloves (jinak tento jev převažuje na Opavsku, ve slezskopolské části nářečí slezských pak v úseku od Těšínska k Jablunkovsku).

Mnohé z uvedených změn sem pronikly ze sousedních nář. slezskopolských, popř. se rozvinuly v důsledku těsnějšího kontaktu s nimi; např. na hornoostravickém úseku: *á* > *o*; *eN*, *oN* > *yN*, *uN*; *aj* > *ej*; příklonné *-ch* u tvarů prét.; úžení *é-í* se vyrovnalo též pod vlivem sousedních nářečních skupin.

JIŽNÍ (FRENŠTÁTSKÁ) PODSKUPINA

Představuje v mnohém směru přechodovou oblast mezi slez. a mor. dial. Tvoří ji nevelké území na Příborsku, Kopřivnicku a Frenštátsku.

Jde o podskupinu charakterizovanou nedostatkem některých výrazných slez. jevů a částečným příklonem k nář. moravským.

K jejím ***základním znakům*** patří:

Hláskosloví:

(1) palatalizované sykavky *s', z', ć* stejně jako v moravských dialektech ztvrdly (*seno*, *zyma*),
(2) u hlásek *ť, ď* se nerozvinula asibilace, před *e* (původním i z původního *ě*) ani před *i*: [*ťicho*, *ďeťi, ďeďina*]
(3) místy došlo k úplné depalatalizaci zubnic (*tetka, tepło, nebudete*); např. na Příborsku (srov. dále)
(4) je tu doloženo dvojí *i/y*; široké *y* se vyslovuje po původně „tvrdých" souhláskách a po všech sykavkách, po *c*, *z*, *s*, *č*, *ž*, *š*, *ř* (*cuzy*, *cýťiť, řytky*, *seno, syn, vem sy, syvy, zyma, šydło, žyvot*)
(5) skupina *aj* je zachována i v předponách (*najlepšy*)

(6) neproběhlo zde úžení (*delka, dobre mleko, polefka, chleb, zele, taleř, hřebeň*)

(7) v řadě případů tu nedocházelo k sekundárnímu (náhradnímu) dloužení samohlásky *o*, a tedy ani k její následné změně v *u* (*o* > *ó* > *ú* > *u*) ... typu *hrob, koł.*; dále např. , v gen. pl. *moʒ jahod*, *slov*, ve tvarech inf. *bosť*, *rosť*, v imper. *zatop*, *podoj*v příč. *pomoh* apod. (× jinde v laš. dial. *rus'c'*, *zatup*, *jahud*, *pomuh/pomuł*); nejsou zde tedy stopy starších délek vokálů.

Se ***západní (opavskou) podskupinou*** sbližují tuto podskupinu některé ***jevy hláskoslovné***:

(8) neprovedení úžení *é* > *í* (*polefka*, *zele*, *taleř*, *ňesť*, *uťek*),

(9) provedení přehlásky *'á* > *ie* v dlouhých slabikách (*smiť se*, *zapřyhnuť*, *přyst'*),

Tvarosloví:

(10) starý dat. zájm. tvar *si* (*vem sy*) zůstal zachován; na ostatním území Slezska pronikl tvar akuz. (*vem se*), zájmeno *se* je jinde ve 3.p. (*dam se to*)

(11) dat. zájmene *já* má tvar *ke mňi*

(12) výraznou oblast podskupiny zabírá koncovka *-ich* u gen. pl. subst. typu *polich*, *kozych*, *staveňich.*

Společné ***tvaroslovné rysy*** má podskupina **s *východomoravskými nářečími***:

(13) zachovává se koncové *–l* v příčestí l-ovém (dokonce někdy s průvodním *–e-*: *moheł, ňeseł*)

(14) ve shodě s mor. dial. se uplatnila tendence skloňovat fem. na *-sa*, *-za* podle měkkého vzoru (*z mise*, *na kozy*); jména typu *nos, mísa, maso* aj. tak mají měkké sklonění.

(15) 3. pl. u verb má obvyklé „moravské" koncovky: *- u, -a, -aju* (*ňesu, prosa, umja, volaju*)

Syntax:

(16) Z celku slez. nář. se podskupina ostře vyděluje předložkou *k* (ve významu směřování k osobě) ve spojení *idu k susedovi, k(u) nam* (× *idu do sus'eda, do nas* v jiných lokalitách).

Lexikon:

(17) Stejný územní rozsah jako užití předložky *k* má tázací příslovce *gď e* (*hď e, gde/kde*) proti obecně slezskému *kaj* ('kam i kde'), např. *gď e iď eš* × *kaj iď eš?*

V nářečí **Příbora, Štramberka** a **Nového Jičína** a v mluvě několika blízkých vesnic došlo:

(1) k depalatalizaci *d'e*, *t'e*, *n'e* (*tetka*, *nebudete*, *tepło* apod.)

(2)zároveň se tu projevuje tendence k výslovnosti jediného *i* (*bił bi kupił kobiłu a vikrmił ju*);

(3)východněji (u Štramberka) už je běžné široké *y* (*byď, byďma*)

Po stránce tvarosloví se na Příborsku:

(4) v 1. pl. sloves užívá spíše koncovky *–me*; ale východněji (u Štramberka) spíše *–mi/my* (*byďmy*).

6.3 Nářečí slezskopolská // nářečí západotěšínská // přechodová nářečí česko-polská

Mluví se jimi na Bohumínsku, Těšínsku, Jablunkovsku a v přilehlém širokém pásu obcí v Polsku; mají vedle shod s nářečími slezskomoravskými řadu znaků odlišných, většinou společných s nář. polskými. Nářečí bývala zmiňována rovněž jako česko-polský smíšený pruh; popř. jako 4. podskupina slezskomoravských dialektů (v našem pojetí však slezsko-polská); jako 4. podskupinu chápe tento svazek nářečí např. Bogoczová: jako polsko-český smíšený pruh. Hranice mezi českým národním jazykem (ČNJ) a polským národním jazykem (PNJ) tu vidí Bogoczová v úseku bohumínském, v úseku centrálním (karvinsko-těšínském; až po Třinec; Bogoczová spojuje úseky, které jsou v literatuře popisované samostatně:: karvinský a těšínský) a v úseku jablunkovském. Dále tu Bogoczová vyčleňuje západní okrajový pás (Rychvald, Petřvald, Havířov, Hnojník, Střítež, Řeka a okolí; tedy oblast, která se obvykle považuje za pomezí nářečí slezskomoravských a slezskopolských).

Podle I. Bogoczové zde základní systémové znaky hovoří ve prospěch polského jazyka. Nicméně nelze přehlédnout určitý rozpor mezi teoriemi, navazujícími de facto na „národně obrozenecká“ pojetí národního jazyka (podobný model u nás převažoval do 20. let 20. století), a inovativním pojetím funkčních struktur národního jazyka, s nímž přišli již na konci 20. let a ve 30. letech 20. století představitelé ***Pražského lingvistického kroužku*** (PLK). Byl to právě ***funkční program strukturalismu***, který připomněl zásadu **jazykového povědomí** a **kompetence mluvčího při komunikaci v příslušném národním jazyce** (tedy míry ovládání prestižního komunikačního kódu; v našem případě spisovné češtiny). Přestože PLK zaměřoval své úsilí k posílení úlohy spisovného jazyka, postavení dialektu rozhodně neopomíjel. A tradice české dialektologie musí nesporně navazovat na tyto základy; nikoliv na jakékoliv formy „národně osvícenských“ názorů z 19. století! (Pokud bychom výše zmíněné zásady (***povědomí*** a ***kompetence***) nerespektovali, nemohli bychom vlastně postavení rodilého mluvčího jakéhokoliv útvaru národního jazyka definovat!)

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, ČNT 1976, Balhar 2017, Bogoczová 2009

6.3.1 ZÁKLADNÍ SPOLEČNÉ RYSY SLEZSKOPOLSKÝCH NÁŘEČÍ

(1) zachování starého *g* (*glova, noga*, *gora/ gura, gozina*)

(2) průběh metateze likvid ve prospěch skupiny TROT/ TLOT; tedy slabiky *ro*, *lo* mezi konsonanty (odlišně od českých slabik *ra*, *la* (*głowa*, *vrona*, *krowa*, *brony, błoto, złoty*; na Ostravicko a severohlučínsko proniká jev jen okrajově)

(3) napodobení nosovek (*jynčmyn*/ ječmen, *munka*, *rynka*, *oňi chozum*), vzácně jejich zachování (*mõka* vedle *munka*/ mouka, *v'ǫzać*, *gǫśur*/ 'houser',)

K dalším specifickým rysům patří zejména:

- **v hláskosloví:**

(4) sedmi až devítičlenný soubor samohlásek: jednak je zde dvojí *i/y,* jednak *û* (v pozici mezi *o* a *u*), popř. se objevují stopy nosovek

(5) ve 4. sg. ž. r. je *-e* místo původní krátké nosovky (*kupił se chałpe*)

(6) dispalatalizace *ě* (přehlasované tzv. praslovanského *jať*): *e* > *a*, *o* před tvrdými dásňovými souhláskami (*ćotka*, *śostra*, *fčora*; *kf'at*, *m'asto*, *ćasto*, *las, śfjat, śano, b'ały*; ale: *v leśe, ożyńić śe pščeli mjûd*)

(7) v řadě lokalit byla tak doložena výslovnost měkkých retnice (*p´, b´, m´, f´, v´*).

(8) běžná je výslovnost palatálních sykavek (*ś, ź*)

(9) asibilaci ve prospěch původně ostrých sykavek, ale blíže k palatálám (obd. polskému modelu), najdeme ve změně původního *ť, ď* na *ć, dź*

(10) důsledně tvrdé *ł* slyšíme spíše na Karvinsku; jinak se vyslovuje spíše „obalované" *u̯*. Toto pravidlo ale neplatí vždy a všude důsledně.

(11) proti mor. slabikotvorným podobám *r̥*, *l̥* je běžné spojení s průvodními vokály *ar*, *or*, *yr*, *el*, *ol* (*kark*, *torg*, *śyrp*, *pełny*, *vełna*, *čołno* 'člun'), je tu širší repertoár průvodních vokálů u slabikotvorných konsonantů.

(12) palatalizované souhlásky se objevují také před původním *e* (*m'otła*, *p'eče*, *źeli* × slezskomororavské dialekty: *metła*, *peče*, *zeli*),

(13) lokálně jsou doloženy palatalizované veláry *k'*, *g'* (*k'ij*, *dług'i*),

(14) výslovnost zdvojené souhlásky *n* (*Anna*, také *dřev'anny*).

(15) na jihovýchodě se (lokálně) objevuje též proteze *w/u̯* před *o*

Okrajově (především na přechodu do Polska) může (16) *ř* nahrazovat (podobně jako kdysi v nářečí baborowském) *ž* (znělé) nebo *š* (neznělé); např. *žyka, v Tšyňcu*

- **v tvarosloví:**

(17) dokládáme zde příčestí trpné složeného typu (*je tu*) *um´ecune,* (*bedźe*) *podojune*

(18) časté jsou stopy přechodníku přítomného v adverbializovaných výrazech: *ňechcyncy*

(19) v dativu se místy objevuje zájmeno *se* (místo *sy*)

6.3.2 Rozšíření některých specifických jevů

Stejně jako ve východní podskupině slezskomoravských nářečí došlo i ve slezskopolských dialektech k **rozšíření některých specifických jevů**:

- ***hláskoslovných*:**

(8) k úžení *é* > *í* (> *i*, např. *obili*, *ňis*, *ňišć*),
(9) staré těžeslabičné *aj* se změnilo v *ej* (*nejlepši*, imper. *dej*),
(10) po *ž*, *š*, *č*, *ř* bývá zpravidla *i*,
(11) samohláska *e*, se před nosovými souhláskami změnila v *y* (*i*), (*hřebyň*, *śino*), samohláska *o* v *u* (*kumin*), obdobný vývoj proběhl u původních nosovek *ę* (>i), *õ* (>u) (*ꞌpiňundźe*)
(12) původní nebo později zdloužené *á* se změnilo v *o* (*błozyn*, *bꞌało ňevꞌasta*, *votoł*),
(13) převládá výslovnost kmitavého *ř* (*řyka* × p. *žyka*),

- ***tvaroslovných*:**

(14) slovesa v minulém čase mají v 1. sg. prét. koncové pohyblivé morfy -(*e*)*ch*, -*chmy* [*muviłex/mûvił žech*; běžněji: *dołex*/ dal jsem, *robilex*/ dělal jsem, *robilixmy*]; na přímém přechodu do těšínských nářečí polských
(15) v instr. pl. všech subst. je veskrze koncovka -*ami* (*chłopami*).
(16) subst. mají v 3., 6. a 7. pl. obecně koncovky –*um, -ach, -ami* (napříč všemi rody)

- v oblasti **lexikonu:**

Mnoho shod se slezskomoravskými (i obecně moravskými) nářečími vykazují tyto dial. v oblasti lexikonu. Liší se tak od nářečí polských; např. (29) *gumno* (p. *boisko*), *strum* (p. *drzewo*), *kaňec* (p. *kiernoz*), *oje* (p. *dyszel*), *kabot* (p. *surdut*), *kłobuk* (p. *kapielusz*), *kładźivo* (p. *młot*) aj.

Pod vlivem slovenštiny se do nářečí dostala pojmenování (30) *cmer* (podmáslí), čuć (slyšet), torać (mluvit nesmysly)

Pod vlivem valašských nářečí se mohly utvářet některé (31) onymické typy (*Kičera, šigła, Jabłunkov/Jabłûnkûv*)

6.3.3 Dílčí typy slezskopolské

Slezskopolská nářečí na území České republiky (v pojetí Bogoczové nářečí *těšínská, popř. západotěšínská*) se dále obvykle člení na čtyři dílčí (lokální) typy:

***Typ karvinský*:**

(1) s výslovností tvrdého *l* (× *u̯*), např. *łýko* (× *u̯yko*),
(2) převažuje výslovnost *sv* (× *sf*), např. *svuj*, *svꞌirać* (× *sfuj*, *sfirać*) a
(3) s tvarem *šoł* (se změnou *e* > *o* × *šeł*)

Typ bohumínský:

(1) se samohláskou *a* za pův. krátké nosovky a se samohláskou *o* za nosovky dlouhé (*vizoł ta p'ekno krova /březa, kupił se chałpa*)

(2) proniká sem rovněž typ *šoł* (ale méně; z Karvinska)

***Typ těšínský*:**

(1) např. se ztrátou nosovosti vůbec (*vidźou /vizoł te krove*); výraznější stopy či zbytky nosovek tu najdeme jen okrajově

(2) koncové *ú* se nahrazuje *–um* (spíše ale 7. sg. ž. r. *šel tum cestum,* též. m. r.: *sfojum rynkum (ze sfoju dževuchu)*; s častějším tvarem *tobum* (×méně *tebum*).

- podle Bogoczové jde o analogii k 1. sg. m.než 3. pl. sloves; srov. s Opavskem a Hlučínskem; jev se ale objevuje i jinde (ovšem méně pravidelně).

(3) Bogoczová na Těšínsku dokládá přechodové přechodovou hlásku *û* (vyslovovanou mezi *o* a *u*) či nosové *û*, popř. nosové *y*.

Typ jablunkovský:

(1) zejména je charakteritován splynutím dvou sykavkových řad v řadu jedinou (např. *šino* jako *široky*); jde o tzv. „*šakání*"; které je obd. tzv. *přyčyskání/přičiskání* na středním Opavsku (*šano, žima, džeči*); *s, z* se tu sekundárně nezměkčuje.

(2) původní nosovka je v koncovce 4. sg. ž. r. nahrazena rozloženým tvarem: *vizym chałpym, školym, mûm starkym* (mám babičku)

(3) koncovkou akuz. sg. fem. *jednum krovum* (× *jedne krove*)

(4) nom. pl. osobních jmen *kamračo*, *sumšadžo.*

Slezskopolská nářečí se dnes vyvíjejí v rámci komplexu českého národního jazyka (ČNJ). Nemalý podíl na značném vlivu češtiny na tyto dialekty má příliv nářečně různorodého obyvatelstva do zdejších průmyslových komplexů a vznik nových sídlišť městského typu (Karviná, Havířov).

DALŠÍ ZDROJE

Balhar 2017, ČNT 1976, Bělič 1972, 1976, Bogoczová 2009, Šaur 1993

6.4 Palatální a palatalizované sykavky, asibilované souhlásky

Jako okrajový český archaismus (přetrvávající; podporovaný sousedstvím polštiny) se jeví zachování:

(1) **palatalizovaných** sykavek *s',z',* popř. **palatálních** sykavek (*ś, ź*). Existují tu tedy tři řady sykavek, např. *š* × *s* × *s'*(*ś*) apod. Ve spisovném jazyce a ve většině našich dialektů však došlo k zjednodušení složitého systému a souhlásky *s', z'* splynuly se sykavkami *s, z* (*s'eno> seno, z'ima> zima*).

(2) **asibilát** *c΄, ʒ/ č* (*č'*), *ǯ΄*... na místě původního zubního *ť, ď* (v pračeském období ještě nebyly tyto původní zubnice palatální; na větším teritoriu slezských dialektů se však i dnes pův. souhlásky *ť, ď* vyslovují se šumem, jsou tudíž asibilované; změny přetrvávají před kontinuantami psl. *i, ě, ę, ь*):

a) ***ostřejších typů asibilát:***

- palatalizovaného *c', ʒ'/ʒ'* na většině slezskomoravského území (zejména na okrajích opavské podskupiny a ostravské podskupiny); též v koncovce infinitivu: *kos'ic', voz'ic΄*
- palatálního *ć, dź* v přechodovém úseku; v přechodových nářečích česko-polských jsou potom v uvedených případech sykavky palatální (patrně pod vlivem polštiny: tedy *ś, ź, ć, dź*); též v koncovce infinitivu: *košić΄, vozić*
- případné podoby *cesto, buʒece* vznikly (v návaznosti na slovenská nářečí) ztvrdnutím staršího *c', ʒ'* (*c'esto> cesto, buʒ'ec'e> buʒece*). Tyto podoby lze doložit (kromě archaického reliktu na pomezí Frenštátska s Valašskem a se Slovenskem, tedy s oblastí pomezních nářečí slovenských, hornokysuckých) jen v typu jihovýchodomoravských kopaničářských dialektů; na hranici se slovenskými Kopanicemi.

b) ***tupého typu*** *č/ǯ/dž...*

- Na části území slezské nářeční oblasti splynula řada palatalizovaných ostrých sykavek (*s',z', c', ʒ'/dz'*) s tupými (*š, ž, č, ǯ /dž*): např. *s'eno> šeno*. Výslovnost „splynulých" sykavek ve slovech ***šeno, žyma, nošyč, vožyč, na vože***, ale též asibilovaných forem (***često*** *΄těsto΄*, ***čelo*** *΄tělo΄*, ***četka*** *΄tetka΄*, ***čychy*** *΄tichý΄*, *zasy**č*** *΄zasít΄*, *noš**yč**, vož**yč*** a *bu**ǯeče**/budžeče*) je tedy stejná jako výslovnost sykavek v pojmenováních ***šest, žyvot, čelo*** *΄čelo΄*. Vyrovnání je charakteristické pro centrální Opavsko; odděleně pak pro okrajový úsek Těšínska a pro Jablunkovsko
- V 50. I v 60. letech minulého století ještě řada fonetiků i dialektologů (např. folklorista a fonetik A. Satke, palatograf Opavska a Hlučínska, či slavista a historický gramatik A. Lamprecht) předpokládali, že tato sykavková řada má, např. na Prajzské, „měkčí" odstín. Některé diplomové práce z poslední doby, např. záznam stavu nářečí v lokalitě obce Chuchelné, to pravděpodobně potvrzují i dnes. Přesto už varianty *š΄, ž΄, č΄, ǯ΄/ dž΄* běžně nezapisujeme. V tomto případě by neměl záznam variant hlásek, které nemají fonologickou platnost, žádný význam.

c) jenom na území menší oblasti (např. na Frenštátsku) se místo asibilátů vyslovuje palatální *ť, ď /dě, tě* (*budětě*). Podobami *zyma, těsto* se frenštátská podskupina neliší od dialektů na Valašsku.

DALŠÍ ZDROJE

Český jazykový atlas (ČJA) 5 (např. s. 324, 328); Balhar 2017

ŘEŠENÁ ÚLOHA

Určete co nejpřesněji nářeční typ:

6/2 *Jak Lojska Gracka mjela š'est tydňi, to jeji matce chłob odeš'el a zostały š'tyry ʒ'ečʹy. Od ž'adnej strany ňic a potpory ž'adnej a pořadnej roboty tež' ňebylo. Najhorš'y to bylo v ž'ymje, baj po proš'eňu muš'ela roba chožʹyčʹ.*

6/3 *Jak śe sviňa zabʹije, do se na troky a voda se uvaří, poleje se te sviňe a muśi štyry ped razy s ňum otočić, aby ta škućina (= štětina) šla pryč; potym se nožami oškrobʹe, poveśi na hok, pʹekňe umyje, rospruje se (= otevře) a dostanum se bachora (= vnitřnosti).*

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Cvičení podle I. Bogoczové:

6/4 Do které nářeční podskupiny (úseku) spadá:

1. Frýdek-Místek 5. Hlučín 2. Bohumín 6. Havířov 3. Kravaře 7. Studénka 4. Příbor 8. Kopřivnice

6/5 Následující slovní spojení převeďte do předpokládané nářeční normy:

Norma a) ostravská b) opavská c) frenštátská d) vybraná slezskopolská
Spojení: 1. teplé mléko 2. podej mi chléb 3. tráva na seno 4. v zimě je sníh 5. jdu na trh

SHRNUTÍ KAPITOLY

Seznámili jsme se se základním klasifikací nářečí slezských (periferní skupiny dialektů v sousedství s polským národním jazykem, okrajově i s národním jazykem slovenských; tedy dialektů slezskomoravských i slezskopolských), s charakteristikou jejich podskupin i dílčích úseků a s vymezením jejich územního rozsahu. Specifické rysy slezských nářečí dále vymezují hranicemi svazků izoglos; zejména charakteristických inovací: krácení dlouhých samohlásek a ustálení přízvuku na předposlední slabice. Vysvětlili jsme si také další diferenční rysy hláskoslovné, morfosyntaktické a lexikální; včetně upřesnění jevů oblastního charakteru.

Popsali jsme tu zvláštnosti nářečí slezskomoravských (podle jazykových rovin), rysy obecné i oblastní. Odlišili jsme podskupinu západní, opavskou (s úsekem centrálním, západním a jižním; na severovýchodě s podtypem prajzským, ovlivněným silně němčinou; a

na polské straně hranice „moravským“, k severozápadu potom s lexikalizovanými relikty branického nářečí), východní, *ostravskou* (s podtypem ostravickým a severohlučínským), jižní, *frenštátskou* (popř. *štrambersko-frenštátskou, tato* moravská podskupina se vyznačuje specifickými rysy v úseku štrambersko—novojičínsko – příborském). Na území dnešního Polska jsme si připomněli genezi mluvy autochtonů z vesnic jihozápadního Ratibořska a z okrajů Hlubčicka (potomků branických osadníků na západě a Moravců na východě), dále pak starou enklávu zaniklého *nářečí baborowského*.

Následně jsme vymezili jsme rozsah užívání nářečí slezskopolských; jednak jejich základní společné rysy (podle jazykových rovin i podle teritoriálního rozšíření), společné znaky s dalšími oblastmi, popř. jevy oblastní i okrajové. Odlišili jsme znaky dílčích úseků: karvinského, bohumínského, těšínského i jablunkovského (popř. západního přechodového pásu). V souvislosti s rozšířením jevů hláskoslovných jsme upozornili na rozdíl mezi užitím ostrých sykavek palatálních a palatalizovaných.

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, Bělič 1976, Bogoczová 2009, ČNT 1976, Šaur 1993

Balhar, Jan (2017): SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Balhar 2017)

Krčmová, Marie –Večerka, Radoslav –Šlosar, Dušan –Kloferová, Stanislava (2017): PROTEZE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PROTEZE (Krčmová a kol. 2017)

Valenta, Jaroslav: *Dějiny Zaolzí ve 20. století: skutečnosti versus legendy*. *Slovanský přehled.* 87, č. 1, (2001) (Valenta 2001)

7 VÝVOJ ČESKÝCH, MORAVSKÝCH A SLEZSKÝCH DIALEKTŮ

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Nyní přecházíme k výkladu diachronní dialektologie; zejména k některým důvodům, které k utváření a diferenciaci českých nářečí v minulosti vedly. Při objasnění možné geneze nářečí se ale neobjedeme bez připomenutí souvislostí historických (historických hranic a proměn), sociálně ekonomických (včetně vztahu nářečí a charakteru zemědělského obyvatelstva, kolonizační proměn etnických – vnějších i vnitřních, průběžné migrace pracovní či sociální), zeměpisných, přírodovědeckých (vliv přírodních podmínek) a převážně společenských (včetně komentáře k teoriím jazykových reliktů z dob „kmenového“ uspořádání; ale i odlišení procesů homogenních a heterogenních).

Pro zájemce uvádíme příklady typických kolonizačních procesů. Současně sledujeme historický vliv adaptací z němčiny, polštiny a slovenštiny.

Historický vývoj českých nářečí ilustrujeme na příkladech v několika vývojových fázích: od 12. století, od 14. století, od století 16.-17., od přelomu 18. a 19. stol., od II. pol. 19. století a od přelomu 19. a 20. století (podle jazykových rovin (především pak změny hláskoslovné a tvaroslovné).

Doložíme utváření velkých nářečních skupiny od 16. – 17. století (česko-středomoravské a východomoravsko-slezské) a další diferenciace českých interdialektů (v širším smyslu) od konce 17. století.

Posoudíme možnosti definice dialektu (a dialektismů) a jejich klasifikace z hlediska teritoriálního, podle vztahu k reáliím, na základě jazykověsémantické klasifikace, popř. širší sémantické a pragmatické klasifikace (dialektismy primární a sekundární, jejich podtypy).

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- o historických souvislostech vývoje českým, moravských a slezských nářečí
- o vývoji specifických nářečních rysů (dialektismů) z hlediska reorie vývoje jazyka i z hlediska územního
- jak pracovat se související literaturou (zejména v případě, zajímáte-li se důkladněji o historický vývoj češtiny)

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému vývojových změn
- prakticky využívat poznatků z oblasti při odlišení změn historických, vývojových inovací a vývojových tendencí současné češtiny

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

nářeční diferenciace; kmenové uspořádání; vliv přírodních podmínek; původní historická hranice; sociálně ekonomické faktory; zemědělské obavatelstvo; etnická kolonizace; historický vývoj nářečí; typy dialektismů; klasifikace dialektismů

PRŮVODCE STUDIEM

Pokud chceme posoudit historický vývoj českých nářečí (tedy diachronní proces utváření nářeční diferenciace), musíme odlišit jeho příčiny, procesy a chronologický popis.

Při studiu diachronních proměn českých nářečí si však osvěžíte též některé dříve získané vědomostí, hlavně ty o vymezení dialektů, jejich vztahu k národnímu jazyku apod., ale současně zařadíte nářeční jevy do vývojových souvislostí češtiny. I v této kapitole si rozšíříte rovněž znalosti potřebné terminologie i definic pojmů.

7.1 Příčiny utváření nářeční diferenciace

Z hlediska příčin utváření „nářeční“ diferenciace lze usuzovat na některé procesy, které vznik nářečních rozdílů výrazně ovlivnily.

7.1.1 Stopy jazykové reflexe původního „kmenového“ uspořádání

Jenom vzácně můžeme usuzovat na **stopy *jazykové reflexe původního „kmenového“ uspořádání***:

(1) doložitelné jsou dnes (snad) spíše v rovině suprasegmentálních jevů; to se týká proměn kvantity, problému klasických metatonických teorií (v poslední době stále častěji zpochybňovaných) a projevů gravisových, akutových či cirkumflexových distinkcí (a podobných intonačních proměn).

(2) někdy ovšem lze prehistorický vývoj doložit i na některých onymech (spíše ovšem na hydronymech) nebo na reliktech místního slovníku; např při dokládání několika vln kolonizujících naše území (nejpozději) od přelomu 5. s 6. století ze severovýchodu (patrně šlo o kmen Bohemanů, který přišel zejména po tzv. trstenické stezce) a od přelomu 6. a 7. stol. po Kr. od jihovýchodu, proti proudu Dunaje (kdy začala II. vlna pozdější, „doudlebsko-volyňské kolonizace"; srov. Holub 2017).

(3) obvykle se odlišuje několik reliktních oblastí:

a) stará sídelní oblast (z archeologického hlediska zde dominuje keramika pražského typu); společný praslovanský základ najdeme (např.) u pojmenování *tať* („zloděj"; srov. Všetaty), *suléj*-(Sulejovice; staročeské osobní jméno *Suléj* je zde rekonstruované ze jména místního) apod.

b) severní pohraničí: od Chebska po Podkrkonoší (s přesahem do Kladska a do Slezska; vliv starých slov najdeme u onym *Slopany, Modla, Ploučnice*/ *Ploužnice*)

c) na českém jihozápadě (kde prehistoricky dominanovala jižní větev mohylové kultury) najdeme základy *grabr*- (nářečně *hrabr*; pro habr), *lobz*- (Lobzy), *vrag*- (Vráž)

d) na našem východním území (včetně Moravy; s plynulým přechodem k jihu jsou dochovány základy *čert- /*s příponou *–ež* (Čertež), *sopot*- (Sopoty), *desn*- (Desná); od česko-moravského pomezí se vlexikonu objevují společné nářeční i jihoslovanské lexémy *dížka, Mošna, navolit se, křídlo* („klín"), *lokáč* („louže"). Jihoslovanský vliv tu dokládal např. Utěšený (1986, 51)

Tím ovšem nejsou vyčerpány (např.) další možnosti výzkumu počátků osídlení severní Moravy a Slezska.

7.1.2 VLIV PŘÍRODNÍCH PODMÍNEK

Vliv přírodních podmínek (horské hřebeny a pohoří, lesní komplexy, bažiny,rozlehlejší pustiny, vodní toky apod.) se může projevovat:

a) limitativně (pokud jsou terénní útvary překážkou šíření nářečí)

b) akceleračně (pokud obyvatele na obou stranách terénní překážky spojuje společná činnost, zájem; např. v bývalých /tzv./ „pašeráckých", vorařských oblastech apod.).

7.1.3 PŮVODNÍ HISTORICKÁ HRANICE

Původní historická hranice (zemská, „státní", obecněji politická, církevní, správní – dominiální apod.), která místy oddělovala různé lokality (od doby feudální do doby nové) může být rovněž limitujícím faktorem (někdy ale docházelo k „přeshraničním" interferencím).

7.1.4 SOCIÁLNĚ EKONOMICKÉ FAKTORY

Projevovaly se tu též různé (převážně skupinové) ekonomické zájmy; a to od počátku české státnosti a vývoje dominií po dnešek. V období přelomu 18.-19. století, které přineslo (mimo jiné) uvolnění pohybu obyvatelstva a novodobý růst průmyslových center, rozvoj dopravy apod., mají příslušné změny za následek zvýšení jazykové kultury a obohacování jazyka také v nářeční oblasti. Avšak šíření vzdělání a rozvoj prostředků hromadné jazykové komunikace na dálku (s rozdílným časovým určením od II. poloviny 19. století po dnešek dlouho přispívalo k jednotícímu působení jazyka spisovného (ale s ohledem na druh média; máme tu na mysli tisk, rozhlas, televizi, internet apod.); díky komerčnímu omezování funkce spisovného jazyka v médiích v posledních 30 letech se však dnes projevuje spíše jednotící vliv běžně mluvené češtiny (tj. její obecné, regionální či interdialektické variety). Tato skutečnost i výrazně ovlivňuje další vývoj nářečí. Interference nářečních systémů v běžném denní mluvě způsobí, že mluvčí mnohdy upouštějí především od nápadných znaků svého nářečí a přizpůsobují se mluvě většiny v daném prostředí. Platí to především pro menší nářeční skupiny. Znaky společné větším oblastem bývají odolnější. Tímto způsobem pak vznikají neutralizovaná, tedy obecná nářečí, tzv. interdialekty, které si uchovávají základní znaky společné celé skupině.

7.1.5 DIFERENCIACE ZEMĚDĚLSKÉHO OBYVATELSTVA

Typ nářečního kódu se mění rovněž podle ***diferenciace zemědělského obyvatelstva***; způsob obživy a životní modus se nesporně reflektují v jazyce (srov. výklad z hlediska etnografa: Vondruška 1983, 16-22).

(1) Pokud docházelo k intenzivnímu využívání půdy primární bonity (v podobných zemědělských regionech posléze vznikaly místy velkostatky; např. v Polabí, v oblasti Hané a východomoravských nížin), pak se v důsledku vyrovnávání nářečních jevů snáze ustalují interdialekty, popř. regiolekty.

(2) Při extenzivním hospodaření si zemědělci vypomáhali zemědělskou, řemeslnou nebo jinou sezonní prací (např. stavozemědělci, kovozemědělci, pomocní dřevaři apod.), později se zde utvořily též různé dílčí „nářeční“ lokality; nicméně v průběhu času se mohou nářečí ustalovat i na širším území.

Převážně sezonní obživa je typická pro lokality s terciální bonitou půdy; tedy pro taková území, kde se stává tradiční zemědělská práce zcela okrajovou (např. v podhorských a horských oblastech) se obyvatelé často živili (např.) jako tkalci, dřevorubci, „korálkáři“, voraři, ale rovněž pašováním zboží, ve Slezsku též koní apod. Ustalují se lokální i pomezní nářečí (mnohdy smíšená, popř. typy přechodové; srov. dále). Zejména slovník a frazeologie tu podléhají vlivům sociolektů, střídání kódů (srov. code switching); to se týká nejen častého střídání blízkých jazyků (např. na Těšínsku, na území tzv. Kopanic apod.), ale i proměn registrů (rejstříků) apod.

7.1.6 VNITŘNÍ A VNĚJŠÍ ETNICKÁ KOLONIZACE (HORALÉ, „LAŠSKÉ“ ETNIKUM, „ETNICKÝ“ TYP MIGRAČNÍHO PROCESU, VALAŠSKÁ A KOPANIČÁŘSKÁ KOLONIZACE, VLIV PRŮBĚŽNÉ MIGRACE, LOKALITY HOMOGENNÍ A HETEROGENNÍ)

Během dosavadního vývoje češtiny probíhaly časté proměny ***vnitřní a vnější etnické kolonizace***; stará kolonizace probíhala jako souvislá migrace určitého etnika na nové území. Na území, kde se dotýkají nářečí dvou jazykových kódů, se dnes mohou objevovat stopy cizího nebo blízkého jazyka či dialektu. V případě kolonizace jde spíše o superstrát nebo o adstrát (srov. výše). Jedná se o některé zásadní změny osídlení na našem území v době historické. Problém přistěhovalectví etnického typu tu nesporně souvisí též s ustalováním nářečních kódů:

- Na německém a rakouském pomezí; tedy především na západě a severovýchodě Čech i na jihu Čech a Moravy. V sousedství s německým a rakouským dialektovým územím docházelo k prolínání češtiny s němčinou. Severozápadní a jižní pohraničí Čech, okrajově i Moravy, ale též širší severozápadní úseky našeho území se začaly nářečně ustalovat až v důsledku procesů, které proběhly zejména po polovině 20. století; tento proces probíhá dodnes. (Zejména po polovině minulého století, ale i v době relativně nedávné došlo k přesunům celých skupin obyvatelstva, k následnému dosidlování a k realizaci různých typů migrace v důsledku hospodářského rozvoje či naopak úpadku celých oblastí.)
- Na pomezí východomoravských (českých), slovenských a polských nářečí pokračovala kolonizace Moravy i Slovenska v mnoha oblastech i po ukončení přílivu německých kolonistů (do pol. 14.století). Sledujeme několik vrstev migračních procesů:

(1) tzv. „**horalé**, tedy „*horali“* či „*goroli*“, žili především na východě českého, polského i slovenského Slezska i na východě Moravy. Na naše území se dostali tito kolonisté během migrace tzv. „horalského“ etnika (nebo též v důsledku dalších podobných migračních vln)

(2) v pohorských oblastech českého i polského Slezsku se už dříve usazovalo tzv. **„lašské“ etnikum** (ale hodnocení této kolonizace není v odborné literatuře ani jednoznačné, ani příliš doložené).

(3) na Moravě vyvrcholil **„etnický“ typ migračního procesu** v 16. - 17. století dvojí kolonizací: valašskou a kopaničářskou (ta mohla pokračovat až do II. poloviny 18. století); potomci nositelů staré valašské i kopaničářské kolonizace žijí na východní Moravě dodnes.

(3.1) Jako v***alašská kolonizace*** je v literatuře označován termín, který se vztahuje k doosídlování Slovenska na základě tzv. *valašského práva*. A to snad již od 14. – 15. stol.; ale hlavně po r. 1500 (ve stol. 16. – 17.).

- Starší teorie považují (již od poloviny 19. století) původní Valachy za potomky romanizovaných (paleobalkánských) národů jako Thrákové (vč. Dáků) a Ilyrové, nejedná se však o všeobecně přijímaný názor. Tato skupina mohla přecházet z oblasti sedmihradské

Muramareše přes Zakarpatskou Ukrajinu, Halič a Oravu až na území dnešní východní Moravy. Též podle názoru řady současných historiků na sklonku středověku přišel pastevecký lid zvaný *Valaši* (tzv. *valašské* pastýřské kmeny) z oblasti dnešního jižního Rumunska (z hor historického Sedmihradska; *Valašska*) na Moravu. (Stoupenci širší migrační teorie zdůrazňují též existenci knížectví *Valachie* v Rumunsku.) Podél karpatského oblouku putovali tito pastevci směrem na západ; přes dnešní západní Ukrajinu (tj. Podkarpatí), později směrem do Polska a na Slovensko, a osídlili hospodářsky nevyužité kopcovité či horské oblasti. A to na různých slovanských územích; nejprve na Ukrajině, později v Polsku a na Slovensku posléze, pak snad také na východě Moravy. Podobně se rumunští pastevci usazovali na mnoha slovanských územích. Z etnického hlediska by tedy mohlo jít (původně) o rusínsko-rumunské obyvatelstvo. Ostatně, z tureckého pohraničí utíkalo obyvatelstvo do severnějších oblastí i v „barokní" době. Kolonisté zde zakládali nové usedlosti a oživovali starší techniky získávání půdy (mýcení a žďáření); nově získanou půdu obdělávali převážně ručně. Valašské pastevectví a salašnictví (kromě jiného) má prastarou tradici; dodnes můžeme najít některé paralely v salašnickém způsobu hospodaření v Rumunsku, na východě Moravy, na Slovensku či na Podkarpatské Rusi, tedy na území Podkarpatí (srov. dále).

Všude ve slovanských oblastech však (případní) Rumuni, Valaši či Rusíni etnicky splynuli s původním obyvatelstvem. V takovém případě během migrace postupně ztratili svůj původní jazyk. Zachovali si však prvky původní kultury (zejména folklór, písně a kroje) a hospodářské zvyky, zejména při chovu ovcí. Také ve východomoravském valašském (tj. severním) dialektu ještě dnes nacházíme mnohé typické lexikální přejímky. Jde o několik původně rumunských slov (*bača, brynza, geleta, strunga* apod.; srov. také výklad o valašském nářečí), kterých místní etnikum užívá i v současné době. (V širším smyslu může jít dokonce o „rumunsko-rusínský" superstrát).

Ve Slezsku se Valaši nejprve objevili na území Hukvaldského panství. Na Moravě se ale pojmenování *Valachů* ustálilo až po tzv. „valašském povstání". Severovýchodní Morava byla posledním regionem osídleným v rámci procesu valašské kolonizace.

- Obecně dnes převažuje názor, že kolonisté byli etnicky nejednotní. V počátcích valašské kolonizace byla severovýchodní Morava zcela jistě osídlena dvojím lidem. Nížiny obývali původní obyvatelé (horští zemědělci) a nově osídlené kopcovité oblasti nově příchozí pastevci; Valaši. Během procesu splývání etnik se na Valašsku se smísila kultura původní a karpatská (podle výše zmíněné, „tradiční" teorie tedy původně rumunská).

- V současnosti je starší teorie některými badateli považována za překonanou. Novější názory určují slovo Valach jako přenesené pojmenování staršího etnika na obyvatele východní Moravy (jako obecné označení pastevců, horalů, nikoli jako označení etnické). Původní obyvatelé východní Moravy nesporně též pásli dobytek. Tak by se původné etnické označení přeneslo i na ně; pojmenování *valach* by zde mohlo být obecným synonymum pro pastevce. Stoupenci „domácí a slovanské" teorie též argumentují historií osídlením a šířením slovanského jazyka; přímý kolonizační vliv původních obyvatel sedmihradského Valašska odmítají. Zvláštnosti slovníku i kultury východomoravských Valachů považují za slovanské archaizmy.

➢ V posledních desetiletích se názory vědců (vlivem nově zjištěných faktů) začaly sbližovat. Ale nejen jazykovědci, také současní genetici dokládají, že jsou moravští Valaši populací do značné miry izolovanou. Stále se geneticky se od ostatních středoevropských populace odlišují; stejně tak se odlišují od běžných genetických dispozic průměrné populace české (popř. v užším smyslu moravské či slezské) a průměrné populace slovenské. Valašské osídlení je tedy hybridní populací, která vznikla smísením původní autochtonní populace na východní Moravě a nově příchozích původních Valachů středo-/východoevropského a jihoevropského původu.

(3.11) Etnonymum ***Valach***

V původních písemných pramenech bývají tito dosídlenci nazýváni *Coloni Valachales* nebo *Valach seu Ruthéni* (Valaši čili Rusíni). K obecné genezi etnonyma „*Valach*" (m.) můžeme vyjít též ze zápisů z 2. poloviny 15. století, které dokládají stejně znějící apelativum pro „vyřezaného", vykastrovaného koně. Původ kastrování koní se hledal v rumunském Valašsku (také bulharské etnonymum *vlach* označuje Rumuna). Slovanské pojmenování *Valaši* (pro původní Rumuny) pochází ze starohornoněmeckého *Walh* (*Walhs*; ve starším romantických představách mělo být užívané už starověkými Góty; a to pro pojmenování Keltů, romanizovaných Keltů a románskými jazyky mluvících národů. Pro tuto teorii ale nemáme dostatek dokladů.) Obd. ale patrně vzniklo jméno *vlašský* (např. vlašský ořech); následně totiž zřejmě došlo k odlišení dvou typů pojmenování: západněji *vlach*, východněji *valach*; původně ale mohla obě pojmenování pocházet z jednoho etymologického základu). Mackensen v této souvislosti též odkazuje k „lidovému" jménu původního keltského kmene *Volků* (lat. 1. pl. Volcae), které považuje za příbuznou formu jména *Valach, Valaši*. Míní se tu *Volci Tectosages*, tedy keltské kmeny, které **ž**ily též ve Francii, ale i na Balkáně či v Malé Asii (na území dnešního Turecka)**.** Připisují se jim i keltské památky na území České republiky, zejména na Moravě. Podle Caesara (B.G. vi. 24) se usadili v Německu nedaleko Hercynského lesa. Není vyloučeno, že ovlivnili formování etnika Franků; podle některých autorů se germánská (franská) kultura prolnula s galským osídlením.

DALŠÍ ZDROJE

DNS 2004; Bělič 1972, 9-15, 319 – 332; Kellner 1954

Holub, Zbyněk: *Jazykové doklady prehistorické podunajské* migrace slovanského etnika *na český jih.* Opava (Dolní Životice): Optys – Slezská univerzita 2007 (Holub 2014)

Hřibová, Martina: *Zemědělství, mlýny, pivovarnictví a lihovarnictví v českých zemích ve 13.-16. století.* In: Eseje o 13.-16.stol. Historické kostýmy a střihy. *Kostým.cz;* 1999-2018. Dostupné z http://www.kostym.cz/Cesky/5_Eseje/zemedelstvi.pdf (Hřibová 1999-2018)

Krandžalov, Dimitr: *Současný stav studií o rumunských vlivech na Slovensku a na Moravě*. Olomouc: Vlastivědná společnost muzejní, 1970 (Krandžalov 1970)

Macůrek, Josef: *Valaši v západních Karpatech v 15.-18. století: K dějinám osídlení hospodářsko-společenského vývoje jižního Těšínska, jihozápadního Polska, severozápadního Slovenska a východní Moravy.* Ostrava: Krajské nakladatelství 1959-1960 (Macůrek 1960)

Vašek, Antonín*: Významný krok vpřed v řešení valašské otázky.* Rozhledy. Acta Linguistica 10, Brno 1962, s. 1-16; dostupné z https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/100206/A_Linguistica_10-1962-1_16.pdf?sequence=1 (Vašek 1962)

(3.2) ***Kopaničářská kolonizace***

Kolonizace směřovala rovněž do horských jihovýchodních okrajů Moravy; a to z různých částí Slovenska. I když se sousedící jazyková společenství vyvíjela samostatně, pohyb obyvatelstva z obou stran „moravské“ a „slovenské“ hranice zajišťoval stálý jazykový kontakt. To se projevilo také během tzv. „kopaničářského“ osidlování pomezí (jiho)východní Moravy a Slovenska. Probíhalo téměř paralelně s kolonizací ***valašskou***; i když zřejmě začala o něco později – a probíhala v delším časovém úseku. (Některé obce v oblasti byly založeny ještě před hlavní kolonizací; např. Starý Hrozenkov vznikl již ve středověku.) K ustalování tzv. *kopaničářských* kolonizačních vln tu pak docházelo zejména ve století 17. a 18.; výrazně ještě ve druhé polovině 18. století. I v té době přicházeli z Uher další osadníci, kteří osidlovali okolní kopcovitou krajinu (především ve směru ze Slovenska). Část z nich byli zběhlí bezzemci, část kočovní pastevci. (Tehdy např. vznikaly obce Vápenice, Žítková, Vyškovec a Lopeník. Dodnes se nejedná obvyklý typ obcí, ale spíše o shluk samot a osad. Usedlosti jsou od sebe vzdáleny nezřídka několik stovek metrů i několik kilometrů. To původně souviselo se způsobem života nově příchozích osadníků. Nově příchozí osadníci byli často lidé z nížin a s hospodařením v horách měli velmi malé nebo vůbec žádné zkušenosti. Proto byli nuceni využívat a přizpůsobovat zděděné postupy nížinného zemědělství. V kopcovitém terénu ale museli místo pro založení usedlosti důkladně vybírat.) Základem hospodaření zůstalo obilnářství, kdežto chov dobytka byl dlouho pouze vedlejší činností, směřovanou k pokrytí stravovacích potřeb domácnosti. Život na horských samotách se tu uzavíral do sebe, což v něm konzervovalo celou řadu archaických materiálních, duchovních i sociálních institucí.

(4) v rámci sekundární, zejména pak novověké kolonizace bylo též teritorium moravského severovýchodu a Slezska výrazně **ovlivněno polštinou**.

(5) nezanedbatelným faktorem, který se vždy podílel na proměnách i na utváření nářečí, je **vliv průběžné migrace** (pracovní či sociální). Podobná situace nastávalala v případě:

a) pokud se obyvatelé věnovali specifické činnosti (např. voraři, pracovníci v horách, sezonní zedníci /na jihu Čech tzv. „vlašťovky“: odcházeli na jaře za prací např. do Vídně, nazimu se vracel; také v době nedávné se psalo o tzv přeshraničních „pendlerech“, stavo- a kovorolníci). I když většina z nich nepřesídlila do jiné lokality, přesto též do jisté míry ovlivňovali jazyk místního etnika.

b) pokud migrace výrazně souvisela s existenčními možnostmi (v rámci dojíždění za prací), popř. s nabídkou lepších sociálních podmínek (ať už v podobném smyslu jako v předchozím případě, nebo v souvislosti s proměnou demografické situace v jejich domovské lokalitě, podmínkami, mohlo (a dodnes může) docházet k zásadním proměnám osídlení jednotlivých lokalit; to mělo (a stále má) vliv i na místní mluvu.

V závislosti na vývoji hospodářství (zejména „po Bílé hoře"; od doby II. nevolnictví přes rozvoj prvotních manufaktur až k dnešnímu systému výrobních a zaměstnaneckých vztahů) tedy probíhaly migrace v určitých vlnách.

(6) z hlediska formy migrace také odlišujeme lokality ***homogenní*** (osídlené mluvčími stejného typu nářečí) a ***heterogenní*** (kde žije etnikum nářečně smíšené).

7.2 Historický vývoj nářečí

Je zcela obvyklé, že se jazykové změny šíří z určitého centra (na základě běžné komunikace a přirozeného kontaktu obyvatel) po širším území. V důsledku podobných změn (z větší části středočeských) se formovala rovněž spisovná čeština. To samozřejmě souviselo s faktem, že Praha vždy byla kulturním a politickým centrem českých zemí. Pokud to jazykové a společenské podmínky dovolily, pak změny zasáhly většinu českého jazykového území (kromě okrajových oblastí, do nichž změny pronikly později; popř. tam některé změny obecnějšího charakteru nepronikly vůbec). Na základě studia dialektů tak můžeme (kromě jiného) odhalovat relikty staršího stavu jazyka. Výzkum nářečí proto nelze oddělit od poznávání historického vývoje jazyka.

7.2.1 Z HLEDISKA CHRONOLOGICKÉHO ŘAZENÍ

Z hlediska chronologického řazení můžeme doklady regionálních (lokálních, nářečních) zvláštností dokonce i (do jisté míry) datovat (s ohledem na doklady vývoje společnosti, dochované prameny a literaturu):

a) zhruba od 12. století; nejprve v náznacích (např. podle jmen v Kosmově kronice, podle glos apod.); to souvisí s řadou faktorů (téměř ve všech případech ale chybí vazba na původní, hypotetický, tzv. „kmenový" charakter osídlení; snad kromě dokladů některých slovanských hydronym)

b) od 14. stol.v památkách (např. moravismy v kateřinské legendě, jihočeské vlivy v kázáních M. J. Husa apod.)

c) od 17.století pod vlivem decentralizace českého jazykového prostředí (Praha a její okolí už nemusí být nutně „centrem vývoje jazyka"), následkem násilných změn během třicetileté války, pod vlivem změny osídlení některých oblastí (rekatolizace, II. nevolnictví, emigrace)... apod.

d) od přelomu 18. a19. stol. se pod vlivem osvícenských reforem a obrozeneckých aktivit mění struktura osídlení dosti zásadně...

e) od II. pol. 19.století posiluje studium nářečí i sílící národnostní hnutí, které zpočátku vychází z obrozeneckých tradic, ale posléze je zcela přetváří

f) na přelomu 19. a 20. století je nářeční vývoj ovlivněn i stabilizací dělnického prostředí u nás, utvářením politického, kulturního a sociálně solidárního povědomí dělnictva (a následkem toho též jiných vrstev společnosti)

7.2.2 Z HLEDISKA VÝVOJOVÝCH ZMĚN V RŮZNÝCH JAZYKOVÝCH ROVINÁCH

Současné či nedávné „nářeční“ rozdíly v oblasti českého jazyka patrně pocházejí až z doby historické (což dokládají také písemné záznamy).

Z HLEDISKA HLÁSKOSLOVÍ

(1) Mutace *g* > *γ* probíhala v českých nářečích zejména od 12. století do poloviny století 13.; od 13. do 16. století následně docházelo k vyrovnání hlásek *γ* a *h* (*hława*, *noha*).

- Tento vývoj odlišil pomezní skupiny slezské a polské; podnes ve slezskopolských nářečích. Zůstalo staré *g* (nemutovalo v γ a nebylo nahrazeno výslovností *h*: *głowa*, *miasto*, *čoło*, *ranka* aj).

(2) Do poloviny 13. století se obecně asibilovalo *r* > *ř*; jeho náhrada neměkkým *r* na jihovýchodě východní Moravy je pozdějším důsledkem kopaničářské kolonizace (hlavně v 17. a 18. století).

(3) Diftongizace a monoftongizace:

a) do 15. století se rozšířily monoftongizace *ie* > *í*, *uo* > *ú* (s výjimkou branického úseku za severní českou hranicí opavských nářečí, a s výjimkou inovacemi na kopanickém úseku; srov. *víra*, *svíca*, *kůň*, *vůz*).

b) stč. diftongizace ***ý* > *eį̯***, ***ú* > *oų̯*** se dovršovaly hlavně od konce 14. století a byly dokončené obvykle v 15., popř. v 16. století. Pokryly naprostou většinu oblasti, tedy kromě oblasti dnešních slezských a východomoravských nářečí.

c) následná „středomoravská“ monoftongizace ***eį̯* > *é***, ***ų̯* > *ó*** kulminovala na přelomu 16. a 17. století.

Oblastně se (zejména od přelomu 16. a 17. století, někdy i později) ustálily některé další diference v okrajových úsecích:

d) v dolských či čuháckých nářečích se středové dlouhé vokály středomoravských nářečí posléze zúžily na vokály vysoké (užší): *í* nebo *ú*.

e) ke zúžení *e/é* či *o/ó* místy došlo v diftongu ***i̯i̯***, ***u̯u̯*** (na okrajových úsecích užší skupiny českých i moravských nářečí); místy snad proběhlo i pozdější vyrovnání ***u̯u̯ – ú*** (např. u typu *chalúpka* na Domažlicku; zachování původního *ú* se tu obvyklo nepovažuje za pravděpodobné).

f) někdy došlo k nadbytečné diftongizaci (*přejkopa, vouz*)

g) ve východomoravských a slezských dialektech se zachovalo původní *ý*(*í*)/ *y*(*i*) a *ú/u*, což odráží hláskoslovný stav češtiny na přelomu 14. a 15. století.

(4) Přehlásky:

a) na východní Moravu a do Slezska se (od 13. století) méně rozšířila přehláska *'a* > (*ě* >) *e* v krátkých slabikách (*duša, ruža*) a do konce 14. století přehláska *'u* > *i,* popř. *´ú* > *í* (*dušu*, *rúžu/dušú, rúžú*)

b) nadbytečně (v porovnání s vývojem mluvy, který vycházel ze středočeského centra) však mohla na českém západě, na jihu a jihovýchodě (od českého jihu na východ Moravy; obd. ve slezském úseku českých nářečí) probíhat přehláska *'á* > *ě* (> *í*) v dlouhých slabikách (např. *s'm'áťi s'ä* > *smieťi sě /> smíťi se* > *smíť se* > *smiť se/*, podobně obecněji oni *oňi robi, prosí*, místy *hříbítko* x *hřybitko* aj.)

c) na velké části Moravy a ve Slezsku nebyla provedena (od konce 14. století) přehláska *u/ú* > *i/í*

(5) pračeská a historická fáze depalatalizace, která probíhala od 12. do počátku 15. století, zasáhla výrazně též vývoj nářečí; mohla leckde probíhat velmi odlišně od forem, které se šířily ze středočeského centra:

a) dosti obecně proběhla retných souhlásek a sykavek před samohláskou *e* ve 14. století; přesto ale neproběhla plošně (v nářečích se zachovalo měkké p´, b´, m´, v´ před *i*, vzácně před *e* (na části slezského území)

b) původně změkčené (palatalizované) slabiky *d'e*, *t'e*, *n'e* (*nebudete) (n'ebud'et'e*) splývají od přelomu 13. a 14. stol. v českých nářečích s *de*, *te*, *ne*; na okrajích nářečí východomoravských a v nářečích slezských splývají s *ďe*, *ťě*, *ňe* (srov. *ňebuďeťe*, stejně jako *ďeťi*, *ďeďina*). Slabiky (*dě, tě*) se však dochovalyv asibilované formě na větší části slezského teritoria (se sykavým odstínem: *ňebuʒ'ec'e;* popř. místy jako slabiky s tupou sykavkou před *e*: *ňebudžeče*); srov. výklad o slezských nářečích.

Shrnutí vývoje českých nářečních skupin (interdialektů; na základě změn hláskoslovných)

(1) Výše uvedené změny vedly v první etapě ke vzniku velké nářeční skupiny ČESKO-STŘEDOMORAVSKÉ (zasahující původně do západních okrajů dnešních nářečí východomoravských). Druhou skupinu zastupovala nářeční skupina VÝCHODOMORAVSKO-SLEZSKÁ, která zachovávala původní (historický) stav.

(2) Teprve v další etapě (od poloviny 16. století; místy až do konce 17. století) se (již zmíněnou) monoftongizací **ej > é, ou > ó** středomoravské nářečí odlišilo od české nářeční skupiny.

(3) Celé území slezských nářečí poměrně pozdě (rovněž v 16. a 17. stol.; srov. výše):

a) zasáhla ztráta kvantity (zánik významotvorné délky samohlásek; tedy více či méně úplný zánik dlouhých samohlásek). Slezská nářečí se tak oddělila od nářečí východomoravských).
b) současně se ustálil přízvuk na předposlední slabice (na penultimě; tzv. paroxytonický přízvuk).

Některé z těchto změn navazují na změny provedené v sousedních dialektech polských. Těsnější kontakt slezskomoravských a slezskopolských nářečí v rámci jednoho státního útvaru v době pozdního feudalismu tento společný vývoj velmi usnadňoval.

Nerealizovaly se např. typické inovace polské, totiž dispalatalizace *ě* > *a*, *e* > *o* před tvrdými.

DALŠÍ ZDROJE

Balhar 2017; Bogoczová 2009; Kosek, Pavel (2017): PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY (Kosek 2017).

(4) Území západního Těšínska (kde dnes zaznamenáváme jevy nářečí slezskopolských) bylo v 10.–13. stol. součástí říše polských Piastovců. Tato východnější teritoria byla tak včleněna do vývoje polského národního jaz. a provedla se zde řada jaz. změn typických pro polštinu (srov. pol. *głowa*, *miasto*, *czoło*, *mięso*, *ręka*). Dále jsou tu (např.) zachovány stopy nosových vokálů (na okrajových úsecích dokonce přímo staré nosovky), které jinak v nářečích českého jazyka vymizely již vdo poloviny 10. století (*ranka*/ruka, *munka*/mouka, *jyńčmyň*/ječmen).

Základní hranice mezi slezskými dialekty českého a polského typu se dotvořily v podstatě už ve 14. stol. a trvají s menšími změnami do dneška.

Z HLEDISKA TVAROSLOVÍ

Z hlediska tvarosloví docházelo k vyrovnávání:

(1) deklinačních typů; v 17. a 18. stol. se (např.) důsledně vyrovaly koncovky v dat., lok. a instr. pl. subst., srov. *-am*, *-ach*, *-ama*, n. *-um*, *-och*, *-oma*, n. *-um*, *-ach*, *-ami.* (Popis dalších změn najdete ve výkladu o českých nářečích v užším a v širším smyslu.)

(2) konjugačních typů:

a) zejména na přelomu 14. a 15. století. Tehdy došlo k vyrovnání, které bylo ovlivněno:

- jednak přehláskou *u* >*i*, ú >*í* (*prošu* > *proši*)
- jednak analogií s konjugací atemat:
  - u sloves IV. třídy (po přehláskách a po monoftongizaci *ie*> *í... vědě/ viem* > *vím, jedě/jiem* > *jím*)
  - obd. u psl. sloves III. třídy / stč. sloves V. třídy: *sázěju*> *sázím*
  - obd. (podle *dám, mám*) též u základních sloves V. třídy: *dělaju dělaji dělám*

b) koncovka *–m* v 1. os. sg. u systémových sloves I. – III. třídy se objevila na východě Moravy na Kopanicích později, v 17. a 18. století (v důsledku slovenské kolonizace: *ňesem, veďem, tiskňem, kupujem* apod.).

DALŠÍ ZDROJE

ČNT 1976; Balhar 2017, Bělič 1972, Bogoczová 2009; dále:

Malicki, Jarosław (2017): ČEŠTINA VE SLEZSKU. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ČEŠTINA VE SLEZSKU (Malicki 2017)

Sukač, Roman (2017): KVANTITA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KVANTITA (Sukač 2017)

7.3 Typy dialektismů a jejich klasifikace

7.3.1 Přehled typů klasifikace (podle jednotlivých hledisek)

(1) Z hlediska ***teritoriálního***: dialektismus – interdialektismus – regionalismus:

a) v užším smyslu vzhledem k historickému utváření nářeční skupiny podle jazykových rovin (srov. (3)) a teritoriálního členění

b) v širším smyslu interdialekt český, středomoravský, východomoravský, slezský)

c) popř. regionalismus (český, moravský, slezský) apod.

(2) Z hlediska ***vztahu k reáliím***: lingvistické jevy, etnografismy, specifická pojmenování

(3) Na základě ***jazykověsémantické klasifikace***: dialektismy hláskoslovné, tvaroslovné, slovotvorné, lexikální syntaktické, frazeologické (kolokační), pragmatické …

(4) ***sémantická a pragmatická klasifikace*** ; srov. např. Sochová, Z. *Nářeční lexikografie*. In *Manuál lexikografie*. Blatná, Renata – Čermák, František (eds.). Jinočany: H&H 1995, dále: Sochová in Manuál 1995: 249–264

A. primární:

- (vlastní) lexikální (reflektují vztah synonymie, popř. tautonymie)
- (vlastní) sémantické (reflektují vztah polysémie)
- specifické (zejména lexikální etnografismy)

B. sekundární:

- stylistické
- frekvenční
- kontextové

7.3.2 DEFINICE DIALEKTISMU

Tzv. ***dialektismus*** bývá často definován jako *diferenční, územně vázaný ekvivalent celonárodního (celospolečenského) pojmenování (v rámci běžně mluveného, popř. spisovného jazyka)*. Tuto definici je však nutno posoudit kriticky:

(1) za *diferenční* můžeme dialektismus považovat jen tehdy, existuje-li příslušná lexikální jednotka (v komplexu českého národního jazyka, tj. ČNJ) paralelně s obdobným pojmenováním běžně užívaným (popř. obecným, spisovným). Tak tomu ale často není. Souhrn všech pojmenování komplexu ČNJ výrazně převyšuje souhrn jednotek v lexikonu „české běžné mluvy“ (popř. obecného či spisovného jazyka).

(2) za *ekvivalent* běžně užívaného (popř. obecného či spisovného) pojmenování lze dialektismus považovat jen tehdy, nejedná-li se o specifický (lokální) lexikální prostředek, který nemá v lexikonu celonárodního strukturního lexikonu obdobu.

SSJČ (I, 314) chápe *dialektismus* jako nářeční prvek ve spisovném projevu. Taková definice je ovšem zase příliš úzká. Dialektolog se spisovným projevem zabývá spíše okrajově. Nářeční rozrůzněnost přece nelze v žádném případě považovat za přímočarý výsledek diferenciace českého národního jazyka. Současný stav soubor strukturních útvarů v rámci komplexu ČNJ musíme chápat spíše jako výsledek dlouhodobého vývoje různých (blízkých) komunikačních celků, z nichž jenom některé postupně získaly prestižní charakter.

Jeden z útvarů potom začne být vnímán jako „jazyk spisů“, tedy spisovný. O jaké diferenciaci „původně homogenního celku“ lze tedy hovořit.

Dialektismy můžeme dále hodnotit z hlediska úzu „*teritoriálního*“ a „*lexikálního* i *sémantického*“. Výše uvedenou definici proto musíme upřesnit v tom smyslu, že se jedná o *pojmenování, které je vůči komplexu národního jazyka:*

- ***obligatorně***: *diferenční nebo specifické, „územně vázané“*
- ***fakultativně***: může být (ale nemusí) *ekvivalentem pojmenování celonárodního (celospolečenského), přijímaného obecně v rámci běžně mluveného, popř. spisovného jazyka.*

Dialektismus je však vždy součástí komplexu lexikonu národního jazyka.

To je zaručeno:

a) vlastním povědomím mluvčího - o jazykové příslušnost k danému národnímu jazyku

b) komunikační kompetencí mluvčího, který je běžně schopen užívat vedle regionálního komunikačního kódu (zahrnujícího i soustav pojmenování) kód spisovný, popř. běžně mluvený, obecný apod.

Srov. také dále u I. Bogoczové (2009): dialektologie synchronní, diachronní, komparativní, typologická (mikrotypologie), urbánní; vztahy k sociolingvistice, folkloristice, etnografii či etnologii

DALŠÍ ZDROJE

Manuál *lexikografie*. Blatná, R. – Čermák, F. (eds). Jinočany: H&H 1995 (Manuál 1995); dále Bogoczová 2009

7.3.3 KLASIFIKACE DIALEKTISMŮ

Z HLEDISKA ÚZU „TERITORIÁLNÍHO“ JE MÍRA TERITORIÁLNÍ VÁZANOSTI TROJÍHO TYPU

(1) Vázanost k menší (maximálně homogenní) oblasti, tedy k jedné lokalitě nebo k malému kompaktnímu území. K tomu vztahujeme ***lokalismy***, tedy *dialektismy lokální*. Ty bývají chápány jako dialektismy v nejužším smyslu; obvykle se vychází (minimálně) z nejmenší teritoriální jednotky sloužící k vymezení „*minimálního regionu*“ (tedy z mluvy obyvatel tří sousedících sídelních území, jejichž rozloha je dána záznamem příslušných obecních katastrů).

(2) Vázanost k většímu diferencovanému územnímu celku. Taková oblast se vyznačuje rozlohou větší než jakou zaujímá „*minimální region*“; obvykle se jedná o území v řádu (politických, soudních, správních) okresů, kraje, bývalé diecéze, panství apod. (státoprávní a zemské uspořádání ovšem nelze ztotožňovat s hranicemi šíření jazykových jevů. O tom jsme již hovořili při výkladu o možnostech „vzniku“ nářečí). Potom mluvíme o *dialektismech regionálních* (popř. o ***regionalismech***). Můžeme tak někdy chápat pojmenovávací lexikální úzus v rámci tzv. nářečních skupin (srov. sub *c* níže), nebo pojmenování lexikálních jednotek zastoupených v běžné mluvě obyvatel menších územních celků (např. západočeské, jihočeské, „ostravské“ či jiné *regionalismy*).

(3) Vázanost k celonárodnímu územnímu celku, který lze (v rámci komplexu ČNJ) dále členit na určitá teritoria, na nichž se rozšířily jednotlivé interdialekty (nadnářečí, nářečí obecná). Toto vymezení můžeme chápat:

- šíře (mluvíme potom o interdialektech základních: českém, středomoravském, východomoravském a slezském)

- v užším smyslu (tzv. „nářeční skupiny“); potom respektujeme „subinterdialekty“, „podskupiny“: v Čechách např. typ jihozápadočeský, na střední Moravě centrální, na východní Moravě valašský, ve Slezsku slezskomoravský; popř ještě úže např. typ frenštátský (nejen v posledním případě se ale dostáváme na hranici vymezení nářečního regionu).

Pokud tedy za interdialekt přijímáme jen tzv. „obecná nářečí“, bude v Čechách jakékoliv běžně užívané („obecně české“?) pojmenování chápáno jako *interdialektismus* (*dialektismus obecný*); podobně na Moravě odlišíme *interdialektismy* středomoravské (hanácké), východomoravské (moravskoslovenské), ve Slezsku slezskomoravské (lašské) a slezskopolské (nářečí smíšeného pruhu česko-polského).

Pokud ale budeme hovořit také o *dílčích interdiaktismech* (v rámci nářečních skupin), musíme hodnotit též *interdialektismy* jihozápadočeské (srov.např. u J.Voráče či S. Utěšeného – zejména v „*Jihočeské vlastivědě*“ a v „*Západočeské vlastivědě*“, v části „*Jazyk – nářečí*…“ apod.), jižní středomoravské, slovácké aj. Jak už jsme uvedli, jde tu především o to, zda někdy „dílčí klasifikace nesplývají s hodnocením *regionalismů* (srov. sub b výše).

DALŠÍ ZDROJE

Voráč 1992; Utěšený 1986

Z HLEDISKA ÚZU LEXIKÁLNÍHO A SÉMANTICKÉHO CHARAKTERU

Podle různých druhů diferenčních nářečních příznaků rozeznáváme samostatně lexikální dialektismy (jednoslovné a víceslovné; tedy včetně frazémů a termínů).

Z hlediska jejich klasifikace je můžeme hodnotit:

A. ***primárně*** (popis lexikálních a sémantických příznaků je tu zcela jednoznačný, takže tu s klasifikací nemáme žádný problém). Mohou zastupovat projevy *specifické* povahy nebo se tu může vyhranit spíše aspekt obecně *lexikální* či převážně *sémantický*.

B. *sekundárně* (popis diferenčních nářečních příznaků tu není zcela jednoznačný; různé distinkce se mohou překrývat s distinkcemi u předchozích modelů hodnocení. Typy „delimitace" tu nemusí být příliš odlišné od „primární" skupiny). Mohou být vázány frekvenčně, „stylově" i kontextově.

***A. Primárně hodnocené dialektismy*:**

(1) *specifické*: nemají spisovný pojmenovávací protějšek. Vznikly přímo v nářečním prostředí a týkají se těch tematických okruhů nářečního lexikonu, v nichž byl ještě nedávno (popř. je dosud) proces pojmenování stále živý (s ohledem na to, jestli zachycujeme i pasivní slovní zásobu mluvčích).

(2) *vlastní lexikální*: jedná se tu o jinoslovný ekvivalent pojmenování, která známe z běžně užívaného (popř. ze spisovného) lexikonu. Svým způsobem bychom je mohli označit za synonyma – ve vztahu k „běžným" celonárodním pojmenováním (může se to týkat dokonce i pouhého radixu či afixů slova!). Někdy ale platí, že na daném území se užívá spíše dialektismu a „běžné" pojmenování tu není známo (např. ke slovu *klubalka* na jihu Čech se mnohde ještě nedávno nemohlo užít „běžného" synonyma „kolík, kolíček na prádlo"). Pokud odpovídají v různých oblastech „běžného" pojmenování různá „synonyma", z nichž je však na daném území známo jenom právě to jedno užívané pojmenování (např. cestička mezi ploty: *souhrada* na Soběnovsku, *záchuteň* na Hlubocku – v žádné z uvedených lokalit neznají obě pojmenování!), mluvíme o tzv. tautonymech (o synonymii se tu de facto nejedná; jedině snad ve vztahu k „obecně českému" pojmenování – pokud existuje!)

(3) *sémantické*: nářeční pojmenování má stejnou formu jako celonárodní, ale jiný význam. Obvykle se jedná o slova polysémní (např. *koza* pro brousek apod.). Pronikne-li slovo v odlišném významu i do celonárodního lexikonu, potom se pojmenování o nový význam rozšiřuje (vzácně může jít též o homonymii).

B. *Sekundárně hodnocené dialektismy*:

(1) *frekvenční*: v nářečí slouží jako běžný a často jediný výrazový prostředek, ale v celonárodním (popř. spisovném) úzu je frekvence výskytu pojmenování nižší (zastarává, užívá se hyperonyma nebo synonymického pojmenování apod). Problém je v tom, jak frekvenci výskytu pojmenování v oblasti verifikovat (získáme reprezentativní vzorek mluvčích?)… Jinak ovšem lze tento typ *v sekundární skupině* hodnotit nejsnáze.

(2) *stylové*: stylová hodnota pojmenování je odlišná od hodnoty téže jednotky v rámci celonárodního lexikonu. Mnohdy je tu pojmenování shodné se „spisovným" chápáno jako „prestižní", zatímco v běžné mluvě je vnímáno jako „lidové". Naopak pro běžnou nářeční

komunikaci se užívá synonymického *dialektismu lexikálního* (srov. *dialektismy primární* – sub A).

(3) *kontextové*: pojmenování se liší od běžně užívaných (spisovných) prostředků kontextovým využitím (zejména v ustálených slovních spojeních; z hlediska kolokability, valence apod). Sémanticky se tu intenze (někdy i extenze) běžného pojmenování v kontextu rozšiřuje o nové konotace (ve vztahu k smyslu a významu). Z hlediska hodnocení je postižení tohoto typu dialektismu nejobtížnější (bylo by tu možné využít komputačních metod, kterých při hodnocení českého národního lexikonu užívají pracovníci Ústavu Českého národního korpusu FF UK v Praze: www.korpus.cz).

DALŠÍ ZDROJE

Sochová in Manuál 1995, DNS 2004

SAMOSTATNÝ ÚKOL

7/1 (podle I. Bogoczové): Z následujících dvou definicí je správná vždy jen jedna. Označte ji!

1. Sociolingvistika je věda a) o vztahu jazyka a společnosti. b) o sociálních dialektech.
2. Etnografismy jsou a) pojmenování reálií vyskytujících se jen na určitém území. b) prvky lidové kultury

7.2 Výklad **regionalismů** musí vždy zahrnout slova typická pro daný region. Celou řadu česko-moravských ekvivalentů lze nalézt (např.) na adrese https://www.czechency.org/slovnik/DIALEKTISMUS. Uveďte další regionalismy, které znáte!

7/3 Vyberte si z ČNT 1976 jakoukoliv nářeční ukázku, na níž můžete doložit nářeční archaické prvky, které jsou historicky doloženy už ve staré češtině. Pokud si nejste jisti porovnáním, použijte (např.) výkladu v knize Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J.: *Historická mluvnice češtiny*.

7/4 Slovník českých nářečí, který je již publikován v elektronické podobě na stránkách ÚJČ AV ČR, nese název: a) *Slovník nářečí českého* ***jazyka*** b) *Slovník nářečí českých* c) *Nářeční slovník komplexu českého národního jazyka*

7/5 Teorie šíření vln jazykových inovací (také v rámci ČNJ) je bezprostředně (a prioritně) spojena se jménem jejího tvůrce, jímž byl: a) Georg Wenker b) Ferdinand Wrede c) Johannes Schmidt

7/6 Hovoříme-li o možnostech jazykové reflexe původního „kmenového“ uspořádání etnik, dokládáme tuto hypotézu především: a) v rovině segmentálních rysů, zejména lexikálních b) v rovině suprasegmentálních jevů a na některých hydronymech c) především na reliktech místního slovníku a hláskosloví

7/7 Vysvětlete princip rozdělení typů dialektismů na primární a sekundární (alespoň na základě zařazení podtypů).

7/8 Mezi předpokládané základní příčiny utváření teritoriální „nářeční“ diferenciace u nás lze přednostně řadit: a) důsledky vnitřní kolonizace našeho území b) důsledky industrializace Čech na přelomu 19. a 20. století c) návrat potomků exulantů do Čech koncem 18. století (v důsledku císařských dekretů)

7/9 K reliktním jazykovým dokladům prehistorického osídlení našeho území řadíme také některé záznamy ze starých sídelních oblastí Čech, Moravy a Slezska. Mezi ně patří např.: a) doklady vývoje dynamického přízvuku na penultimě a zkracování vokálů – především ve Slezsku b) soubory starých slov, které se na našem území rozvinuly; např. opozice *klubalka – klamerka, stolař – truhlář, bravčové/ bravek – vepřové/ vepř, bo – protože, roužnout – rozsvítit, zavazet – překážet* apod. c) některé onymické, vzácněji obecně lexikální doklady: *tať* („zloděj“), *suléj-* (Sulejovice), *dížka, navolit se, křídlo* (klín), *lokáč*; základy *slop-, modl-, hrabr* (*g*rabr-*), *lobz-*, *vrag-*, *desn-* (Desná)

7/10 Čím se odlišují nářeční lokality homogenní a heterogenní?

7/11 Označte, která možnost **není** správná:

Vliv přírodních podmínek (horské hřebeny a pohoří, lesní komplexy, bažiny, rozlehlejší pustiny, vodní toky apod.) se může v nářečí projevovat:

a) limitativně (pokud jsou terénní útvary překážkou šíření nářečí)
b) akceleračně (pokud obyvatele na obou stranách terénní překážky spojuje společná činnost, zájem; např. v bývalých /tzv./ „pašeráckých“, vorařských oblastech apod.)
c) na základě obohacení nářečí jazykovou reflexí ekonomických zájmů panských dominií; dále (zejména) v období přelomu 18.-19. století, kdy došlo (mimo jiné) k uvolnění pohybu obyvatelstva a byl nastartován novodobý růst průmyslových center, rozvoj dopravy apod.

7/12 Posuzujeme-li nářeční změny podle jazykové roviny hláskoslovné, můžeme sledovat doklady neprovedení mutace g > γ v nářečích: a) slezskomoravských b) slezskopolských c) moravskoslezských

7/13 Posuzujeme-li nářeční změny podle jazykové roviny tvaroslovné, můžeme sledovat doklady vyrovnání konjugace u slovesných tvarů 1. sg. ind. préz. akt. u slovesného typu *veďem, ňesem, kryjem* v nářečích a) kopaničářských b) horských c) čuháckých

7/14 Důsledné vyrovnávání „starých“ duálových a „nových“ plurálových tvarů (oga-r**ama**, měst**ama**) probíhalo spíše: a) od 18.-19. stol. b) od 16.-17. stol. c) od 14.-15. stol.

7/15 Z hlediska teritoriálního ředíme k dialektismům také a) etnografismy a kolokvialismy b) specifismy a tautonyma c) lokalismy a regionalismy

SHRNUTÍ KAPITOLY

Tato kapitola se zaměřila především na výklad diachronní dialektologie. Objasnili jsme si příčiny utváření „nářeční“ diferenciace. A to včetně příčin spekulativních, např. jazykové reflexe původního „kmenového“ uspořádání etnik (v rovině suprasegmentálních jevů, na některých hydronymech, vzácně pak na reliktech místního slovníku). Ve spolupráci s etymology sledujeme reliktní jazykové doklady ve starých sídelních oblastech Čech, Moravy a Slezska, v pohraničí našeho jazykového území (severním, popř. na českém jihozápadě, na našem východním území a vzhledem k reliktním jazykovým odkazům dokladům ke starému osídlení Moravy a Slezska). Posoudili jsme vliv přírodních podmínek na utváření nářečí (limitativně i akceleračně), význam původní historické hranice, dále sociálně ekonomické faktory a jazykový vývoj na pozadí diferenciace zemědělského obyvatelstva, průběh vnitřní a vnější etnické kolonizace, lokality homogenní a heterogenní, průběžné migrace (pracovní či sociální). Pro zájemce do této kapitoly zařazena nabídka výkladu o tzv. valašské a kopaničářské kolonizaci. Současně sledujeme historický vliv jazyků sousedních (němčiny, polštiny a slovenštiny), ale především doložený historický vývoj českých nářečí, a to od 12. století, dále od 14. století, následně od století 16.-17., nářeční proměny od přelomu 18. a 19. stol., od II. pol. 19. století a na přelomu 19. a 20. století. Změny i zde posuzujeme podle jazykových rovin (především hláskoslovné a tvaroslovné); např. výsledky mutace g > γ, relikty starého g, asibilaci r > ř; průběh diftongizací a monoftongizací (do 15. století ie > í, uo > ú, ý > e̯i̯> é, ú > o̯u̯> ó, návazný vývoj v 16., popř. 17. století apod.), od 13. století vývoj přehlásek ´a > (ě >) e, popř., ´á >é/ié/ě´ (s následnou monoftongizací), do konce (obvykle do 70. let) 14. století dokončení přehlásky ’u > i, popř. ´ú > í, průběh pračeské a historické fáze depalatalizace (zejména od 12. do počátku 15. století) apod. V první etapě (do 14. – 15. stol.) jsme zachytili vznik velké nářeční skupiny česko-středomoravské a východomoravsko-slezské. V etapě II. od poloviny 16. století; místy až do konce 17.; zejména (v důsledku monoftongizací ej > é, ou > ó); dále potom ve stejném období vzhledem k inovacím ve slezských nářečích (tj. k ustálení paroxytonického přízvuku a prosazení důsledně krátkých vokálů na česko-polském pomezí Slezska) se ustálila jazyková situace, kterou zaznamenáváme při současném popisu českých interdialektů v širším smyslu. Z hlediska tvarosloví je důležité (již od přelomu 14. a 15. století) vyrovnání koncovek 1. sg. sloves typu *prosím, trpím, sázím*. Koncovka *–m* v 1. sg. sloves I. – III. třídy se však objevila jen na Kopanicích později; a to až v 17. a 18. století Vyrovnání koncovek jmen v dat., lok. a instr. pl. (*-am*, *-ach*, *-ama* /*-um*, *-och*, *-oma*/ *-um*, *-ach*, *-ami*) a vyrovnávání „starých“ duálových a „nových“ plurálových tvarů probíhá spíše od 16.-17. stol.

Následně definujeme dialektismy a klasifikujeme jejich typy; upozornili jsme rovněž na nejednotnou interpretaci dialektu a nejasnou hranici mezi dialektem a běžně mluvenou češtinou (s ohledem na češtinu obecnou, spisovnou apod.). Dialektismy třídíme z hlediska teritoriálního (též lokalismy a regionalismy), podle vztahu k reáliím, na základě jazykověsémantické klasifikace, popř. širší sémantické a pragmatické klasifikace: na dialektismy primární, tedy lexikální, sémantické a specifické (včetně etnografismů) a na dialektismy sekundární, tedy stylistické, frekvenční a kontextové.

DALŠÍ ZDROJE

Balhar 2017; Bělič 1972, 9-15, 319 – 332; Bogoczová 2009, ČNT 1976, DNS 2004, Holub 2014, Kellner 1954, Sochová in Manuál 1995, Voráč 1992, Utěšený 1986

Holub, Zbyněk: *Jazykové doklady prehistorické podunajské* migrace slovanského etnika *na český jih.* Opava (Dolní Životice): Optys – Slezská univerzita 2007 (Holub 2014)

Hřibová, Martina: *Zemědělství, mlýny, pivovarnictví a lihovarnictví v českých zemích ve 13.-16. století.* In: Eseje o 13.-16.stol. Historické kostýmy a střihy. *Kostým.cz;* 1999-2018. Dostupné z http://www.kostym.cz/Cesky/5_Eseje/zemedelstvi.pdf (Hřibová 1999-2018)

Kosek, Pavel (2017): PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY (Kosek 2017).

Krandžalov, Dimitr: *Současný stav studií o rumunských vlivech na Slovensku a na Moravě*. Olomouc: Vlastivědná společnost muzejní, 1970 (Krandžalov 1970)

Macůrek, Josef: *Valaši v západních Karpatech v 15.-18. století: K dějinám osídlení hospodářsko-společenského vývoje jižního Těšínska, jihozápadního Polska, severozápadního Slovenska a východní Moravy.* Ostrava: Krajské nakladatelství 1959-1960 (Macůrek 1960)

Malicki, Jarosław (2017): ČEŠTINA VE SLEZSKU. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ČEŠTINA VE SLEZSKU (Malicki 2017)

Manuál *lexikografie*. Blatná, R. – Čermák, F. (eds). Jinočany: H&H 1995 (Manuál 1995);

Sukač, Roman (2017): KVANTITA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KVANTITA (Sukač 2017)

Vašek, Antonín*: Významný krok vpřed v řešení valašské otázky*. Rozhledy. Acta Lingu-

istica 10, Brno 1962, s. 1-16; dostupné z https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/100206/A_Linguistica_10-1962-1_16.pdf?sequence=1 (Vašek 1962)

8 JAZYKOVÝ ZEMĚPIS, ČJA, KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA A VICINOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole se budeme věnovat poměrně širokému okruhu problémů. Patří k nim jednak odlišení předmětu zájmu lingvistická geografie a klasické dialektologie, jednak stručná historie vývoje obou oborů na území Čech, Moravy a Slezska, na Slovensku i dále ve světě. Seznámíme se s prvními dialektologickými a jazykovězeměpisnými díly, s proměnami obou oborů ve II. polovině 20. století a dále ve století 20. Představíme etapy dialektologického výzkumu po roce 1947. Důkladněji se budeme věnovat výkladu o přípravách edice Českého jazykového atlasu i o současné podobě díla; včetně seznámení s typy mapových záznamů a izoglos. Odlišíme jádro a periferii nářečí, problémy kontaktové lingvistiky, spojení jazykový svaz, funkci adaptací, pojetí bilingvismu, multilingvismu a diglosie, problematiku rejstříků (registrů), představíme jazyk našeho obyvatelstva v pohraničí, enklávy českých dialektů v příhraničí sousedních zemí i nářečí našich krajanů ve vzdálenějších zemích. Dále představíme problematiku geolingvistiky a vicinologie.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- o významu jazykového zeměpisu a o jeho vztahu k dialektologickému bádání
- o využití jazykovězeměpisných metod a prostředků ve výzkumu
- o problémech kontaktové lingvistiky, geolingvitiky a vicinologie
- jak pracovat se související literaturou

Budete schopni

- vyhledat si potřebné informace k pochopení systému zde představených vědních oborů
- prakticky využívat poznatků z oblasti jazykového zeměpisu

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

lingvistická geografie, dialektologie, vývoj oborů, Čechy, Morava a Slezsko, Slovensko, vývoj ve světě, literatura, 19.-21. století, dialektologický výzkum, etapy, Český jazykový atlas, typy izoglos, jádro a periferii nářečí, kontaktová lingvistika, jazykový svaz, funkce

adaptací, bilingvismus, multilingvismus a diglosie, rejstříky (registry), jazyk obyvatel pohraničí, enklávy, příhraničí sousedních zemí, našich krajané, geolingvistika, vicinologie.

PRŮVODCE STUDIEM

Ze zmíněného širokého okruhu problémů bychom se měli zaměřit především na ty, které souvisejí s lingvistickou geografií. Kapitola je poměrně rozsáhlá; je tedy třeba rozlišit základní výklad určený ke studiu a výklad určený zájemcům o obor (a toho najdete v této kapitole poměrně dost!). Zejména je třeba pochopit význam Českého jazykového atlasu a možnosti využití typů mapových záznamů, izoglos, rozsahu nářečních jevů. Proto si zde budete muset dohledávat řadu odkazů v související literatuře. Právě ta delimitace, která odděluje i ohraničuje nářečí, jazyky (a potažmo tedy jakoukoliv ustálenou skupinu lidí), musí být v centru našeho zájmu. Podobně musíme chápat i výzkum jazyků v makroareálu, jazykových kontaktů i teorii soužití sousedích nositelů nářečí, jazyků (oddělených někdy též státními hranicemi) a prostorové šíření jazykových změn. K hlubšímu pochopení všech souvislostí ale následující výklad nestačí. Měli bychom se orientovat i v pojetí toho, co rodilý mluvčí nějakého dialektu chápe jako „naše“ a „cizí“. Nejde tedy jen pochopení dalšího systému analýzy (nejen) jazykového materiálu a o rozšíření znalosti terminologie. Rozhodující jsou tu nejen vědomosti, ale (třeba) i zkušenosti z terénního výzkumu. (Na ty se ale zaměříme spíše v následující kapitole.) Opět tu najdete mnoho příkladů a cvičení.

8.1 Lingvistická geografie a dialektologie

8.1.1 VÝVOJ A METODY JAZYKOVÉHO ZEMĚPISU VE SVĚTĚ A U NÁS

O teoreticko-metodologických základech ***jazykového zeměpisu*** bylo u nás publikováno mnoho zásadních statí. Některé k problematice dialektologického přístupu k vývoji jazykovědného zeměpisu ve světě; mnohé z nich však se zvláštním zřetelem ke konkrétnímu uplatnění této pomezní disciplíny v naší české dialektologii. (K vývoji dialektologie a jazykového zeměpisu ve světě srov. např. výklad A. Kellnera).

S nářečním výzkumem vždy souvisel výzkum etnografický a folkloristický; tedy výzkum národopisný. Etnografie vznikla z romantického zájmu o "přirozená", zejména venkovská společenství v Evropě, o malé národy, o lidové umění a literaturu, o folklor; rozvíjí se od II. poloviny 19. století. Ale již v 19. století zahájil v Německu Wilhelm von Humboldt soustavné studium mimoevropských jazyků. S tím jistě vždy souvisely snahy o geografické řazení jazykových jevů.

Georg Wenker (1852-1911) v roce 1876 zahájil dotazníkový dialektologický výzkum (první ***korespondenční anketu***), probíhající původně v dolním Porýní, postupně však v přibližně 40 000 obcí na území celého tehdejšího Německa. Wenkerův dotazník obsahoval 42 krátkých úkolů („40 vět“, případně souvětí, určených na překlad do místních dialektů), které měli splnit učitelé z obecných škol v terénu. Na základě sebraného materiálu vzniklo postupně 1500 rukopisných map, jež se staly součástí prvního dialektologického atlasu, tzn. první odborné kartografické práce dialektologické povahy s názvem *Sprachatlas des Deutschen Reiches* (Jazykový atlas Německé říše). Takto byly položeny základy areálové lingvistiky.

K významným počinům evropské dialektologie patří i podobná práce Wenkerova nástupce, rovněž Němce, Ferdinanda Wreda, s názvem Deutscher Sprachatlas.

Marburg je střediskem evropské dialektologie prakticky dodnes. Zde se donedávna tiskly jednotlivé díly Evropského jazykového atlasu.

U kořenů novodobé evropské dialektologie stáli také Francouzi, zejména jazykovědec Jules Gilliéron a jeho spolupracovník Edmond Edmont. V rozmezí let 1902 – 1911 vydávali Atlas linguistique de la France (35 svazků: obrovské množství jazykového materiálu, ale metodologicky dílo nedosahovalo kvalit atlasů německých).

DALŠÍ ZDROJE

K dalším lingvistickým atlasům srov. (např.) Kellner 1954, Bogoczová 2009.

K ZAPAMATOVÁNÍ

V podmínkách americké lingvistiky byla dialektologie propojena s výzkumem jazyků přírodních národů (původních amerických etnik). Spojovala popis jazyka s popisem kultury společenství, které daného jazyka používá. K představitelům tohoto směru, tzv. etnolingvistiky (tzv. lingvistického determinismu a relativismu), patřil Franz Boas, Edward Sapir a Benjamin Lee Whorf. Podle těchto teorií je jazyk realtivizován a determinován způsobem myšlení daného společenství (např. tezí, že člověk pohlíží na svět „brýlemi" svého mateřského jazyka). První atlas zabývající se angličtinou na americké půdě se nazýval *Linguistic Atlas od the United States and Canada* (1939).

Nejstaršími slovansky (rusky) psanými ucelenými dialektologickými pracemi jsou zřejmě monografie ruského lingvisty a etnografa Vladimíra Ivanoviče Dala O narečijach russkogo jazyka z r. 1851 a jeho slovník ruských nářečí z r. 1852. Lucjan Malinowski vydal německy psané studii *Beitraige zur slavischen Dialektologie* I. *Űber die opellnische Mundart in Oberschlesien* (1873); významnější jsou však jeho pozdější práce obecnějšího cha-

rakteru: *Mowy ludu polskiego* (1911) a *Dialekty jgzyka polskiego* (1912). Dialektologii slovanskou rozvinul Francouz Lucien Tesnière (komparatista z univerzity v Montpellier), autor prvního jazykového atlasu slovanských jazyků (1925). Mnohem starší jsou však dílčí studie jiných autorů. V I. polovině 19. století se u nás (pod vlivem německých škol, zejména pak děl bratří Grimmů, objevovaly první pokusy o popis nářečních jevů; např. J. Krbec popsal r. 1844 rozdíl „u vyslovení hlásek i a y“, ktreý lokalizace podle území jihočeských panství.

Počátky dialektologických (a následně i jazykovězeměpisných) zkoumání u nás jsou spjaty (především od II. poloviny 19. století) se jmény A. V. Šembery, J. V. Duška, F. Bartoše, A. Frinty (i dalších badatelů). Současně bylo možné navázat i na užívání tzv. Wenkerových vět (Wenkersätze) v Německu (srov. výše; dále opět Kellner 1954; Bogoczová 2009).

K ZAPAMATOVÁNÍ

A. V. Šembera v syntetické studii *Základové dialektologie československé* (1864) sledoval lokality, kterými prochází hranice nářečního jevu; zeměpisný rozsah nářečních jevů ovšem popisoval zprostředkovaně, i když též na základě vlastních cest po Moravě. Větší část zdrojů informací tvořily písemné dotazy. O grafické znázornění popsaných nářečních rozdílů se A. V. Šembera pokusil na *Mapě země moravské s částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher* (Vídeň 1868); toto zachycení ovšem v té době nemohlo být úplné. V 60. letech 19. stol. se na podobný výzkum zaměřovali i další autoři (např. J. Jireček, J. Kouble, V. Kotsmích aj.).

Známý moravský národopisec a dialektolog František Bartoš později vydal *Dialektologii moravskou* (1886, 1895) a *Dialektický slovník moravský* 1902, 1905-1906). První program výzkumu českých nářečí sestavil Jan Gebauer (Navedení pro sběratele, *podrobněji:* 2. rozšířené vydání z r. 1879).

Rozsáhlou korespondenční a sběratelskou (dotazníkovou) akci v českém jazykovém prostředí podnikl V. J. Dušek v době příprav Národopisné výstavy československé (dále NVČ, na rok r. 1895), který se inspiroval Wenkerovou metodou. Vypracoval soubor „vzorných“, tj. vzorových, vět, na jehož základě se uskutečnila první ***korespondenční anketa*** na českém jazykovém území. K prezentaci na NVČ tak vznikla *Dialektická mapa Čech* (1894). Z generace dialektologů kolem NVČ vyšla rovněž slovenská korespondenční anketa F. Pastrnka (využitá později jazykovědcem Jagićem pro *Encyklopedii slovanské filologie*), která se stala základem pro souhrnný (zeměpisně uspořádaný) popis českých a slovenských nářečí.

V recenzi Kašíkovy monografie o středobečevském nářečí v časopise Matice moravské (1910) František Pospíšil upozornil na novou vědeckou disciplínu, které byla dosud věnována nedostatečná pozornost; tedy na programy jazykovězeměpisného výzkumu zahraničí (v Německu, Francii, Švýcarsku a Itálii). Požadavek tvorby jazykového atlasu byl navržen též jako pendant (obdoba) ke Gebauerově Historické mluvnici). A. Gregor ve své recenzi k mapě A. Boháče a F. Trávníčka (1915; *Země národa československého*, vydáno v Praze r. 1913) také požadoval, aby se rovněž u nás pěstoval jazykový zeměpis a aby byla vypracována přesnější a podrobnější mapa. V komisích České akademie probíhala diskuse na téma potřeby dotazníkové akce a atlasu (r. 1919; srov. komentář V. Mathesia a J. Chlumského, V. Flajšhanse a J. Jakubce k materiálům z NVČ r. 1895).

DALŠÍ ZDROJE

Kellner 1954, Bogoczová 2009;

dále: Hlavsová, Jaroslava: *O počátcích českého jazykového zeměpisu* (K stému výročí narození A. Frinty). [Posudky a zprávy]. *Naše řeč*, ročník 67 (1984), číslo 4, s. 213-217; dostupné z http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6486 (Hlavsová 1984)

K ZAPAMATOVÁNÍ

První souvislý dotazník pro výzkum českých nářečí připravil Antonín Frinta; nadále pak doporučoval užívání dotazníků pro hrubou orientaci v terénu. Klíčová však je jeho informativní stať *O jazykovém zeměpisu*, přednesená v Královské společnosti nauk r. 1914 (publikovaná však až r. 1920 v Národopisném věstníku československém XIV, s. 76n.). Uvedl zde principy, historie i potřeby jazykovězeměpisného bádání a podal přehled atlasů cizích, vznesl požadavek „jazykovědného atlasu Čech, Moravy, Slezska i Slovenska“ (na tento program se častěji odvolávali např. B. Havránek i V. Vážný). Významná je též (nepublikovaná) Frintova úvodní přednáška *O isofonách* (na přednesená na Filosofické fakultě v Praze), která je věnována terminologii (termín isofona převzal Frinta od krakovského dialektologa K. Nitsche). Zásadní pak je kniha ***Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky „v“ v slovanštině*** (Praha 1916), k níž je přiložena mapa „isofonicko-dialektická“. Konfrontuje zde své poznatky s izoglosou Bartošovou (1895), dále s hranicí, již převzal Dušek od Šembery - a s odchylkami mapy Trávníčkovy (1913); ve své době touto prací vyvolal autor širokou diskusi. Přínosem A. Frinty bylo též další teoreticko-metodologické promýšlení pracovních postupů jazykového zeměpisu v souvislosti s dialektologickým výzkumem a s propagací oboru (název byl utvořen analogicky podle termínu německého, francouzského, popř. i polského); např. ve studii *Novočeská výslovnost* (Praha 1909, Rozpravy Čes. akademie tř. VII., č. 29) se Frinta věnoval české fonetice (ve spisovném jazyce

i v rodném východočeském nářečí) a výslovnosti. Jihočeským doplňkem Frintovy studia byly *Poznámky k Frintově Novočeské výslovnosti* O. Kunstovného (v Časopise pro moderní filologii 2, 1912: 193n., 298n. a 397n.). Monografický popis nářečí východočeských emigrantů na Střelínsku[2] podal A. Frinta v knize *Čeština emigrantských osad v Prusku* (Sborník filologický 4, 1913: 207n.; ve stejné době jako J. Š. Kubín). O více než 30 let později připojil studii kladského folkloru; *Národní písně u českých emigrantů z 18. století* (Český časopis filologický 3, 1945, s. 225n.).

Programovou prací byla studie B. Havránka *K české dialektologii* (Listy filologické 51, 1924: s. 263n., 337n. Řadu podnětů k jazykovězeměpisnému zkoumání přineslo rovněž jednání I. mezinárodního sjezdu slovanských filologů v Praze (1929); zde se již projevil vliv členů Pražského lingvistického kroužku (PLK). Příznivější situace však byla na Slovensku, kde Václav Vážný zorganizoval (v jazykovědném odboru Matice slovenské) rozsáhlý korespondenční výzkum (1921–1930). Výsledkem měl být pokusný orientační atlas o 224 mapách (ASJ I, s. 18–19); své závěry shrnul vážný v syntetické studii *Nářečí slovenská* (v rámci projektu Čs. vlastivědy; ve 3. Díle: Praha 1934, s. 219–310), kam připojil i četné miniaturní jazykové mapy. Další zamýšlené etapy zpracování sebraného materiálu však už neproběhly. (srov. Vážný 1929: 163n.)

B. Havránek podal souhrnný popis nářečí českého jazyka (ovšem nikoliv na základě tak rozsáhlého materiálového podkladu, jaký shromáždil V. Vážný) v práci *Nářečí česká* (opět v rámci projektu Čs. vlastivědy, ve III. díle, 1934). Územně vymezil řadu nářečních jevů a vyznačil základní hranice našich dialektů.

Se soustavným výzkumem dialektů se začalo již po druhé světové válce. Systematický jazykovězeměpisný výzkum českých nářečí byl zahájen po r. 1947 v nově založeném Ústavu pro jazyk český. Nejprve bylo využito metody korespondenční (na základě programu z doby okupace, který již dříve připravila Česká dialektologická komise býv. České akademie věd a umění). Oblastně zaměřené dotazníkové ankety byly doplňovány ve spolupráci s učitelstvem základních škol. Byl tak shromážděn materiál téměř ze všech školních obcí na území českého jazyka; nejprve v Čechách, po založení Československé akademie věd a zřízení brněnské pobočky ÚJČ (1953) také na Moravě a ve Slezsku).

Dotazníkové ankety byly zaměřeny (především) na vyšetření územního rozsahu a povahy příznakových jevů hláskoslovných a tvaroslovných. Na Moravě (v rámci brněnské a olomoucké univerzity) působil A. Kellner (předseda dialektologické komise Matice moravské). Pro slezskou oblast připravil rozsáhlý lexikální dotazník *Odraz života slezského lidu v jazyce* (Opava 1950; srov. Naše řeč 34, 1950, s. 107–109). V první fázi tvorby regionálních nářečních dotazníků (1947–1953) však bylo vypracováno především 13 oblastních dotazníků (v rozsahu od 2 do 44 listů):

Dotazník pro česká nářečí jihozápadní,
Dotazník pro česká nářečí severovýchodní,

[2] Dnes se lokalita nachází na území Polska.

Dotazník pro česká nářečí jihovýchodní,
Dotazník pro nářečí středočeská se zřetelem k obecné češtině,
Dotazník pro nářečí hanácká,
Dotazník pro nářečí moravskoslovenská,
Dotazník pro česká nářečí lašská

- doplňující dotazníky:

Zvláštní dotazník pro nářečí západočeská,
Zvláštní dotazník pro okrajové oblasti západočeské,
Zvláštní dotazník pro nářečí jihočeská,
Zvláštní dotazník pro okrajové jihočeské nářečí doudlebské,
Zvláštní dotazník pro okrajová území severovýchodních nářečí českých,
Speciální dotazník pro severovýchodní česká nářečí.

Tyto dotazníky byly zaměřeny na základní jevy hláskoslovné a tvaroslovné. Byly sestaveny podle návrhů O. Hujera, B. Havránka, V. Šmilauera, V. Vážného, A. Kellnera, J. Běliče , A. Gregora, F. Kopečného a F. Svěráka. Smyslem těchto dotazníků bylo získat ucelenou představu o současném stavu dialektů na celém území českého národního jazyka.

Výzkum probíhal formou korespondenční ankety: dotazníky vyplňovali neškolení dopisovatelé (nejčastěji učitelé) téměř ve všech obcích, v nichž se nacházela škola (jeden dotazník připadl na plochu 15 km2), a zasílali je zpět do Ústavu pro jazyk český. Prostřednictvím dotazníků byl shromážděn obsáhlý materiál (95% návratnost byla na dnešní dobu obdivuhodná).

Na jihu a západě Čech prováděl výzkum především J. Voráč; jeho výsledkem bylo vydání dvou oblastních monografií *Česká nářečí jihozápadní* I, II (v 50. a 70. letech 20. století).

Velmi důležité bylo také zajištění dostatečné hustoty sítě zkoumaných bodů. Badatelé prováděli vzájemnou kontrolu při mapování a spolupracovali též na kritickém hodnocení odpovědí. Prokázalo se, že jsou v Čechách často hranice mezi konkurujícími formami plynulé

DALŠÍ ZDROJE

Voráč 1955; Bělič 1972; dále:

Ireinová, Martina – Konečná, Hana: *Nářečí dříve a nyní. Český jazykový atlas*. Edice Věda kolem nás. Pro všední den (sv. 37). Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2015 (Ireinová – Konečná 2015)

8.1.2 NA CESTĚ K ČESKÉMU JAZYKOVÉMU ATLASU (ČJA)

Projekt Českého jazykového atlasu prošel dlouhou cestou příprav i následné realizace. Výsledky přímého terénního výzkumu byly v dispozici již v minulosti. Nyní se ale jednalo o komplexní záznam nářečních jevů na území českého národního jazyka (ČNJ). O možnostech přípravy hovořil na dialektologické konferenci v Brně r. 1954 tehdejší předseda Dialektologické komise V. Vážný a představil zde současně výchozí program. Vycházel z vlastní zkušenosti zakladatele slovenského jazykového zeměpisu. Další práce bylo třeba zaměřit na sestavení sítě bodů a dotazníku pro terénní výzkum.

Příprava dotazníku byla završena dvoudílnou celoúzemní anketou lexikální z let 1964-1965, kdy byl prezentován *Dotazník pro výzkum českých nářečí*.

Tento dotazník se skládá ze dvou samostatných, svým charakterem odlišných částí; slovněvýznamové (A) a gramatické (B).

PRO ZÁJEMCE

První část dotazníku zahrnuje pevné, konkrétně stanovené položky, které byly seskupeny do tematických okruhů podle věcné souvislosti (I. místní a domácí prostředí, II. hospodářství, III. zemědělská práce, IV. příroda, V. člověk, VI. život člověka, VII. společenský život). Dotazník je tu základem pro lemmatizaci slovníkových hesel. Velká část položek je určena pro výzkumu tradiční vrstvy venkovských nářečí (domácí venkovské prostředí, staré způsoby zemědělské práce, dřívější způsob života na vesnici, slova z běžné slovní zásoby). Např v oddíle I. (***Místní a domácí prostředí***) najdeme položky 579–600. U hesla v uvozovkách se očekávaly rozdíly lexikální, ostatní položky jsou hláskoslovné a tvaroslovné (zmíněné položky zde uvádíme):

579 košile: *1. sg.*
580 „spodní mužské kalhoty“
581 „tkanička u prádla“
582 (vázat tkaničku) „na smyčku“
583 „uzel“
584 pevný
585 „roztrhané, opotřebované šaty“
586 díra: *2. pl.*
587 „záplata“
588 šít: *préz. 3. sg.*
589 zašívat: *inf.*
590 *prét.* zašívala
591 jehla: *2. sg.*
592 *3./6. sg.*
593 *1./4. p1.*
594 *2. pl.*

595 nit: *1./4. sg.*
596 *2. sg.*
597 *7. sg.*
598 *1. pl.*
599 nitka
600 „navléci“ (nit)

Během explorace bylo užito metody řízené konverzace (srov. též dále výklad k metodologii).

K ZAPAMATOVÁNÍ

V gramatickém uspořádání (tříděném zejména podle slovních druhů) jsou zahrnuty všechny zbývající pevně stanovené položky (pokud je nelze zasadit do věcně významových souvislostí; především formální druhy slov) a všechny otázky s reprezentanty zástupnými (uvedený modelový příklad lze nahradit jakýmkoliv dokladem téže řady). Patří sem gramatická část (sestavená na základě využití dokladů ze spontánních projevů), části blízké otázkám věcným (např. tvary rodinných jmen, přivlastňovacích adjektiv, číslovek, pojmenování nositelů různých psychických a tělesných vlastností, podoby místních jmen aj.). Ve své výsledné podobě zahrnul dotazník celkem 2 649 položek (v rámci širší i užší verze výzkumného programu). Výzkum byl zpočátku prováděn na řídké, tzv. opěrné síti bodů ve 107 venkovských obcích.

Výzkum nářečí pro ČJA probíhal na dialektologickém oddělení ÚJČ zpočátku pod vedením Jaroslava Voráče. Na pražském pracovišti působili dialektologové Luděk Bachmann, Pavel Jančák, Marie Majtánová-Korandová, Marie Racková a Slavomír Utěšený. Na brněnském pracovišti pak Jan Balhar, Jan Chloupek, Josef Skulina a Rudolf Šrámek. Dnes probíhá výzkum především na dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR v Brně.

Prvním publikovaným výsledkem speciální části výzkumu pro ČJA byla sbírka ***České nářeční texty*** (1976; A. Lamprecht a kol.), která obsahovala přehledný a důkladný popis relevantních nářečních jevů.

8.2 Český jazykový atlas (ČJA)

V zásadě se jedná o soubor pětidílný, ale s doplněným 6. svazkem *Dodatků* (1992-1993, 1997, 1999, 2002, 2004-2005, Dodatky 2011). Na jeho edici se podílel široký autorský kolektiv (pod vedením Jana Balhara a Pavla Jančáka). Jedná se o stěžejní dílo české dialektologie jeho přínosmůžeme shrnout v několika bodech:

1. představuje první úplný obraz územního rozrůznění našeho národního jazyka
2. začleňuje nářečí do celkového vývoje naší mateřštiny
3. porovnává nářeční jevy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku s ostatními slovanskými jazyky
4. všímá si i stavu mluvy naší staré emigrace v Evropě
5. je cenným pramenem pro další obory (např. pro historii, etnografii, sociologii a archeologii)
6. je součástí popisu komplexu českého národního jazyka

První tři svazky ČJA popisují nářeční slovní zásobu, čtvrtý svazek je věnován tvarosloví a - hlavním tématem posledního (pátého) dílu jsou jevy hláskoslovné. Následuje pak svazek *Dodatků*.

Jazykové mapy jsou doprovázeny komentáři s výklady o povaze a původu nářečních výrazů a jevů.

ČJA podává synchronní obraz dnešního rozrůznění českého jazykového území (s ohledem na nejstarší zjistitelný stav nářeční mluvy venkovského obyvatelstva). V diachronním kontextu dokládá vývojové procesy národního jazyka. Pro ČJA je typické prostorové rozložení závažných systémových jevů, ale nepomíjí ani výskyt různých úseků reliktních (v širších geografických souvislostech), popř. změny centrálních jevů nebo jejich oblastní modifikace.

Celoúzemní pohled na dnešní stav nářečí tu souvisí s hlavními vývojovými tendencemi současného mluveného jazyka; zaznamenán byl též výzkum současné běžné mluvy v paralelní síti měst.

Konfrontovány tu byly tři vybrané jazykové vrstvy v promluvách představitelů hlavních typů současné nespisovné běžné mluvy

1. mluva staré venkovské generace (archaická vrstva nářeční)
2. mluva staré generace městské (nivelizovanější vrstva interdialektická)
3. konečně mluva nastupující mladé generace městské (vrstva nejnovější)

Regionální příznakovost souvisí s vertikálním členěním národního jazyka a je důležitým distinktivním rysem běžné mluvy nespisovné. S popisem lexikonu proto souvisejí i poznatky, které nám, poskytuje etnografie, folkloristika, obor kulturních dějin (kulturologie), historická geografie či historická demografie.

PRO ZÁJEMCE

Výzkumný program konkretizoval dotazníková hesla. Sestavený dotazník byl zaměřen na výraznou územní diferenci ve všech rovinách jazykového systému:

- původně na tzv. inventáře diferenčních jevů (v rámci jednotlivých jazykových rovin), tedy na významné systémové rozdíly (v hláskosloví, tvarosloví, v tvoření slov, ve skladbě a v slovníku)

- na otázky věnované rozdílům v nářeční skladbě (včetně iniovací; byly zaznamenány krajově rozlišené větné konstrukce a vazby, lexikální rozdíly u spojek a spojovacích výrazů apod.; srov. Balhar, 1963).

Bylo prokázáno, že se některé jevy tzv. lexikalizují. To bylo doloženo i na územním rozsahu konkurujících koncovek *-é* × *-á* (např. typ dvojice *kope* × *kopá* je jiný než typ *voře* × *vorá*). Zaznamenány byly též některé relikty (např. jihozápadočeské podoby *aumara*, *oumara*; kde bylo staré tvrdé *l* nahrazeno foneticky blízkým *u*; to dokládá někdejší výslovnost tvrdého *ł* na jihozápadě Čech).

Bylo nezbytné zajistit reprezentativnost zvolených hesel jak z hlediska jazykového systému, tak i z hlediska předpokládaného areálového členění v rámci českého jazyka.

Síť zkoumaných venkovských či městských lokalit (vesnic a měst) zahrnula 420 venkovských obcí v oblasti tradičního osídlení (z toho 223 v Čechách a 197 na Moravě a ve Slezsku). 5 obcí leží na území dnešního Polska (2 obce ze starého českého osídlení v Kladsku a 3 obce z území bývalého opavského Slezska). 107 obcí je rozloženo po celém jazykovém území a tvoří tzv. opěrnou (řídkou) síť (srov. výklad o přípravách k edici ČJA výše). Výzkum zde vždy probíhal s využitím úplné verze dotazníku. Ostatní body společně s body sítě opěrné tvoří tzv. základní (hustou) síť.

Obce venkovské sítě se označují třímístným číslem, v němž první číslice udává příslušnou nářeční oblast, další dvojčíslí pak určuje pořadí obcí v zeměpisném sledu uvnitř oblasti.

V síti venkovských obcí se vyčleňuje osm větších oblastí. V Čechách chodské obce (bod sítě č. 301–305), doudlebské obce (454–460), středočeský okrajový úsek severozápadní (201–210), na Moravě horský typ 632–635 apod.

Jednotlivé oblasti jsou v ČJA uvedeny poněkud odlišně od tradiční klasifikace českých dialektů v širším smyslu; samostatně jsou specifikovány dílčí české nářeční podskupiny (jihozápadočeská je rozčleněna na úsek západní a jižní); další nářeční skupiny (moravskoslezské) už jsou uvedeny pouze souborně; celkem tedy je zde uvedeno 8 nářečních oblastí (regionů). Přitom 3 oblasti zahrnují podskupiny české nářeční skupiny (v užším smyslu: severovýchodočeskou, středočeskou a českomoravskou), místo podskupiny jihozápadočeské je pak samostatně uvedena oblast západočeská a oblast jihočeská; jako další 2 oblasti. U dalších 3 regionů se již k členění na podskupiny nepřihlíží; patří k nim region středomoravský, východomoravský a slezský.

Do širšího rámce projektu (do konečného zpracovávání) byl jako samostatný oddíl komentáře ke každé jazykové mapě zahrnut i paralelní jazykový materiál (shromážděný na základě Dotazníku pro výzkum českých nář. z 13) starších českých kolonizací z českých obcí v cizině, a to v Polsku (1 obec), v bývalé Jugoslávii (v Chorvatsku, Srbsku, Bosně a Hercegovině; 7 obcí) a v Rumunsku (5 obcí). V Polsku spadají počátky české kolonizace do poloviny 18. stol. (oblast Střelínska u Wrocławi), v Chorvatsku (především v oblasti Slavonie – Daruvarsko), v Srbsku, v Bosně a Hercegovině a v Rumunsku (v oblasti jižního Banátu) do počátku 19. stol.

DALŠÍ ZDROJE

ČJA I-V, Dodatky (http://cja.ujc.cas.cz/CJA1 ... 5)

8.3 ČJA a delimitace uvnitř českého národního jazyka

Mapy Českého jazykového atlasu odrážejí varietní různorodost českého národního jazyka na společných dokladech, dokumentujících nářeční sběr na území jednotlivých interdialektů.

Základním grafickým prostředkem pro vymezení areálů jsou **izoglos**y (srov. dále) s nápisy označujícími nářeční formy. Výsledný obraz současného stavu lze často vyjádřit kombinací s doplňkovým zobrazením značkovým. Vzhledem k zaměření na nejstarší zjistitelný stav se při vymezování areálů preferují ekvivalenty příznakové.

Izoglosy v ČJA náleží především síti venkovských lokalit, ale zároveň zahrnují i příslušná města.

Pohraničním územím, které je reprezentováno jen sítí městskou, se na mapách ČJA izoglosy nedovedou.

8.3.1 Označení nářečních jevů na mapách ČJA

Typy ***označení* nářečních jevů *na mapách ČJA*** jsou následující (označení vycházejí z běžných jazykovězeměpisných, kartografickcých metod; srov. také zmínku v další kapitole):

(1) ***nápisové***; do vymezených ploch se na mapě umísťují ***nápisy*** označující příslušné tvary. Tyto názvy se uvádějí v pospisovnělé podobě. Téže podoby se užívá i ve výkladové části komentáře, respektive v legendě. ***Metoda nápisová*** tedy slouží k záznamu jazykového jevu(v písemné podobě) na mapu k příslušné lokalitě (nejjednodušší a užívaná byla tato metoda zejména v počátcích jazykového zeměpisu).

(2) ***šrafování***; užívá se ho také, ale v omezenější míře. Areál výskytu jevu je vyznačen šrafou; opticky se tak zdůrazní typologická souvislost jevů vyskytujících se na oddělených plochách. Vyšrafovaná plocha se neohraničuje izoglosou a neoznačuje nápisem. Užívá se zde jedné z ***metod plošného/areálového zobrazení*** (jejich předností je přehlednost grafického obrazu). Vyčleňují se metody:

(3) ***značkové***; důležitým doplňkem plošné projekce je zobrazení pomocí značek. Ty se vztahují vždy k jednotlivým bodům podkladové sítě.

Kromě zachycení rozptýlených a jednotlivých údajů lze **značkami** také postihnout menší kompaktní areály. Jedná se o využití ***metody symbolové***. Jazykové jevy jsou na mapě označeny prostřednictvím (v podobě) geometrického lineárního nebo plošného útvaru (symbolu); popř. též s využitím číslice:

(1) diferenční značky týkající se bodů městské sítě, zahrnutých do jednotlivých areálů, se na mapách umísťují do příslušných obdélníků.

(2) v případě, že se ve vnitrozemských městech údaje po generacích rozcházejí, je údaj od mladé generace umístěn v ho8rní části obdélníku a dolní část je vyhrazena generaci staré.

(3) Jako značky se pravidla užívají **symboly *lineární*** (tedy určité kombinace lineárních čar) a ***figurální*** (kruh, trojúhelník, obdélník, kosodélník, čtverec, kosočtverec, elipsa).

a) U každé značky lze zároveň určit vztah k areálu, v jehož vymezených hranicích se daná značka nalézá. Např. *dubletnost* nebo *nedubletnost* daných forem se vždy určuje vzhledem k příslušnému areálu vymezenému izoglosou a nápisem:

- výhradní, nedubletní užívání se obvykle vyznačuje stálým diakritikem, a to malou vnější svislou čárkou ve středu základny příslušné figury nebo ve středu linie.
- značky bez diakritického znaménka označují dubletní výskyt výrazu.

b) Figurální značky mohou být plné, členěné nebo nevyplněné (podle charakteru jevu, který označují), např. —, ●, ▲, ■, ▮

Polohou a dalším členěním symbolu se vyjadřuje hierarchizace zobrazovaných jevů v jazykovém systému ve vztahu:

- k jednomu lexému (např. ▭ *placák*, 〓 *placáč*, ▯▯ *placan*, ⧓ *placek*, ⧗ *placka*)
- ke struktuře veškerých kartografovaných pojmenování (např. ◆ *plochák*, ◈ *plocháč*, ▲ *třepák*, △ *třepáč*, ● *plaščák*, ⊖ *pleskáč* – vše označení pro větší plochý kámen, srov. *ČJA* 2, 1997:289)

DALŠÍ ZDROJE

Stanislava Kloferová (2017): JAZYKOVĚZEMĚPISNÁ METODA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JAZYKOVĚZEMĚPISNÁ_METODA (Kloferová 2017f); srov. též výše výklad k ČJA

K ZAPAMATOVÁNÍ

Další z ***metod plošného/areálového zobrazení*** je ***metoda izoglosová***. Znázorňovaný jev je vymezen pomocí izoglosy, linie, jež ohraničuje oblast s výskytem totožného jevu; příslušný areál je opatřen nápisem (srov. výše zmínku o metodě nápisové; dále též výklad k izoglosám).

8.3.2 TYPY IZOGLOS

(1) **Izofony**, tj. diferenční linie fonologické, hláskoslovné:

- Vokalické; oddělující např. území s výskytem podob *ruka* a *roka*
- Konsonantické; např. diference podob *ščestí* x *štěstí*

(2) **Izomorfy**:

a) v rámci morfologie flexivní:

- jména (podstatná, přídavná zájmena a číslovky); např. *kravami* × *kravama* × *kravoma*; v rámci kategorie životnosti oblastní odlišení typů [*dva domi* x *dvá vojáci/vojácí*], popř. [*tří, štiří* x *tři, stiři/ štiri*, *mladí chlapí x mladí chlapi*] apod.
- slovesa; např. variety typu *chrochce, tresce* x *chrochtá, trestá*; oblastně *nesem x* [*nesemy x nesema*; *řekňi, řekňite* x *řekňi, řekňete*]; *kupuju* x *kupujem* apod.

b) v rámci morfologie aflexivní: neohební slovní druhy, zejména zájmenná příslovce (např. *kaj* x *kde*; v tomto případě se jedná spíše o jev morfosyntaktický)

- nářeční diference slovotvorné, popř. v rámci slovotvorné morfologie, např. *slepice* × *slípka*

(3) **Izo(syn)taxy**, tedy diference syntaktické; např. nerozlišení směru ‘kam’ *kam jdeš* × *kde jdeš*

(4) **Izolexy**, diference lexikální (např. *truhlář* x *stolař*, *soda* x *limonáda*, *vesnice* × *dědina*

(5) **Izofráze**, diference frazeologické, např. *stojí jak svatý za dědinou* × *stojí jak svatý v rampuchu* 'stojí a nečinně přihlíží'

(6) **Izosémy,** diference sémantické, např. *járek* 'rýha, stružka' × 'potůček'

(7) **Izopragmy** (**izodoxy**) označují diference mezi typy komunikačních situací, např. v rámci *střídání kódů*; popř. v důsledku změn objektivních podmínek komunikace během dne; při změně registru apod. Sem patří např. oslovování i označování dospělé osoby formou 3. pl. (*naše maminka povídali... **teta**, **strícu,** co jste to dělali*? (oslovení ***teta, strícu*** může být typické pro fatickou formu komunikace, kdy mladší, popř. dítě, oslovuje staršího, aniž by tato osoba patřila k příbuzenstvu).

K ZAPAMATOVÁNÍ

Izoglosy na mapách ČJA vzájemně odlišují především významové rozdíly základních tří jazykových rovin (lexikální, hláskoslovné a tvaroslovné, popř. slovotvorné). Užívá se jich v několika stupních (podle potřeby ve dvou nebo ve třech) odlišeny jsou silou dané linie. Obvykle jsou nejsilnější izoglosy (linie prvního stupně) určeny rozdílům lexikálním, středně silné izoglosy (linie druhého stupně) většinou vyznačují rozdíly slovotvorné a morfologické v nejširším slova smyslu (tj. včetně rozdílů v rodovém zařazení a v čísle) a přerušované (čárkované) izoglosy tenké (linie třetího stupně) běžně znázorňují rozdíly hláskoslovné; charakteristiky lexikonu bývají odstupňovány v rámci menšího škálového rozpětí (srov. též výklad k dialektologické metodologii).

DALŠÍ ZDROJE

ČJA, Bogoczová 2009; Hladká, Zdenka: *Atlasy slovanských jazyků*. In SPFFBU A44. Brno: MU, 1996, s. 131-142 (Hladká 1996)

8.3.3 JÁDRO A PERIFERIE NÁŘEČÍ

V rámci teorie jazykového zeměpisu se odlišují také pojmy jádro nářečí **(**centrum nářečí**,** nářeční jádro**) a** periferie nářečí**. Jejich vymezení je hlavním kritériem při dělení národního jazyka na teritoriální dialekty; a to za využití hlediska diachronního, synchronního a geografického.**

(1) **Jádro nářečí** je střed území vymezený svazkem izoglos. Existuje v něm vcelku jednotný fonologický a morfologický systém. Méně vyhraněny bývají co do společných rysů roviny ostatní.

Jádro nářečí lze z vývojového (diachronního) hlediska definovat **dvojím způsobem**:

(a) jako archaické **jádro nářečí**, tj. oblast s uchovaným nejstarším zjistitelným stavem (např. jádrem západní části jihozápadočeských nářečí jsou archaické dialekty na Klatovsku a Domažlicku, ve středomoravském interdialektu na Zábřežsku, ve východomoravské nářeční skupině v jejím centrálním úseku)

(b) jako **inovační/vývojové jádro nářečí**, tj. ohnisko vývojových změn, centrum nářečí inovací. Jádrovou oblastí v tomto smyslu jsou středočeská nářečí (srov. vyrovnávání deklinace adj. a zájm. v tvarech gen./dat.sg. adj. *dobreho*, *dobremu* podle zájm. *náš* a v tvaru lok.sg. adj. *dobrom* podle zájm. *ten* v areálu s centrem na Benešovsku), dále středomoravská nářečí (*ej* > *é* a *ou* > *ó*), popř. na východním úseku východomoravských nářečí (kde se ustálilo inovační jádro přechodu sloves typu *volat* k typu *mazat*; srov. *spíve* ‘zpívá’, *zbíře* ‘sbírá’, *ďíve se* ‘dívá se’) nebo (pod vlivem polštiny) nářečí slezská (kde došlo ke krácení vokálů a k ustálení dynamického slovního přízvuku na penultimě).

(2) Protipólem ***jádra*** je ***periferie nářečí*** (***nářeční periferie***) s jevy (vzhledem k jazykové charakteristice dialektu) okrajovými (srov. okrajové příhraniční západočeské mikroareály s uchovaným, ale lexikalizovaným tvarem původního přechodníku typu *seďe* – proti centrální adverbializované formě *fseďe*, popř. okraje západního úseku slezskomoravské podskupiny, kde zůstaly zachovány palatalizované sykavky, např. *s’eno*, *z’ima* – proti centrální oblasti, v níž splynuly se *š*, *ž*: *šeno*, *žyma*).

DALŠÍ ZDROJE

Kloferová, Stanislava (2017): JÁDRO NÁŘEČÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JÁDRO NÁŘEČÍ (Kloferová 2017g)

8.4 Kontaktní (kontaktová) lingvistika (dialektologie)

Jedná se o obor lingvistiky zabývající se jazykovým kontaktem, jeho předpoklady, podobami, okolnostmi, projevy a výsledky, a sice z pohledu psycholingvistického, sociolingvistického, typologického nebo areálního. Dnes se nově etabluje dokonce ***lingvistika migrační*** (s jinou perspektivou též též „***zděděná“*** lingvistika; ***heritage linguistics***), která se v souvislosti se zděděným jazykem zabývá přímými i nepřímými výsledky jazykového kontaktu i nedokonalým individuálním osvojením a ochabnutím (*attrition*) jazyka i atrofií systému a funkcí migračních či zděděných variet. Vedle sociologie (jazyka) a psychologie věnují okolnostem jazykového kontaktu pozornost také antropologie, neurologie i politické vědy a jazykové právo, resp. *jazykové plánování* a teorie *jazykového managementu.*

Kontaktovou lingvistiku je tak možno chápat jako lingvistickou subdisciplínu v rámci sociolingvistiky nebo psycholingvistiky, jejímž předmětem je jazykový kontakt a jeho výsledky, nebo jako interdisciplinární obor, který při zkoumání jazykového kontaktu integruje poznatky a metody zmíněných i jiných disciplín. Konkrétní studie zpravidla vycházejí z metod jedné z uvedených disciplín, přičemž studie zaměřené na jazykový kontakt a jeho výsledky vznikají i v rámci etymologie, dialektologie i v rámci jazykové kultury, lexikologie a lexikografie.

K ZAPAMATOVÁNÍ

(Srov. kapitolu 1., část 1.7; termíny ***substrát***, ***superstrát*** a ***adstrát***).

Již Pražský lingvistický kroužek nabídl představu ***jazykových svazů*** jako koncept alternativní vůči konceptu ***jazykových rodin***, z něhož vycházela historicko-srovnávací jazykověda (*Teze*, 1929) a postavení výpůjček v rámci národního jazyka vedle výpůjček z jazyků tzv. „klasických" či cizích, jež odvodil z funkčnosti jazykových prostředků, čímž se vymezil proti představě čistoty národního jazyka zastávané i na stránkách *Naší řeči* (ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 1932; také v dalších studiích jednotlivých členů PLK).

V 90. letech minulého století se lingvisté vrátili k diskusím o dalších problémech; např. k možnosti popisu tzv. středoevropského jazykového svazu a dalších vzájemných jazykových kontaktů (česko-slovenském, česko-polském, k postavení češtiny v Rakousku), k proměnám jazyků či nářečí českých jazykových enkláv, k úvahám o romském etnolektu češtiny, o specifických jazykových fenoménech (např. u výpůjček), o jazykovém kontaktu v hospodářské sféře (z hlediska vzájemných vazeb jazyka a ekonomiky) apod.

DALŠÍ ZDROJE

Marek Nekula (2017): KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA (Nekula 2017)

8.4.1 KLASIFIKACE JAZYKOVÝCH KONTAKTŮ

V rámci **klasifikace jazykových kontaktů** rozlišujeme některé základní typy podle **zapojení aktérů (subjektů)** či **komunikačních „objektů":**

(1) kontakty ***přímé*** (při komunikativním aktu nejsou mluvčí od sebe odděleni) jsou dvojího typu:

a) realizují se na území společném pro dvě jazykové komunity nebo více jazykových (nářečních) komunit jazykovým systémem navzájem odlišných
b) ke kontaktům dochází **při územním sousedství takových** jazykových (nářečních) **komunit**

(2) kontakty ***distanční*** (***nepřímé***) jsou realizovány „na určitou vzdálenost", patří k nim (např.) ústní kontakty mezi jazykovými (nářečními) komunitami územně od sebe vzdálenými, ale rovněž písemné překlady textů, adaptace realizované médii apod.

DALŠÍ ZDROJE

Vašek, Antonín: *Přípravy Karpatského jazykového atlasu.* Rozhledy. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity . Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. A 24, 1976, s. 111 (111-117) (Vašek 1976)

8.4.2 TEORIE BILINGVISMU, MULTILINGVISMU, SPECIFIKA DIGLOSIE, PŘEPÍNÁNÍ KÓDŮ A REGISTRY

BILINGVISMUS

Z hlediska psycholingvistiky se jedná o schopnost jedince užívat běžně dva jazyky, schopnost myslet v jednom n. druhém jazyce; existuje také individuální **bilingvismus.** Z pohledu sociolingvistiky se v současné době místo o **bilingvismu** mluví o **multilingvismu**. Existuje řada definic **bilingvismu** (podle různých kritérií):

(1) na základě **původu** (dítě se učí dvěma jaz. současně n. následně od rodilých mluvčích, viz níže),

(2) na základě **kompetence** (možnosti)

a) oba jazyky jedinec ovládá stejně dobře (vyvážený či symetrický **bilingvismus**), nebo je jeden jazyk dominantní
b) jedinec mluví, čte i píše v obou jazycích, nebo mluví v obou a čte a píše jen v jednom jazyce (srov. např. pasivní bilingvismus česko-slovenský)

(3) na základě **užívání** (jedinec užívá oba jaz. střídavě, např. s rodiči mluví vietnamsky, s ostatními česky)

(4) na základě **identifikace**:

a) jedinec se identifikuje s oběma jazyky a je tak přijímán
b) nebo se identifikuje jen s jedním z nich
c) popř. sám se identifikuje s oběma jaz., ale ve společnosti je přijímán hlavně jako mluvčí jen jednoho z nich.

Při hodnocení *bilingvismu* (popř. *trilingvismu* apod.) tedy posuzujeme spíše individuální úzus; to platí i pro uživatele češtiny.

V souvislosti s výzkumem **bilingvismus** probíhá i diskuse k definici jazyka mateřského. (K dalším klasifikacím a k souvisejícím problémům srov. v literatuře)

DALŠÍ ZDROJE

Čermák, František: Jazyk a jazykověda. *Praha: Karolinum 2013 (Čermák 2013)*

Nebeská, Iva (2017): BILINGVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/BILINGVISMUS (Nebeská 2017)

MULTILINGVISMUS

Posuzuje se v případě, dochází-li na nějakém území k spoluexistenci vícera jazyků. Často je uváděn v souvislosti s bilingvismem (za spoluexistence dvou jazyků). V současné sociolingvistice a (jazykové) politice je však patrná obecná tendence mluvit o „multilingvismu“ místo o „bilingvismu“ (srov. výše), popř. „trilingvismu“ apod. Ta souvisí:

(1) se skutečností, že užívání nebo znalost více jazyků než pouze jednoho či dvou je v současném světě spíše pravidlem než výjimkou

(2) s evropskou jazykovou politikou v oblasti vyučování jazyků známou pod heslem „*mateřský jazyk plus dva další*“. Podle tohoto projektu by měl každý Evropan vedle svého mateřského jazyka ovládat alespoň dva další jazyky.

Při hodnocení multilingvismu tedy posuzujeme kolektivní úzus; to platí i pro uživatele češtiny.

DALŠÍ ZDROJE

Nekvapil, Jiří - Sloboda, Marián (2017): MULTILINGVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/MULTILINGVISMUS (Nekvapil - Sloboda 2017)

DIGLOSIE

Jedná se o velmi užívaný, ale (do jisté míry) kontroverzní sociolingvistický pojem, resp. o soubor několika pojmů, které spojuje název *diglosie* a minimální pojmové jádro, na jehož základě lze diglosii vymezit: zjednodušeně jako „funkčně diferencované používání dvou (nebo více) jazykových variet v jedné společnosti“. (Složitější a přesnější vymezení srov. v literatuře). Jako diglosní můžeme chápat jazykovou situaci, v níž mluvčí téhož jazykového společenství (v zásadě všichni nebo jejich podstatná část) disponují dvěma varietami (tzv. *vysokou, vyšší* a *nízkou, nižší*).

Pojem **diglosie** zde musíme aplikovat na popis fungování komplexu českého národního jazyka (kdy vysokou normou je spisovná čeština, tedy standardní čeština, a nízkou normou jsou nespisovné strukturní útvary, především běžně mluvená (nebo) obecná čeština, oblastně také dialekty (srov. Daneš 1988).

DALŠÍ ZDROJE

Nekvapil, Jiří (2017): DIGLOSIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DIGLOSIE (Nekvapil 2017)

STŘÍDÁNÍ, PŘEPÍNÁNÍ KÓDŮ

Popisujeme tak sociolingvistický a psycholingvistický jev; tedy takové chování mluvčích, kdy plynule přecházejí z jednoho jazykového systému do druhého. ***Interakční sociolingvistika*** tu upozorňuje na faktory vnější i vnitřní. Pokud sledovaná komunita určitý jazykový kontakt přijala, pak je tato adaptace zdrojem jazykové změny a typologické přestavby jazykového systému; resp. iniciačním momentem jazykových změn v systému připravených. Každý živý jazyk je totiž tvořen různými vrstvami (formami, útvary); k těm patří také nářečí. Taková vrstva (takový útvar) tvoří samostatný, různě ucelený systém, mezi kterými mluvčí spontánně volí adekvátně společenské situaci. Jednotlivým kódům se mluvčí učí zvlášť (i když často současně). Nářečí či obecnější běžně mluvený kód je tedy obvykle prvním jazykem, kterému se dítě naučí, a to proto, že jím mluví rodiče a nejbližší okolí. S vyššími vrstvami jazyka (spisovným jazykem) se setkává později ve sdělovacích prostředcích, zejména však ve škole, kde si musí tento kód osvojit jako svůj další jazyk. To je hlavní důvod, proč lidé v běžné komunikaci používají převážně běžně mluvenou (popř. obecnou) češtinu či lokálně nářečí, zatímco spisovný jazyk je vyhrazen pouze pro určité společensky významné situace. Nicméně užívání nářečí svědčí též o určité míře regionálního (lokálního) povědomí, které je třeba v zájmu rozvoje národního jazyka podporovat,

nikoliv potlačovat. Během školní výuky by se děti měli naučit dobře užívat prestižního kódu (spisovné češtiny). V běžné komunikaci by jim však nemělo být v užívání nářečí bráněno!

Pásmo přechodu mezi spisovným jazykem a **obecnou či běžně mluvenou češtinou je** tedy plynulé; v konkrétních projevech dochází k míšení prostředků obou (k ***míšení kódů***; ***code mixing***), u některých mluvčích také k nevědomým nebo částečně vědomým přechodům mezi nimi; takové přepínání se označuje termínem ***střídání*** či ***přepínání kódů*** (***code switching***). Protíná se tu kolektivní i individuální přístup k jazyku, popř. k nářečí apod.

DALŠÍ ZDROJE

Krčmová, Marie (2017): OBECNÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/OBECNÁ ČEŠTINA (Krčmová 2017)

Nekula, Marek (2017): JAZYKOVÝ KONTAKT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JAZYKOVÝ KONTAKT (Nekula 2017e)

REJSTŘÍK

Varieta jazyka, jejíž podoba a užití jsou podmíněny komunikační situací, resp. typem komunikační situace, se označuje jako ***rejstřík*** nebo ***registr*** V českém kontextu někdy odpovídají způsobu užívání tohoto pojmu nejčastěji pojmenování funkční styl nebo objektivní styl; především se ale jedná o jakousi situační obdobu sociolektů, u níž záleží spíše na okolnostech užívání jazykových prostředků než pouze na prostředí, kde jich užíváme. V případě rejstříků (registrů) se tedy jedná o variety odlišené podle úzu, přesněji podle komunikační situace a funkce, kterou v ní jazyk plní, jsou právě **rejstříky**. Vztah mezi **rejstříkem**, resp. jeho prostředky, a komunikační situací se chápe jako funkční: myslí se tím, že určité složky komunikační situace, např. téma nebo sociální role účastníků komunikace, podmiňují užití odpovídajících jazykových prostředků. (Funkci zde ale musíme chápat odlišně od pojetí pražské funkční stylistiky. Není tu spojována pouze se zaměřením na účel či cíl komunikace, ani zde není počet funkcí omezen na základní funkce jazyka či promluvy. Je spíše vztahem mezi složkami komunikační situace a jazykovými prostředky, které s těmito složkami korelují.) Za funkční jsou proto považovány všechny aspekty komunikační situace, které jsou relevantní pro výběr jazykových prostředků. A tak dochází k tomu, že se vždy poněkud liší naše *mluva* na poště, na nádraží, v úřadě, ve škole, v nemocnici, během sportovního utkání apod.; a to nikoliv pouze po stránce užití sociolektu, ale vzhledem k dalším (užitým) komunikačním prostředkům!

Pojetí registru však osciluje:

a) jednak podle toho, zda je **rejstřík** chápán jako repertoár prostředků ze všech rovin jazyka, včetně např. prozodie či parajazykových prostředků, nebo zda je omezen na soupis specifických, zpravidla lexikálních prostředků (termínů či slangismů); ve druhém případě by však tento termín splýval s pojmem *sociolekt* (jak se děje např. v kvantitativní či variační sociolingvistice), což však lze považovat za kontraproduktivní přístup.

b) jednak podle toho, zda je aplikován na všechny oblasti užívání jazyka, nebo je vyhrazen pro marginální, úzce specifické či dokonce zjednodušené variety jazyka; např. v lingvistické antropologii se od 60. let 20. stol. objevují odkazy na specifické variety (např. na dětskou řeč, na promluvy cizinců apod.).

V české stylistice a lingvistice obecně není pojem **registru** příliš užíván. Variantnost jaz. prostředků, jež závisí na typu komunikační situace, je v tradici české funkční stylistiky chápána jako styl, přesněji objektivní styl nebo funkční styl. Nicméně ani toto pojetí situačnéí odlišnosti jazyka nebo nářečí neřeší.

DALŠÍ ZDROJE

Čermák 2013; dále:

Mrázková, Kamila (2017): REJSTŘÍK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/REJSTŘÍK (Mrázková 2017)

8.5 Vnitřní migrace a naši krajané v zahraničí

Výzkum **českého osídlení v** našem **pohraničí** a **krajanského českého etnika za hranicemi naší země** (***v příhraničí sousedních zemí*** nebo ***na vzdálenějších územích***, kam v minulosti mířila ***migrace*** českého etnika) se týká celé škály různých problémů:

8.5.1 ČESKÉ ENKLÁVY NA ÚZEMÍ NÁLEŽÍCÍM V MINULOSTI K ČESKÉ JAZYKOVÉ OBLASTI

Při severní hranici přesahuje zbytek starého č. osídlení do Polska na sv. od Náchoda (na východě a severovýchodě, na území dnešního Polska, již výše zmíněný tzv. Český koutek v Kladsku; s návazností na severovýchodočeská nářečí) a na od Opavy a severně od Hlučína (polské Ratibořsko a Hlubčicko s návazností na slezská nářečí). Jazykovou situaci v těchto **enklávách** kartograficky zaznamenává *Český jazykový atlas*.

Při hranici s Rakouskem zasahovalo české osídlení jednak na jihovýchod od Českých Budějovic ke Gmündu (navazující na jihozápadočeská nářečí), jednak jižně od Břeclavi k Hohenau (na Valticku; na území jazykově souvisícím s východomoravskými nářečími).

Jazyk obyvatel těchto bývalých č. území rychle podléhal asimilaci. Asimilační vývoj však probíhal v severní a jižní **enklávě** rozdílně, ovlivněn příbuzností konkurujících jaz. (čeština × polština, čeština × němčina) a možností živého jaz. kontaktu s českým územím. Na polském území byla po druhé světové válce jazyková asimilace urychlena tím, že se starousedlé obyvatelstvo z velké části vystěhovalo do Německa.

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, ČJA 1-5; Balhar, Jan - Kloferová, Stanislava - Šipková, Milena (2017): ENKLÁVA ČESKÉHO JAZYKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ENKLÁVA ČESKÉHO JAZYKA (Balhar - Kloferová - Šipková 2017)

8.5.2 SITUACE ČESKÝCH NÁŘEČÍ V NAŠEM POHRANIČÍ

Za posledních 70 let docházelo v našem pohraničí po jazykové stránce k významným celkovým přesunům i dílčím změnám. Jazykové a etnické poměry v celém tomto území a zvláště na jeho vnitřním pomezí byly odedávna velmi složité a situace se pak začala zvlášť přiostřovat s rozvojem výroby na přelomu 19. a 20. stol., kdy se z obou stran národnostní hranice místy úporně bojovalo o získání převahy. Docházelo tak k místním i širším posunům, zhruba však byly i v tomto údobí národnostní poměry ustálené, a to v těch hranicích, které jsou vyznačeny na podrobné Boháčově Národnostní mapě ČSR z r. 1926. I dnes si zaslouží pozornost řada časových fází, kdy se mluva v pohraničí proměňovala:

(1) jazykový vývoj po r. 1918, předznamenaný již národnostními boji za Rakouska
(2) situace tohoto území po násilném připojení k Německu (na severu jako zvláštní tzv. Sudetská župa)
(3) vývoj po r. 1945, kdy teprve se počalo pohraničí integrovat v plně českou jazykovou oblast (což bylo komplikováno složitými okolnostmi tzv. „dosidlování“)
(4) změny po r. 1970, kdy v rámci tzv. „normalizace“ docházelo v pohraničí k dalším přesunům českého (zejména „dosídleného“ i nově příchozího) obyvatelstva
(5) ve velké míře též změny po r. 1989 (nejen z hlediska toho, jak zde jazykové proměny mluvy nových autochtonů reflektovaly změny politického, společenského i hospodářského vývoje, ale i z hlediska imigrace našich krajanů ze zahraničí).

Ani ČJA nemůže podat úplný přehled jazykové situace v pohraničí; vzhledem k důrazu na popis českých nářečních skupin tu může popsat jen některé orientační opěrné body a

více nebo méně soustavné podklady. Zajímavé jsou potom dílčí monografické popisy jazykové situace v českém pohraničí.

Od r. 1944 tak docházelo k masovému přesídlování Němců z východu a jihovýchodu na západ, od r. 1945 pak i k reemigraci příslušníků jiných národů, zejména Čechů a Slováků, především však k intenzívnímu stěhování vnitřnímu a v Polsku zejména k přesidlování Poláků z území připadlých Sovětskému svazu do tzv. „znovunabytých území“ na západ až po hranici Odra-Nisa. S tím souvisí proces přizpůsobování přesídlenců novému prostředí, jakož i aktivní vliv, kterým tento nový element narušuje tradiční situaci a vztahy. Proměny leckde vedly k vyrovnávání nářečí původních dosídlenců ve pospěch běžně mluvené češtiny. V našem pohraničí to však dodnes není pravidlem všude. Zajímavý byl např. vývoj českého severozápadu. Už anketa z r. 1964 potvrdila, že i do hlubšího zázemí severozápadočeského pohraničí pronikly některé obecné prvky západočeské (životné oblastní jevy jako přivlastňování typu [*tátovo boti*], plzeňská intonace větná apod.). Zajímavé je též sledovat vliv dialektu rumunských Slováků na jihozápadním českém pohraničí. Podobně na Osoblažsku (na pomezí českého Slezska), osídleném zčásti mluvčími slezskomoravských nářečí, zčásti přistěhovalci ze střední Moravy, z Valašska a ze Slovenska (ze Žilinska), tlak většinového slezskomoravského typu (např.) přivedl k životu přízvukování jako *holéma ru'kama, do prázd'nyho* (tedy reflexi paroxytonického přízvuku) a hyperkorekci kvantit typu *zahrády*, *zabíjak*. Obecněji se na Moravě (včetně Opavska) ustalují nářeční prvky prvky celomoravské. V českém pohraničí intenzivně proběhlo jen jazykové přizpůsobování nečeského etnika (především Němců a Slováků); někde se ustálil oblastní či místní jazykový úzus (např. v lokalitách osídlených po poválečném vpádu angloamerických vojsk do Řecka po II. světové válce, tedy Makedonci a Řeky na Jesenicku, též ale v lokalitách osídlených Maďary, např. na Chomutovsku, Bulhary na jihu Čech; resp. reemigranty, potomky původního českého obyvatelstva některých lokalit v Bulharsku; vzhledem k jejich zaměření na zahradnické práce bylo na českém jihu ještě v 80. letech minulého století běžně rozšířeno apelativum „*bulhar*“, které označovalo právě tento typ zahradníka. K *bulharovi* se chodilo pro zeleninu). Nulovým vztahem k jiným užším vnitrozemským regionům se v počátcích vyznačovala i poválečná kolonizace reemigrantů, která v těch případech, kdy šlo o kompaktní přesídlení do celých obcí (rumunští Češi na Chebsku, jugoslávští na Znojemsku, volyňští na Podbořansku), představovala vlastně dlouho ostrovní enklávy zahraniční češtiny u nás doma. Někde se starousedlé české podloží, které mělo přímou spojitost s nářečním stavem v sousedních čistě českých oblastech, stalo krystalizačním jádrem pro novou konsolidaci, zvláště tam, kde byla česká menšina silná (na Mostecku, místy na Zábřežsku nebo v severní části jihlavského ostrůvku), došlo jen k přesunu v počtu nositelů krajové nebo místní variety češtiny. Mnohdy docházelo jen k posunům vnitrozemských nářečních typů do pohraničí, tedy k přímému rozšíření oblasti tradičních nářečí (přitom jistě za cenu oslabení primárních nářečních rysů); např. v širším okolí Chodska a v oblasti krkonošské (s výraznějším vlivem mluvy starousedlíků, např. v Příchovicích či v Novém Světě v západních Krkonoších), jihočeské pohraničí sousedící na jihu s tzv. Doudlebskem apod. Osídlení v Orlických horách se přiklonilo ke stavu v jejich východočeském podhůří, většina Pošumaví k obecnému stavu jihozápadočeskému, jižní středomoravský dialekt se začal uplatňovat v horním Podyjí (vedle jiných nářečních úseků).

Na druhé straně odlišně se ustalovala jazyková situace v obou severočeských výběžcích (na Chebsku a Ašsku), kde se projevoval značným podílem reemigrantů a německých starousedlíků, na severní Moravě pak (např.) v kotlině jesenické, odříznutá horskými pásmy od ostatní Moravy i Slezska. Rovněž tak probíhal svérázný vývoj rozsáhlých průmyslových oblastí na severozápadě Čech (Sokolovsko aj.), kde šlo vlastně i o mezijazykové i interetnické vztahy a procesy v neobyčejně různorodých a mobilních sídelních konglomeracích. Naopak v severočeské průmyslové oblasti liberecké a jablonecké (v přímém sousedství tradičního osídlení vnitrozemského) došlo k jazykové konsolidaci poměrně brzy (v příklonu ke krajovému severovýchodočeskému úzu). Naproti tomu obecně hanácké monoftongy typu *nésó* se šířily dál na Šumpersko a Bruntálsko, protože i ve II. polovině minulého století ještě potenciálně patřily i k městským normám středomoravského prostoru a staly se jistým manifestačním výrazem středomoravské příslušnosti i u mluvčích neužívajících tradičního středomoravského nářečí.

PRO ZÁJEMCE

Nejproblematičtěji se jazykovězeměpisné hledisko uplatňovalo u nejrozsáhlejších pohraničních úseků, severozápadočeského a severomoravského (ve vazbě na předěl jihozápadočesko-středočeský a středomoravsko-slezskomoravský, resp. východomoravský):

(1) v severozápadočeském úseku se ustalovaly izoglosy typu *leží*/*ležeji*/*ležej*, *tátovo*/*tátovej*/*tátú*, *Novákojc*/*Novákovic*/*Novákú* (jako oblastní variety běžně mluvené češtiny.
(2) V severomoravském pak izoglosy typu *voko*/*oko*, *schoda*/*zhoda*, *prosí*/*prosijou* apod., které dále rozčlenily interdialekty moravské.

Mikrostruktury jazykových skupin (ve vztahu k jejich podmínění a vnitřnímu členění demografickému, ekologickému i funkčnímu a dále ve vztahu k jejich začleňování do širších struktur; zvláště u vztahu k jejich „sousednímu“ vnitrozemí) byly dále ovlivněny řadou faktorů. Jednalo se tu:

(1) o problémy regionálního původu mluvčích a jejich skupin (těm bývá zpravidla věnována dostatečná pozornost)
(2) o problémy sociální hierarchie v interakci daných variet (stupňovité rozdíly mezi sídelními typy: samota, ves, město, průmyslová krajina, z jiného pohledu pak rozdíly v úzu podle profese a vzdělání)
(3) o problémy diferenciace spojené s protikladem soukromé a veřejné sféry jazykového styku (tedy o stylotvorné faktory).

V rámci „etnografie“ pohraničních sídel a oblastí můžeme odlišovat:

(1) základní smíšený typ, vzniklý osídlením z různých stran
(2) homogenní enklávy, zpravidla v odlehlých venkovských končinách
(3) osady se starousedlým menšinovým podložím, zpravidla v sousedství tradičního českého osídlení.

DALŠÍ ZDROJE

Utěšený, Slavomír: *K jazykovému vývoji v pohraničí českých zemí.* [Články]. Slovo a slovesnost, r. 31 (1970), č. 1, s. 44-57; dostupné z http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=1991 (Utěšený 1970, 1991)

8.5.3 NAŠI KRAJANÉ V CIZINĚ

Budeme dále sledovat kompaktní seskupení českého obyvatelstva vně území českého národního jazyka vzniklé jednak administrativně (a), tj. změnou státní hranice, následným oddělením od českého jazykového území a přičleněním k jinému státnímu celku, plynule navazující svým jazykem k výchozí české nářeční. oblasti, jednak emigrací obyvatelstva (b) mimo souvislou oblast českého jazykového území, které tvoří ***jazykové ostrovy***.

(1) **Jazykové ostrovy s českým osídlením** se nacházejí mimo souvislou oblast českého jazyka. Zpravidla jsou vytvořené emigračními vlnami (vyvolanými hospodářskými a sociálními důvody), které se šířily za hranice býv. Rakouska-Uherska v 18. a 19. stol. Nejpočetnější jsou uskupení Čechů v USA a v Kanadě, v Evropě jde většinou pouze o ostrůvky, jejichž dnešní rozsah je už jen zlomkem původního počtu osad a kolonií. Doposud zpravidla nebyla věnována soustavná pozornost ani jazyku českých vystěhovalců v ostatních zemích, ať už jde o oblasti ukrajinské Volyně, osídlované českými kolonisty od 60. let 19. stol. (kromě dílčích studií), nebo o mimoevropská seskupení Čechů v Latinské a Jižní Americe (Argentina, Brazílie), kam směřovaly kolonizační proudy z Evropy od 30. let 19. stol., popř. o sporadické zastoupení obyvatelstva českého původu v Africe, Asii, Austrálii a Oceánii (omezuje se spíše jen na jednotlivce nebo malé skupiny).

Jazykové emigrace z 20. stol. (v I. polovině 20. století, především potom emigrace z politických důvodů: těsně před II. světovou válkou, zejména po vyhnání českého obyvatelstva z pohraničí v roce 1938, dále po r. 1948 a po r. 1968) většinou rovněž dosud nestojí ve středu pozornosti jazykovědců (jedná se o migraci do Belgie, Francie, Německa, Švýcarska, rovněž do USA, Kanady a Austrálie).

Zásluhou ruské dialektologie byl na poč. 21. stol. popsán stav jazyka českých osídlenců Severního Kavkazu.

Na zpracování dosud čeká jazyk obyvatelstva českého původu na Slovensku.

(2) **Badatelský zájem o jazyk enkláv** se rozvinul zejména v souvislosti s projektem *Českého jazykového atlasu* (srov. výše). **Charakteristika jazyka zkoumaných obcí** vychází z poznání, že jazykový kontakt vyvolal v původním jazyce české migrace změny a posuny. Významným faktorem podílejícím se na uchovávání č. jazyka byla a je existence č. školy, č. spolků a užívání č. jako jaz. každodenní komunikace. Generace potomků pův.č.

vystěhovalců v době výzkumu (60. léta 20. stol.) byla bilingvní, existovaly však i mnohé rodiny, v nichž sloužil k běžné komunikaci již jen jaz. příslušného státu.

Ve všech **enklávách** lze doposud jednoznačně určit příslušnost k výchozím dialektovým skupinám, neboť dodnes se jako důsledek územní izolace od č.jaz. společenství uchovávají některé starobylé nář. znaky (nápadné jsou zejm. výslovnostní dialektismy, přetrvávají však i dialektismy morfologické a lexikální), jež na č. území vlivem novodobých nivelizačních procesů mnohdy ustoupily.

V kontaktu češtiny s interferujícím jazykem lze pozorovat některé společné specifické rysy. Míra interference a rozrušování pův.č.nář. systému jsou závislé na výskytu příbuzných jevů v obou jazycích. V kontaktu se slovanským jaz. jsou možnosti přejímání omezeny formálně (hláskoslovnou, popř. slovotvornou podobností prvků při společných lexémech) a sémanticky (působení mezijazykové homonymie a polysémie v lexiku, jejichž důsledkem bývá křížení rozdílných významů, je jevem častějším než přejímání synonym, třebaže i k němu dochází, srov. např. přejatá pojmenování *čekavy* ‘zvědavý’, *chorovat* ‘být nemocen’ v jazyce Čechů v Polsku, *kuča* ‘dům’, *sušice* ‘tuberkulóza’ v Chorvatsku; v hláskosloví např. může vést odlišné rozložení kvantity v příbuzném sl.jaz. k ztrátě povědomí o kvantitě samohlásek v č., srov. *neňi možno*, *prazňini zimske* v Chorvatsku u mluvčího s předky z nář. oblasti svč.).

Rychle zanikají okrajové archaismy (v lexiku přetrvávají tradiční č.dial. výrazy spjaté s úzkým rodinným prostředím), převládají prvky rozšířené na velkých nář. oblastech v rámci výchozích č. dial. Do jaz. pronikají – bez vztahu k povaze interferujícího jaz. – velmi rychle přejímky lexikální jako označení pro reálie, pro něž ve výchozích č.nář. neexistovaly odpovídající ekvivalenty (srov. č.dial. v Chorvatsku *vrsta* ‘druh’, *vodec* ‘vedoucí’, v Rumunsku *maluj* ‘kukuřičný chléb’, *láma* ‘žiletka’), v dalších fázích se přejímají formální výrazy, částice a spojky (např. celobalkánské *makar* ‘třebas’, *i*, *da*) a pronikají syntaktické kalky (srov. odlišné pádové vazby v češtině v Polsku *do neůjesty* ‘k nevěstě’, v Chorvatsku *brambori za prodej* ‘na prodej’, v Rumunsku *von je ďeťich vopkličenej* ‘dětmi’, popř. dvojí větný zápor *ňikolif to nemůžeme sťihnout* v č. v Rumunsku). Souběžně vznikají překladové kalky (č. v Chorvatsku *šalu voďit* ‘dělat legraci’, *vrtňí zábava* ‘zahradní zábava/slavnost’ n.č. v Rumunsku *ouloha* ‘daň’, *vládnout kupředu* ‘jít’).

(3) **Čeština vídeňských Čechů**:

Výzkum běžné mluvy vídeňských Čechů, tj. potomků č. přistěhovalců (zpravidla řemeslníků a živnostníků) z 2. pol. 19. stol. a poč. 20. stol., uskutečněný v letech 1993–1997, zjišťoval (prostřednictvím jazykových sond) úzus tří generací v okruhu mluvčích, kteří češtinu víceméně aktivně užívají. Sledována byla i specifika jazyka vybraných vídeňských č. psaných periodik (v r. 2016 šlo o 3 periodika); za dobu rozkvětu č. tisku jsou pokládána 20. léta (v r. 1921 vycházelo celkem 23 periodik).

Na uchovávání a vědomém pěstování češtiny ve Vídni má zásluhu činnost českých spolků a existence českého školství. I zde je jazyková kompetence spojena s užíváním češtiny jako komunikačního jazyka Starší fáze vývoje jaz. vídeňských Čechů nejsou souhrnně popsány. Interferenční jevy se objevují nejdříve v lexiku (v první fázi přejímky, popř. adaptace za využití frekventovaných českých slovotvorných a morfologických modelů, v druhé fázi kalky). Pro č. současných bilingvních (č.-něm.) mluvčích je příznačný výskyt syntaktických a lexikálních, popř. slovotvorných kalků (např. časté užití zájm. *ten* paralelně s něm. vyjádřením určitého členu, srov. a *pak začali ti spolki – pak začal ten Sokol a pak začal ten Vorel*, existence paralelních něm. pádových vazeb, srov. *rozumňet ňeco* ‘něčemu’, *volat na ňekoho* ‘telefonovat někomu’, součástí normy jsou např. případy *telefoňí kňiha* ‘telefonní seznam’, *modrí flek* ‘modřina’, *nabírat* ‘nahrávat’, *přicházet* ‘pocházet’, *přinést ňekoho* ‘přivézt někoho’, *v okamžiku* ‘momentálně’, typ *on je deset* ‘je mu deset let’, *nebo* ‘nebo ne?’ (např. *Máte čas, nebo*?) a minimální výskyt přejatých slov (spíše jen částic: *halt*/*holt*, *net*, *ja*, srov. ale též adaptované a frekventované *trefovat se*/*trefit se* ‘setk(áv)at se’) s výjimkou výrazů, pro něž schází mluvčímu č. ekvivalent (*nemňel nárok na ferderunk*, *bil sem v kranknštandu*). Č. bázi nespisovnou představují u starší generace zejm. jihozápadočeské regionalismy (ve shodě s majoritním zastoupením mluvčích jzč. původu, např. *tejď* ‘teď’, *na tej druhej straňe*, *nenošte!*, *v sousedovo domňe*; srov. česká nář. skupina), obecněčeské prvky jsou zastoupeny zpravidla jen tehdy, shodují-li se s jzč. územ. Poměrně dobře uchovány zůstávají i č. výslovnostní nář. rysy (nář. rozdíly ve vokalické kvantitě, asimilační jevy), zřetelná je však i interference něm. výslovnostní báze (např. něm. napjatost souhlásek, srov. *teď pich* ‘teď bych’, přední výslovnost hlásky *ch*, srov. *le<u>ch</u>kí* jako něm. *Pe<u>ch</u>*). Mluva střední generace se zpravidla shoduje s mluvou generace rodičovské (udržuje-li se v rodině komunikace v č.), namnoze se však ve větší míře uplatňují prvky vzniklé interferencí s něm. (jako důsledek těsnějšího kontaktu s něm. vlivem profese, partnera bez znalosti č.); vliv něm. se nápadně odráží ve sblížení s něm. artikulační bází a slovní a větnou intonací (srov. přízvuk přecházející v délku *to bilo trošku pózďeji*). Pro jaz. mladé generace je příznačný silný příklon ke spis.jaz. zprostředkovaný školou a posílený tím, že v rodinách – často již jaz. smíšených – č. není běžně dorozumívacím jaz. (*on*, ne *von*, podobně též *lehl* × *lehnul*, *nesl* × *nes*, *já sem četl* × *já čet*), z nespisovných jevů převládají rysy shodné s obecně nespisovnými jevy běžné mluvy na č.jaz. území (*takovej stúl*, *starí domi*, *mi bisme*, *s letadlama*, *před Vánocema*), dominantní je navíc obecněčeské nevyjádření životnosti (*ti dobrí kluci*). Se slábnoucí schopností komunikovat č. se silněji projevuje vliv něm. (vedle interference něm. výslovnostní báze srov. hojnější lexikální přejímky a s nimi spjaté jevy morfologické, např. *bidlí f* Altersheim, *bili sme f* Tirol – s nevyjádřením pádu příslušnou č. koncovkou, *ňejaká* Überraschung *pro maminku* – s interferencí něm.mluv. rodu, nenáležité užití slovesného vidu jako *on pořád utekl*, syntaktické kalkování, srov. něm. typ negace *k tomu sem dala žadnej papriku*, příznakové, nečeské postavení klitik, srov. *fšichňi spolu mlátili se*; výrazněji se uplatňují i kalky pojmenovací a slovotvorné, např. *vlnoví koupališťe* n. *obchodovedoucí*, častěji dochází k aktuálnímu modelovému tvoření z něm. základů, srov. *punkťíček*, *kochovat* ‘vařit’, *kemovat se* ‘česat se’)

Jaz. tradičních krajanských periodik odráží snahu vyjadřovat se knižně, což mnohdy ústí v hyperkorektnost ve stylizaci textu. Dialektismy v nich zaznamenány nebyly. Překvapivý je častý výskyt kalků.

(4) **Situace v USA**

Vzhledem k sociálně i jazykově různorodým zbytkům čechoamerických komunit roztroušeným po celých USA nebyl širší výzkum jaz. nikdy organizován. Č. je v USA v postavení izolovaného minoritního jazyka a č. mluvčí patří převážně k vyšším věkovým skupinám. Základní souhrnná charakteristika současného stavu americké č. byla zpracována Kučerou (1990). Americká č. je charakterizována jako roztříštěná (netvoří územní kontinuum), noremně uvolněná přistěhovalecká varianta č.jaz. vyvíjející se v zásadě samostatně v americké mnohojazyčné společnosti pod tlakem angl. Je dnes užívána téměř výhradně jako jaz. omezené a neformální mluvené komunikace (většina uživatelů již není schopna č. číst ani psát). Primárně se zakládá na útvarech nespis., zejm. na dial. (především jč., svč., vmor. a slez.), a to v souvislosti s charakterem osídlování: od 40. let do 80. let 19. stol. směřovala většina přistěhovalců za zemědělskou půdou a usazovala se na venkově (hlavně na americkém Středozápadě), postupně převládla orientace městská – Chicago, Cleveland, New York aj.; různé vývojové fáze spis. č. se v americké č. uplatnily jen omezeně, nejvíce v tzv. zlatém období č. etnického života v USA, tj. mezi 90. lety 19. stol. a 20. lety 20. stol. Zásluhu na generačním předávání č. měly nejrůznější spolky a školy (často organizované při kostelech). V nových podmínkách došlo k podstatnému omezení komunikativní funkce č.spis.jaz., jeho uplatnění se stále výrazněji omezovalo na čechoamerický tisk a krajanské záležitosti. Ideálem se stávalo nikoli jeho další rozvíjení, nýbrž „zachování čisté české řeči potomkům“.

Z různě starých dobových podob spis.č. se tak na americkém území vyvinulo několik koexistujících útvarů, tzv. ***kvazistandardy*** (Kučera, 1990:153–184): vycházejí ze spis.č., liší se různým stupněm amerikanizace, primárně existují jako útvary psané, žádný však není obecně uznáván za reprezentativní; prakticky jedinou oblastí jejich využití jsou dnes čechoamerická periodika. V současné době jich vychází pouze několik. Jazykové situaci českých Texánců se věnovala Dutkova-Cope (2001a, 2001b) a Eckertová (2004).

Hlavním vývojovým rysem americké č. bylo míšení (nikoli vyrovnávání) pův.jaz. útvarů, zejm. nář. (v souvislosti s jejím generačním předáváním); odtud zachování i velmi nápadných znaků typických jen pro malé nář. úseky (srov. výrazy v idiolektu jedné ženy z Dallasu: *bejt*/*být*, *bývat s českejma hošima*, *v tej Husovej škole*, *vodepsali*, *dáuno*, *nejdřú*, *prácu*, *veďali*, *ležali*, *nechcu*, *možou*, *několik krár*).

Charakteristickým rysem americké č. je roztříštěnost do komunitních mluv a idiolektů, jaz. rozdíly generační a v některých částech USA zřetelné lokální zabarvení. Platí to zejm. o č. v Texasu (stát s nejvyšším počtem obyvatel českého původu; koncem 20. stol. zde žilo asi 180 000 imigrantů, potomků přistěhovalců z minulého stol., z nichž asi 90 % pocházelo z oblasti slez. a sev. části vmor.nář.; podle statistických údajů z r. 2000 klesl počet na

155 855), popř. v Minnesotě (převažuje základ jzč. a jvč., relativně starý – z přelomu 19. a 20. stol.).

Vliv dominantní americké angličtiny se projevuje ve všech jaz. rovinách: v nejstarším období existence americké č. převažovaly přejímky lexikální, vynucené (při neexistenci č. ekvivalentu) vyjadřovacími potřebami, zejm. v oblasti technické a zemědělské (*kára* 'auto', *trak* 'nákladní auto', *drajvovat* 'řídit', *korn*/*korna* 'kukuřice', *píčes*/*píčesa* 'broskev'), později, v důsledku bilingvnosti mluvčích dalších generací, kontaktní jevy vyplývající z interference č. a angl., a to jevy hláskoslovné (např. aspirace okluzív *p*, *t*, *k*, ústup neutralizace znělosti), tvaroslovné (např. ústup deklinace zejm. vlastních os. a zeměpis. jmen: *od Dr. Eduard Čech*, *odstěhovali se z Wilber do Temple*, *to je nedaleko od Frýdek-Místek*), syntaktické (např. syntax přívlastku a související slovosledné jevy: *český moravský bratři kostel*, *Rio Grande údolí*, snaha po vyjadřování podmětu: *a tak já myslim, že von cejtil, že válka příde, tak von nechtěl tam bejt*, napodobování angl. konstrukcí a obratů: *a nám to sebralo asi den a půl to vše udělat*) i frazeologické (*brát*/*sebrat vobrázek* '(vy)fotografovat', *dávat někomu chladný rameno* 'chovat se k někomu chladně', *pít jako ryba* 'pít jako duha'). Lexikální přejímky již nezaplňují mezery, nýbrž konkurují odpovídajícím pojmenováním č. a postupně je vytlačují (*stríta* 'ulice', *haus* 'dům').

Od dubna 2012 je na Texaské univerzitě v Austinu jako součást projektu *Dědictví texaských Čechů* (*The Texas Czech Legacy Project*) budován webový archiv texasko-českého dialektu s digitalizací nahrávek texaské češtiny, čechoamerických časopisů, fotografiemi náhrobků a s výzkumem nahrávek texaské češtiny z 60.–70. let 20. stol.

8.6 Geolingvistika

Geolingvistika je obor jazykovědy, který je blízký dialektologii, nicméně zkoumá všechny jazyky světa (v rámci makroareálů), jejich vztah k územnímu rozložení etnik, jež jimi hovoří. Současně sleduje také politický, hospodářský, společenský (sociální) a kulturní význam jazyků.

DALŠÍ ZDROJE

Balhar – Kloferová – Šipková 2017, Bělič 1972, ČJA 1-5 + Dodatky

Chcete-li získat konkrétnější informace o aktivitách (i počtu) našich krajanů, tedy Čechů žijících v zahraničí, můžete je najít na stránkách Ministerstva zahraničních věcí ČR (www.mzv.cz/jnp/cz/zahranicni_vztahy/krajane/index.html), popř. v dalších odkazech na netu (viz např. http://rozhlas.cz/krajane/portal). Úplně nejlepším řešením je ale osobní návštěva sledované lokality!

8.7 Poznámky k vicinologii (teorii sousedství)

Dnes se problematice sousedství různých národů, etnik, kultur a jazykových skupin věnuje celá jedna pomezní věda. Nazývá se příznačně vicinologie (podle latinského slova *vicinus*, což značí souseda). Tam, kde po staletí žili lidé společně, musely zůstat trvalé stopy starého sousedství i v jazyce.

V užším smyslu se jedná o vztah souboru osob, které na základě trvalejšího bydlení v těsné blízkosti udržují specifický druh sociální interakce, komunikace a vzájemných vztahů, jejichž forma a obsah jsou do značné míry určeny kulturním vzorem „dobrého souseda“.

V širším (častějším) pojetí bývá *sousedství* chápáno jako jeden druh územní (lokální) skupiny, prostorově a počtem členů obvykle větší než dům či skupina domů, ale menší, než je město, městská čtvrť nebo větší venkovská obec. V souvislosti s dialektologickým výzkumem nás rovněž zajímají především nářeční prvky rodilých mluvčích z velmi malých sídel. Sousedská (i nářeční) komunita tak může splývat se samotnou obcí, tj. s lokální komunitou.

Teorii sousedských vztahů tu tedy posuzujeme především z hlediska venkovského osídlení, kde se projevují nářeční specifika, popř. přeshraničních vazeb jednotlivých nářečních skupin. V tomto smyslu se vicinologie zabývá především *pospolitostními vazbami*, k nimž kromě *sousedství* patří příbuzenství, rodinné a rodové vztahy, ale také reflexe společných prožitků, vzájemná sociální a fyzická blízkost, psychická soudržnost a přátelské vztahy založené na vědomí duchovní blízkosti. Tyto vazby jsou vždy založeny na emocích, sympatiích a duševní náklonnosti, jsou uchovávány jak uvědoměle, tak i neuvědoměle, často i díky sjednocujícímu vlivu společného jazyka a kultury; v mnoha případech tedy povědomí o společném nářečním kódu a příslušné nářeční kompetenci mluvčích. Obecné projevy „mezijazykového“ (mezinárodně pojatého) *sousedství* zde neřešíme.

Pospolitosti jsou někdy chápány jako ideální typ relativně malé a homogenní komunity, v níž tráví její členové v podstatě svůj celý život, neboť míra jejich prostorové mobility je velmi nízká a sociální struktura, která je vytvářena a uchovávána každodenními přirozenými interakcemi mezi jejími členy, je nepříliš komplikovaná, zato ale relativně pevná. Hlavními atributy tradičních pospolitostí tedy byly (sociologicky řečeno) kromě sousedských vazeb také vazby příbuzenské a dále pak duchovní blízkost.

Lokální a regionální komunity působí jako sociální a komunikační systémy; jsou proto:

a) tvořeny souborem menších sociálních útvarů (k nimž kromě rodinných skupin patří i sousedské komunity) s různými sociálními funkcemi; mění se tak soubory idiolektů jednotlivých rodilých mluvčích.
b) determinovány sociálními interakcemi, sociálními institucemi a organizacemi (tedy i rozšířením *sociolektů* a *rejstříků*).

c) modifikovány i hmotným prostředím a místem, resp. jeho geografickou polohou (což se může projevit v místních a pomístních pojmenováních).

V této souvislosti bylo též prokázáno, že čím je lokální komunita blíže regionálnímu (urbanistickému) centru, tím vyšší je stupeň její sociální a nářeční dezorganizace; a naopak, že s rostoucí vzdáleností od regionálního centra se zvyšuje autonomie lokálních komunit v tom smyslu, že je zde (např.) bohatší spolkový život, popř. se zde rozvíjí specifické (společné) nářeční povědomí.

Pojmem ***sousedská komunita*** je označována skupina jedinců či rodin bydlících nejen „nablízku“, ale i skutečnost, že vzájemné vazby a interakce mezi nimi nejsou založeny pouze na intenzivní komunikaci, ale spočívají i v řadě dalších funkcí, jimiž se sousedství jakožto specifický typ územního soužití lidí projevuje. Pro označení souboru vztahů a funkcí, které jsou typické pro sousedskou komunitu, se stále častěji užívá pojmu ***instituce sousedství***.

Sousedské komunity jsou v novější sociologické literatuře (kromě komunit ***domovských***) označovány za nejmenšími lokální sociální skupiny. Tam, kde sousedské vazby komunitu propojují a posilují, tam také je velký předpoklad uchovávání jazykových prvků tradičních lokálních nářečí.

Oba pojmy, tedy pojem **sousedská komunita** (ve smyslu souboru jedinců a vztahů, včetně komunikace) a pojem **instituce sousedství** (ve významu jeho hlavních funkcí), jsou pak často nahrazovány pouze pojmem ***sousedství***.

Sousedství ve smyslu sousedské komunity pak nemůže vzniknout bez určité míry územní koncentrace aktivit každodenního života a komunikace.

Mezi základními ***funkcemi sousedství*** se obvykle uvádějí:

(1) *ceremoniální funkce* (potvrzující příslušnost k sousedské jednotce; minimálním projevem je vzájemné zdravení); s tím souvisí rozvoje specifických fatických funkcí komunikace, které se mnohde nářečně liší.

(2) *ochrana* a pomoc, *výpomoc* (v zásadě neformálně a bezplatně poskytovaná, jednostranná nebo oboustranná, *stálá nebo občasná*). Je znakem fungujícího sousedství v běžných i méně běžných životních situacích, která vyplývá jak ze vzájemné závislosti lidí, tak ze solidarity a vzájemné neanonymity členů sousedské skupiny. To pak vede (kromě jiného) k rozvoji lokálních jazykových specifik.

(3) *sociální kontrola* (neformální; dohled nad dodržováním norem sousedského i obecnějšího spol. chování), jež je zárukou adekvátní s*ocializace*, zejména pokud jde o normy a hodnoty platné v daném územním společenství. S tím často souvisí neformální rodinná výchova dětí a percepce první variety rodného jazyka, kterou v tomto případě leckdy apod).

(4) *kooperace* (většinou svépomocného rázu); projevuje se jako *substituce a doplnění sociálních vazeb* (zajištění kontaktů doplňujících rodinné vztahy, vztahy se spolupracovníky a přáteli, dále i *svépomoc* či *sdružování se*, které jsou realizovány za účelem dosažení určitého cíle). V této souvislosti se často projevuje i nutnost užití *sociolektů* a *registrů*.

(5) *harmonizace* (*slaďování*) *rozdílných zájmů* starousedlíků a do lokality nově přistěhovalých obyvatel, tj. určitá regulace vzájemného přizpůsobování (akomodace); z hlediska jazyka tuto situace vzniká tehdy, pokud se příchozí mluvčí jazykově přizpůsobuje novému prostředí; např. v Brně začne jezdit *šalinó/šalinou* (tramvají), na jihu Čech potom používá *klubalky* a ve Slezsku *klamperky* (kolíčku na prádlo), na východě Čech může někdo náhle *hrdlouhat* či *vrdlouhat* (v hrdlo lhát) apod.

(6) *společenský styk* samoúčelné povahy (družnost, přátelství apod.) vede k udržování (zachovávání) tradičních zvyků a postupů, k jejich doplňování, popř. k utváření zvyků a postupů nových. To se přirozeně odráží i v jazyce lokality.

(7) v neposlední řadě pravidelná, někdy svérázná sousedská *komunikace*, která si klade za cíl především získání informací o lidech a prostředí, s nimiž nebo v němž jedinec či rodina žije. S tím souvisí předávání informací (mj. i známé „pavlačové pomluvy“; zde jde o specifický *registr*); mnohdy dochází k posilování nářečního kódu.

Celkově ***sousedství*** představuje princip vzájemně výhodné a do určité míry i nutné, územně dané koexistence lidí, spojených pocitem určité sounáležitosti. Má charakter výpomoci tam, kde nějaký úkol přesahuje síly rodinné domácnosti, zasahuje sousedská pomoc: soused je pomocník v nouzi par excellence. Sousedské komunity jsou relativně trvalé v čase, v důsledku občasné výměny některých jejich členů (např. migrací) se mění zpravidla jen velmi mírně jejich početní velikost a někdy i prostorový rámec, resp. hranice takovéto komunity. Trvale si *s.* udržuje své místo v životě osob, které jsou v jeho prostorovém rámci nuceny trávit převážnou část svého života (staří lidé, invalidé, ženy v domácnosti).

Za převládající historickou tendenci bývá považován pokles významu *sousedství*, ztráta územní vázanosti; od někdejšího bohatého sousedského života venkovské obce (se značnou soc. soběstačností podporovanou koncentrací obytných a pracovních funkcí v témže území) až ke spíše amorfnímu *s.* v moderním městě, kde odloučení a rozptyl pracovišť a bydlišť, formalizace a byrokratizace spol. funkcí, vysoká hybnost obyvatel a převaha masových forem kultury vedly ke značnému vyprázdnění náplně sousedských vztahů a k oslabení jejich významu jak v životě jejich účastníků, tak v životě širších územních a soc. útvarů. Zmenšující se význam sociálních vztahů v rámci sousedských skupin vede k tomu, že se více než dříve úloha *sousedství* omezuje na doplňování výkonu funkcí obstarávaných převážně jinými spol. útvary: rodinou, příbuzenskou skupinou, spol. organizacemi a institucemi (zejm. školstvím, sociální péčí, bezpečnostními složkami apod.). Na pozadí této obecnější historické tendence docházívá ovšem za specifických dobových a místních podmínek k dočasnému i trvalejšímu posílení významu a funkce *s.* (za války a jiných pohrom, krizí, při selhání funkce formálních organizací); impulsem však může být i odstátnění některých veřejných služeb (správa a údržba bytového fondu, péče o veř. pořádek apod.) a

decentralizace s přenesením některých funkcí na sublokální samosprávnou bázi. Ovšem úvahy o tom, že se regionální či lokální identita stává nevýhodou, protože nutná a důležitá je flexibilita, se ukazují pro zdravý rozvoj sociálních a komunikačních vazeb jako velmi škodlivé! Podobně uvažuje např. J. Keller (*Dvanáct omylů sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství/ SLON 1995; Keller 1995: 19): *„Recepty na sociální přežití se příliš nemění…Obyčejní lidé – nesociologové, snad z nevědomosti, se i nadále snaží žít ve světě, který podle velkých sociologických teorií již zhruba dvě století neexistuje.“*

Jiný je problém *dosídlených obcí*. Jejich rozpadlá sociální a obslužná infrastruktura nebyla mnohde nikdy zcela obnovena. Zpravidla se dnes jedná o populačně nevelké obce, které nedosáhly ani předválečného počtu obyvatel a které navíc administrativně-správně spadají pod blízké větší sousední obce, což může významně přispívat k pocitu určitého odcizení jejich obyvatel. K tomuto pocitu mohlo navíc v minulosti přispět často rozdílně utvářené a měnící se administrativně správní uspořádání těchto příhraničních obcí. Nicméně místní mluvy se i v pohraničních lokalitách utvářejí jako inovativní komunikační kódy; jejich výzkum je tedy třeba ještě systémově provést.

Na základě výše uvedených poznatků lze jistě potvrdit hypotézu o existenci zakořeněných a vykořeněných obcí a jejich obyvatel; včetně zakořenění společné mluvy (popř. nářečí). Pocit zakořenění je často pociťován až po několika; většinou (minimálně) po třech generacích. Je vytvářen postupně, každodenním vnímáním vlastního životního prostoru, jeho přisvojováním, identifikací s architekturou, tradicemi a zvyky, s krajinnými prvky. Pocitu zakořenění významně napomáhají i vzpomínky na zesnulé místní obyvatele a další emoce spojené s jednotlivými místy a lidmi. Na tom potom závisí též možnost vývoje nových nářečních útvarů.

PRO ZÁJEMCE

Srov. dále u Bogoczové výklad k jazykovým kontaktům v širším smyslu, pomezní vědy, teorie konvergentní (jazyková integrace) a divergentní (dezintegrace).

DALŠÍ ZDROJE

Kotačka, Lubomír: *Sousedství.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Sousedstv%C3%AD (Kotačka 2017)

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Cvičení a úkoly podle I. Bogoczové: (kde si nejste jisti, hledejte doplňující informace v literatuře!)

8/1 Označte správnou definici:

1. Izomorfa je a) čára ohraničující oblast, kde se u jistých slov objevují stejné koncovky. b) čára spojující místa s výskytem stejných slov.
2. Izofráze je a) čára oddělující nářečí, kde se jinak tvoří věty. b) čára kolem označující výskyt stejných ustálených slovních spojení.
3. Izodoxa je a) hranice mezi dialekty. b) hranice mezi druhy komunikačních situací.
4. Vokalická izofona je a) čára oddělující např. varianty křišťál od křiščál. b) čára oddělující např. výslovnost polejka od pol.

8/2 Uveďte vybrané teoretické (vědecké) předpoklady novodobé dialektologie (z hlediska historie jazyka i z hlediska geografického; alespoň dva).

8/3 Kdo je považován za přímého zakladatele evropské dialektologie i jazykově zeměpisného výzkumu (v sousedství českých zemí)?

8/4 Kde se nachází středisko evropské dialektologie, které bylo dlouho základním centrem výzkumu Německého jazykového atlasu?

8/5 Uved'te jména autorů nejstaršího francouzského jazykového atlasu.

8/6 Kdo je autorem nejstarší české souborné dialektologické práce?

8/7 Kdy a kde se konala Národopisná výstava československá?

8/8 Seřad'te v pořadí odpovídajícím chronologii vzniku prací: Nástin české dialektologie, Dialektologie moravská, Nářečí česká.

8/9 Se kterým badatelským prostředím (s místem působení) souvisejí následující jména lingvistů a dialektologů, popř. též historických gramatiků? Např. František Bartoš, Adolf Kellner, Jan Chloupek, Arnošt Lamprecht, Rudolf Šrámek, Jan Balhar, Marie Krčmová, Jaroslav Vorář, Slavomír Utěšený, Marie Janečková, Irena Bogoczová, Helena Chýlová...? (Dohledejte v textu a dále podle kateder a ústavů bohemistiky či českého jazyka na internetu: podle vysokých škol v Čechách, na Moravě i ve Slezsku, podle odkazů na pracovníky ÚJČ AV ČR apod.)

8/10 Uveďte plné názvy obou nejznámějších onomastických slovníků (českého a moravsko-slezského).

8/11 Uved'te plný název současného nejvýznamnějšího českého dialektologického pracoviště.

8/12 Pojmenujte typ mapového záznamu (popř. typ značení), v níž (u něhož) je... a) daná nářeční oblast označena např. šikmými čarami. b) uvedeno plné znění daného slova. c) dané slovo označeno figurálně (např. symbolem kruhu). d) výskyt daného jevu vymezen je souvislou linií.

8/13: Napište, o jaký typ jazykového atlasu se jedná (regionální – národní – nadnárodní) u následujícího výčtu? Viz:

a) Atlas ukrajins´koji movy b) Atlas językowy Šlaska c) Karpatský jazykový atlas d) Český jazykový atlas

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola byla poněkud obsáhlejší a náročnější. Jejím cílem bylo podat základní informace o evropské, a hlavně české dialektologii a obecnou charakteristiku jednotlivých etap jejího vývoje. Víme již, jakým směrem se dialektologie, lingvistická geografie i související vědy ubírají a co vše je předmětem jejího zájmu. Seznámili jsme se s úkoly jazykového zeměpisu i s přímou vazbou oboru na dialektologický výklad. Načrtli jsme si hlavní události ve vývoji oboru i jeho metod, a ve světě i u nás. Z hlediska vývoje oboru jsme zde představili dílo G. Wenkera, F. Wreda (Deutscher Sprachatlas) a význam střediska evropské dialektologie v Marburgu (též s ohledem na Evropský jazykový atlas), dále dílo J. Gilliéron a E. Edmonta (Atlas linguistique de la France), F. Boase (v USA), samostatně pak dílo E. Sapira a B. L. Whorfa (s teorií jazykového determinismu a relativismu), V. I. Dala (O narečijach russkogo jazyka, 1851; slovník 1852), L. Malinowského (k polské dialektologii), L. Tesniéra (první jazykový atlas slovanských jazyků, 1925) aj. Vysvětlili jsme si počátky dialektologických zkoumání u nás (a bádání jazykovězeměpisných; srov. např. Mapu země moravské s částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher, 1868; obecně nelze opomenout průkopnické dílo A. V. Šembery, J. V. Duška, A. Frinty, ale také F. Bartoše (a jeho Dialektologii moravskou i Dialektický slovník moravský), J. Jirečka, J. Koubleho, V. Kotsmícha. Představili jsme též první program výzkumu českých (J. Gebauer, *Navedení pro sběratele);* dotazníkovou akci V. J. Duška (též F. Pastrnka na Slovensku), význam Národopisné výstavy československé (1895), přínos Dialektické mapy Čech (1894), map Země národa československého (A. Boháč a F. Trávníček 1913) a diskusi k potřebě dotazníkové akce a atlasu. K I. polovině 20. století jsme vztáhli (zejména) výklad o přínosu A. Frinty, B. Havránka, na Slovensku pak V. Vážného. Následně jsme se seznámili se základními etapami systematického jazykovězeměpisného výzkumu českých nářečí po r. 1947 (v Ústavu pro jazyk český); tedy nejprve s metodou korespondenční, a to regionálně (J. Voráč, zpočátku A. Kellner aj.) i celostátně (V. Vážný, J. Bělič). Přiblížili jsme si genezi a realizaci projektu Českého národního atlasu (ČJA). Charakteru, kompozici, obsahu a významu ČJA jsme věnovali samostatný výklad. Samostatně jsme se věnovali typům označení nářečních jevů na mapách ČJA a typům izoglos.

V dalším výkladu jsme odlišili jádro a periferii nářečí z hlediska diachronního, synchronního a geografického, problematiku kontaktové lingvistiky (zejména dialektologie; a to z pohledu psycholingvistického, sociolingvistického, typologického nebo areálního), koncept jazykových svazů (podle PLK; Teze, 1929), funkci a význam adaptací apod. Objasnili jsme teorie bilingvismu, multilingvismu, specifika diglosie, přepínání kódů a registrů (rejstříků). Výklad k vnitřní migraci a k nářečím našich krajanů v zahraničí připomněl výzkum v našem pohraničí, v příhraničí sousedních zemí i výzkum české migrace na vzdálenějších územích.

Od dialektologie jsme odlišili geolingvistiku (výzkum jazyka makroareálů) a její vazby na mimojazyková bádání. Poznámky k vicinologii (k teorii sousedství) jsme zaměřili na jazykové reflexe lokálních, regionálních i přeshraničních komunit; zejména v rámci odlišení venkovského a městského prostředí, funkcí sousedských vztahů a proměn jazyka (nářečí).

DALŠÍ ZDROJE

Bělič 1972, Bělič 1972, Čermák 2013, Bogoczová 2009, Kellner 1954, Voráč 1955

ČJA I-V, Dodatky (http://cja.ujc.cas.cz/CJA1 ... CJA5)

Balhar, Jan - Kloferová, Stanislava - Šipková, Milena (2017): ENKLÁVA ČESKÉHO JAZYKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ENKLÁVA ČESKÉHO JAZYKA (Balhar - Kloferová - Šipková 2017)

Čermák, František: *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum 2013 (Čermák 2013)

Hladká, Zdenka: *Atlasy slovanských jazyků*. In SPFFBU A44. Brno: MU, 1996, s. 131-142 (Hladká 1996)

Hlavsová, Jaroslava: *O počátcích českého jazykového zeměpisu* (K stému výročí narození A. Frinty). [Posudky a zprávy]. *Naše řeč*, ročník 67 (1984), číslo 4, s. 213-217; dostupné z http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6486 (Hlavsová 1984)

Ireinová, Martina – Konečná, Hana: *Nářečí dříve a nyní. Český jazykový atlas*. Edice Věda kolem nás. Pro všední den (sv. 37). Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2015 (Ireinová – Konečná 2015)

Kloferová, Stanislava (2017): JÁDRO NÁŘEČÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JÁDRO NÁŘEČÍ (Kloferová 2017g)

Kloferová, Stanislava (2017): JAZYKOVĚZEMĚPISNÁ METODA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JAZYKOVĚZEMĚPISNÁ METODA (Kloferová 2017f)

Kotačka, Lubomír: *Sousedství.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie. soc.cas.cz/w/Sousedstv%C3%AD (Kotačka 2017)

Krčmová, Marie (2017): OBECNÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/OBECNÁ ČEŠTINA (Krčmová 2017)

Mrázková, Kamila (2017): REJSTŘÍK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/REJSTŘÍK (Mrázková 2017)

Nebeská, Iva (2017): BILINGVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/BILINGVISMUS (Nebeská 2017)

Nekula, Marek (2017): JAZYKOVÝ KONTAKT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JAZYKOVÝ KONTAKT (Nekula 2017e)

Nekula, Marek (2017): KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA (Nekula 2017)

Nekvapil, Jiří - Sloboda, Marián (2017): MULTILINGVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/MULTILINGVISMUS (Nekvapil - Sloboda 2017)

Nekvapil, Jiří (2017): DIGLOSIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DIGLOSIE (Nekvapil 2017)

Utěšený, Slavomír: *K jazykovému vývoji v pohraničí českých zemí.* [Články]. Slovo a slovesnost, r. 31 (1970), č. 1, s. 44-57; dostupné z http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=1991 (Utěšený 1970/1991)

Vašek, Antonín: *Přípravy Karpatského jazykového atlasu.* Rozhledy. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity . Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. A 24, 1976, s. 111 (111-117) (Vašek 1976)

9 DIALEKTOLOGIE A JEJÍ EXPLORAČNÍ METODOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole se seznámíme s metodikou terénního výzkumu a sběru jazykového materiálu. Objasníme si podstatu terénního výzkumu, průběh fáze exploračních příprav a různé způsoby realizace fáze vlastního výzkumu. Přiblížíme si metody a prostředky, jichž lze během předvýzkumu i základního výzkumu užít; pokusíme se o jejich klasifikaci a přiblížíme si i některé metody méně známé. Ani během výkladu k fázi zpracování a prezentace podkladů nezapomeneme na metodiku. Představíme zde monografickou metodu, možnosti, způsoby a metody sestavování slovníků a antologií a také metody jazykovězeměpisné, které slouží především k tvorbě jazykových atlasů. Na základě analýzy jednotlivých dílčích problémů tak posoudíme práce syntetické a možnosti rozšíření zvolené metodiky.

CÍLE KAPITOLY

Dozvíte se

- jak si stanovenit výzkumné cíle
- jak sestavit výzkumný tým
- jak vypracovat metodiku (metody a prostředky) terénního výzkumu a sběru jazykového materiálu
- jak probíhá předvýzkum, vlastní explorace a vyhodnocení údajů

Budete schopni

- stanovit si v rámci přípravy k terénnímu výzkumu systém základních i doplňkových otázek
- najít si potřebnou literaturu k přípravě výjezdů i k analýze výsledků
- realizovat explorační terénní výjezdy
- prakticky využívat poznatků z terénních výjezdů

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

výzkum dialektologický a jazykovězeměpisný, kvantitativní a kvalitativní, přímý a nepřímý, synchronní a diachronní, etapy; metoda a systém, struktura, explorace, generační

klíč, hypotéza, empirie, teorie, předvýzkum, výzkum, proměnné, analýza, mluvčí, prostředí, soubor, reprezentativní vzorek, sběr materiálu, nahrávání (zvukové záznamy), excerpce, informant, osobní údaje, dotazování (dotazníková metoda), dotazník, Dotazník pro výzkum českých nářečí, rozhovor; typologie, poznávací, formativní; polostrukturovaný, řízený; nestrukturovaný, neřízený, nestandardizovaný; jádrová informace, sumarizace; princip důvěrnosti, výběr typů, tvorba a modely otázek; počet a rozsah, metody pozorování, experiment, diglosie (bilingvismus), přepínání kódů, dotazník a anketa (korespondenční), síť lokalit; studium dokumentů, etický kodex; zpracování a prezentace, výklad, transkripce; monografie, antologie, chrestomatie, nářeční slovník diferenční a tematický, lokální – regionální – ústřední, editorství, text, jazykový atlas, metoda jazykovězeměpisná, kartografická, metody plošného/areálového zobrazení (izoglosové či šrafové), lemmatizační (lemmatizátor, lemma, lemmatizace v širším a v užším smyslu), komputační lingvistika (kolokace, valence, varieta); toponomastika, metoda malých typů, mikrotyp a makrotyp, etnologie; metoda Wörter und Sachen, statistika, metody kvantitativní, racionální, korpusové metodologie, registr, metoda spárovaných stimulů, matched-guise, spojité masky

PRŮVODCE STUDIEM

I. Bogoczová ve své studijní opoře správně připomíná, že dobré zvládnutí dialektologické metodologie může napomoci také těm posluchačům, kteří mají zájem psát svou závěrečnou práci k vybranému tématu z oboru dialektologie nebo se zaměřením na studium běžně mluvené řeči. A současně upozorňuje na skutečnost, že z hlediska metodologie lze považovat slova „dialektologický“ a „jazykový“ za synonyma. Dále uváděné metody dialektologické vždy bezprostředně souvisejí s metodami studia obecné lingvistiky, s metodami výzkumu historické gramatiky češtiny, ale také s metodologií sociologickou, sociolingvistickou, etnografickou (etnologickou či etnolingvistickou), psycholingvistickou, sociálně psychologickou a sociálně pedagogickou, s metodologií teorie komunikace, popř. též s metodami historiografie a sociální antropologie. Problémy klasifikace metod zde zmíněných (vzájemně souvisejících) disciplín od sebe mnohdy nelze bezprostředně oddělit. Pokusíme se vám proto v následující kapitole důkladně představit nejen výzkumné metody dialektologie (a to metody přímé a nepřímé, popř. specifické), ale také určité algoritmy, jejichž osvojení vám pomůže vyvarovat se chyb technického, organizačního či interpretačního rázu. V rámci doporučení k výzkumu se seznámíme s konkrétní příklady výzkumných situací dialektologické praxe, s další terminologií (především s pojmoslovím zmiňovaným domácí odbornou literaturou), s jednotlivými fázemi výzkumu (s ohledem na odbornou akribii, přesnost a jednoznačnost postupů a záznamů i na možnosti objektivní verifikace a evaluace poznatků) apod. V případě potřeby doplňujeme jednotlivé definice dalším zdůvodněním (popř. korekcemi výkladu). Sběr jazykového materiálu připomeneme v souvislosti s vhodností jeho zpracování a odborné prezentace.

Pokud se týká metodologie samotné, přihlížíme zde k charakteru (obsahu) a rozsahu materiálu, ke specifikaci lingvistických problémů apod.

V další části kapitoly se zaměříme (oborově) na dialektologické aspekty tvorby nářečních monografií, slovníků, antologií (popř. chrestomatií), okrajově též lingvistických atlasů (s podrobnějším popisem jazykovězeměpisné problematiky jsme se seznámili již v kapitole předchozí) apod. V rámci výkladu ke zpracování textů odlišíme korpusy autentických textů (jejichž rozbor probíhá v jednotlivých jazykových rovinách) a excerpty z písemných textů (ať už současných nebo historických; v tomto případě mnohdy musíme rezignovat na rozbor fonetický; nemáme k dispozici zvukový záznam). Je nesporné, že způsob práce s materiálem ovlivňuje výstup (výslednou formu publikace) – a naopak.

Pokud je nářeční materiál zpracován v dostatečné kvalitě, máme také jistotu, že je tak uchováno jazykové dědictví češtiny (nejen) pro budoucí generace. To se týká především prací monografického charakteru, sestavování slovníků, antologií, jazykových atlasů apod. Tak ostatně vznikl i ČJA, který předkládá cenný materiál nejen pro další jazykovědná studia, ale nové a podnětné postřehy zde naleznou pro svá bádání též odborníci jiných vědních oborů, zejména historie, etnologie a sociologie (srov. též zmínky o vědách souvisejících výše). ČJA má dnes už nenahraditelnou dokumentární hodnotu, mnohé zachycené výrazy zůstávají důležitým a často jediným svědectvím o hmotné a duchovní kultuře našich předků. Přínos ČJA a jeho všestranné využití byly oceněny v 15. ročníku soutěže pořádané Jednotou tlumočníků a překladatelů. Český jazykový atlas 1–5 získal druhé místo v kategorii *Slovník roku 2008* a *Cenu poroty za výkladový slovník*. Důležité také je, že se připravuje také propojení dat *Slovníku nářečí českého jazyka* jak s ČJA, tak se *Slovníkem pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, který představuje pojmenování polí, luk, lesů, vod, hor, cest aj.; jeho hesla jsou v dialektologickém oddělení zpracovávána v elektronické podobě a postupně jsou zpřístupňována na internetu (http://spjms.ujc.cas.cz).

Výsledky dialektologických zkoumání pomáhají také pedagogickým pracovníkům (a obecně všem, kteří se blíže zajímají o český jazyk). Bez utváření národního povědomí a jazykové (popř. nářeční) identity se člověk v dětství těžko naučí základním dovednostem vztahu ke svému regionálnímu i jazykovému okolí. Není proto dobré, pokud učitelé zakazují dětem hovořit ve svém nářečí. Vyučující má samozřejmě děti přivést k dosažení velmi dobré úrovni vyjadřování ve spisovné češtině, a to slovem a písmem. Nicméně neměl by bránit rozvoji povědomí o jejich regionální (nářeční) identitě. V případě systematického propojování systému informací a zapojování stále dalších vzdělávacích i výchovných témat věnovaných rovněž jiným regionálním okruhům a významu jejich specifik může i „nářeční“ informace vést naše žáky (a posléze i mladé dospělé) k důkladnému pochopení vlastní identity a k respektu identity jejich rodičů, příbuzných, blízkých, kamarádů, sousedů i spoluobčanů, ale i kompatibilních etnik jiného typu. Rozvoj podobného povědomí je totiž k pochopení vztahu národního a regionálního principu naprosto nezbytný; a to nejen v jazykové, společenské či osobnostní rovině. (Ostatně: mnozí autoři, píšící v nářečí, si již význam rodného dialektu dávno uvědomili v celé jeho šířce. A to přesto, že jejich tvorba může mít někdy rozdílnou úroveň; k těm patřili a patří např. Josef Štefan Kubín (na východě Čech a v Kladsku), Jakub Obrovský (na střední Moravě), Marie Kršková (na jihočeských Blatech), Anna Froňková (na Doudlebsku), Aniela Kupiec (na Těšínsku), Ondry

Lysohorského (na Opavsku a na Ostravsku), Jaroslava Horáčka (v Podkrkonoší, na Jilemnicku a Vysocku), Jana Schlossaroková či Lidie Rumanová (na Hlučínsku a na Prajzské) a další sběratelé i rodilí mluvčí.

Takže stále platí (jak již svého času napsal Antoine de Exupéry v knize *Malý princ*), že je mnohdy problémem některých „z kořenů vytržených" lidí právě to, že „*...nemají kořeny... vítr jimi povívá...*"!

9.1 Význam a charakteristika dialektologického výzkumu

Slovo „**metoda**" je odvozeno z řečtiny (cesta za něčím, následování koho/čeho, postup při něčem/někam). **Metoda** a **systém** tvoří podstatu vědy. Jedná se o postup nebo návod, jak získávat správné poznatky, prostředek poznání (díky tomu je celek vědeckého poznání budován a získáván). V příslušném oboru je třeba vypracujovat dílčí klasifikaci, (přiměřeně) uspořádat dílčí poznatky, logicky je spojit a zpřehlednit. ***Systém*** představuje obsahovou stránku vědy (tedy i dialektologie), zatímco ***metoda*** její stránku formální. **Systémem** tedy míníme uspořádaný celek poznatků („obsahů") vědy. Konkrétní rozložení jevů (sledovaných položek) v daném systému potom obvykle nazýváme ***strukturou***.

Dialektologie jako společenskovědná disciplína využívá metod běžných v sociologii a v sociální psychologii i metod speciálních, vyplývajících z jedinečné povahy předmětu, který zkoumá, tedy z povahy (mluveného) jazyka. Stejně jako jakýkoli sociologický či psychologický výzkum také výzkum dialektologický musí být:

- ***validní***, tedy (právo)platný a vhodný,

- ***reliabilní***, tedy spolehlivý, hodnověrný.

Máme-li dospět k nějakým verifikovatelným výsledkům, které mohou být podrobeny myšlenkovému procesu evaluace (zhodnocení, systematického posouzení kvality a hodnoty, popř. významu našeho úsilí), pak musíme získat dostatečné množství materiálu (např. přepisy promluv rodilých mluvčích, záznamy pojmenování či jiné doklady stavu sledovaného nářečí). To předpokládá systematickou organizaci sběru materiálu, a to zejména s ohledem na zajištění kvality získaných podkladů. Současně by měla být zajištěna opakovatelnost sběru za stejných (nebo alespoň podobných) podmínek; v případě opakování výzkumu bychom měli získat výsledky stejné nebo alespoň velmi podobné! Výjimkou je tu ovšem situace, kdy mezi jednotlivými sběry uběhla příliš dlouhá doba, takže už vlastně provádíme výzkum u jiné generace rodilých mluvčích. Tj. stav, kde se z mluvčích střední starší generace se stali mluvčí generace (poměrně) starší či dokonce nejstarší.

Obvykle používáme následujícího „generačního klíče" (věk je mluvčích posuzován vždy ke dni provádění výzkumu!):

- Výzkum ve skupině žáků ve věku (11)12-14 let: nejmladší generace (dříve narozené děti mladšího školního věku jsme do vzorku mluvčích nezařazovali)
- Výzkum ve skupině adolescentů: (14-15) – (18-21) let; mladá generace
- Výzkum u mladších dospělých (22-44 let): mladší generace

Světová zdravotnická organizace člení střední a vyšší věk následovně:

1. období středního věku (45-59 let)
2. období raného stáří (staršího věku; 60-74 let)
3. období vlastního stáří (pokročilého, vysokého věku; 75-89 let)
4. období dlouhověkosti; nad 90 let

K ZAPAMATOVÁNÍ

Z hlediska nářeční příznakovosti promluv v rámci našeho výzkumu následně odlišujeme:

- Výzkum starších dospělých (45-59 let): střední generace
- Výzkum nejstarších dospělých (60 let a více): starší a nejstarší generace

DALŠÍ ZDROJE

Bogoczová 2009; dále:

Haškovcová, Helena: *Fenomén stáří*. Praha: Havlíček Brain Team, 2010 (Haškovcová 2010)

Jandourek, Jan: *Sociologický slovník*. Heslo *Adolescence*. Praha: Portál 2007 (Jandourek 2007)

Kabátek, Aleš: *Adolescence.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Ml%C3%A1d%C3%AD (Kabátek 2017).

Smolík, J.: *Subkultury mládeže: sociologické, psychologické a pedagogické aspekty*. 1. vyd. Brno: Mendelova univerzita v Brně, 2017 (Smolík 2017

9.2 Etapy (fáze) výzkumu

Výzkum je vhodné etapizovat **(**tj. rozdělit **výzkumné práce** do několika etap). Obecně se vydělují minimálně následující **3 fáze výzkumu**:

(1) přípravná
(2) poznávací/empirická/realizační
(3) analytická a prezentační.

Při výzkumu se tedy postupuje od **problému (hypotézy)** přes **empirii** k **tvrzení.**

9.2.1 Fáze přípravná

Na začátku se tu setkáváme s výzkumným problémem, o němž máme určitou představu, na jejímž základě sestavíme pracovní hypotézu (to ovšem není tvrzení; jen soubor prvotních předpokladů!). Následně začínáme uvažovat o užití vhodných výzkumných prostředků, tj. nástrojů. Takovým prostředkem může být např. dotazník. Slouží nám především při užití metody dotazování (tj. tzv. dotazníkové metody).

Následuje stanovení **výzkumných cílů**:

a) v rámci tzv. ***kvantitativního výzkumu*** musíme pracovní hypotézu dokázat nebo vyvrátit
b) v rámci tzv. ***kvalitativního výzkumu*** hledáme další informace a příklady, podklady k řešení problému. Na základě posouzení všech podkladů (analýzy a syntézy jevů, která se věnuje též aleatornímu výběru, ale na základě induktivního postupu zkoumá důsledněji spíše podstatu problému než množství dokladů k jeho řešení) stanovíme teorii.

Předmětem výzkumu bývá (např.) mluva konkrétního jazykového společenství. V jednotlivých promluvách se vždy odrážejí určité proměnné znaky (včetně demografických charakteristik: pohlaví, věku, vzdělanosti, profese apod.).

Nikdy však nedospějeme k analýze promluv **všech** mluvčích úplného jazykového společenství; a to hned z několika důvodů:

a) naše volba mluvčích (v našem případě rodilých) je vždy omezena možnostmi orientace v prostředí, výběru mluvčích, komunikace mezi námi a mluvčími, jejich vstřícností vůči kontaktu apod.
b) naše volba prostředí není neomezená. Nemůžeme vždy ovlivnit výběr lokality; a pokud ano, záleží na spolupráci obyvatel obce. Místní lidé by si neměli výzkumníky plést s „pojišťováky“, s různými typy „cesťáků“ (dnes nazývaných „dealery“), agitátorů, ať už náboženských nebo politických, popř. s aktivitami různých podvodníků. Někdy pomůže s přípravou výjezdu starosta obce (může mít zájem o prezentaci života v obci), jindy knihovnice, jindy místní spolek apod.

c) nikdy nelze shromáždit přirozený soubor (např. promluvy všech mluvčích z celé populace); vždy půjde o soubor nějakým způsobem redukovaný (mluvčí kontaktujeme též s ohledem na naše možnosti časové a prostorové).

V ideálním případě bychom měli během širšího typu výzkumu získat reprezentativní vzorek populace; s rovnoměrným zastoupením mužů i žen, příslušníků nejstarší, střední i nejmladší generace, osob se základním, středním či vysokoškolským vzděláním, zástupců různých profesí, obyvatel měst a venkovských sídel atd.; a to samozřejmě v návaznosti na poznatky našich předchůdců (dialektologický výzkum přece nikdy nezačíná „od nuly"!). Ovšem počet vhodných informantů[3] bude vždy omezený (srov. výše). Problémy už se mohou objevit ve fázi předvýzkumu. Nemusíme vždy uspět, pokusíme-li se rozeslat dotazníky poučeným respondentům. Také k písemnému zpracování otázek je třeba poskytnout případnému zájemci (obvykle učiteli, knihovníkovi, vlastivědnému badateli, etnografovi, muzejníkovi apod.) potřebný výklad. Ale ani odpovídající poučení a předběžné domluvy nejsou zárukami návratnosti dotazníků.

Zejména k přípravě explaračního **rozhovoru** (srov. dále výklad k typologii rozhovoru: (4)) je vhodné ujasnit si některé další otázky. Jedná se o klíčovou etapu (předtím, než se vůbec setkáme s mluvčím). Spočívá v tvorbě schématu základních témat (srov. též výklad o tvorbě dotazníku). Témata pro rozhovor čerpáme z většího počtu zdrojů, zejména z odborné dialektologické literatury a z výsledků předchozích sběrů, též na základě určité formy „pozorování" nářeční situace i na základě analýzy dokumentů.

V této fázi bychom si měli odpovědět si na tři otázky:

1. **O čem?** - Potřebuji si vybavit se teoretickou znalostí zkoumaných problémů. Výzkumník si musí ujasnit, na co se chce ptát a proč se na to chce ptát.

2. **S kým?** - Snažíme se získat předběžné informace o osobách, od kterých chceme získávat potřebná data. Znamená to poznat informanta (v případě vyplnění podkladů respondenta), pokud je to možné, ještě předtím, než se s ním osobně setkáme (což ale vždy možné není). Je-li to tedy reálné, pak to děláme z toho důvodu, že volba jedné strategie přístupu vede u různých lidí k různým výsledkům.

3. **Jak?**- Badatel si vytvoří schéma základních témat, která vycházejí z hlavní výzkumné osy. Ke každému tématu rozpracuje několik dalších otázek (popř. vytvoří předběžný dotazník). Kromě přípravy témat a seznámení se s informantem (popř. s respondentem) a zvolením vhodného přístupu k němu si musí výzkumník zodpovědět i to, za jakých

[3] Někdy se v **literatuře**, zejména v obecně **sociologické, sociolingvistické a v sociálně psychologické**, nečiní mezi „**respondentem**" a „**informantem**" rozdíl. Pro potřeby dialektologického výzkumu je přesnější rozlišení pojmů vhodné a praktické. Za ***informanta*** zde proto označujeme mluvčího, s nímž bezprostředně vedeme rozhovor (jeho promluvu zaznamenáváme). Za ***respondenta*** označujeme odborného i laického spolupracovníka (někdy též proškoleného rodilého mluvčího), který odpovídá samostatně, a to (většinou) písemnou formou (vyplní např. dotazník, zodpoví anketní otázku/otázky či podobně).

podmínek a kde bude rozhovor probíhat, jak připraví místnost, kam informanta posadí, jak získá pro spolupráci další informanty, jak dlouhý by měl rozhovor být... apod.

Předvýzkum vlastně představuje jakousi pilotáž, určité sondování, typ výzkumu „nanečisto". Na několika osobách testujeme výzkumné nástroje (např. výzkumný dotazník). Tato fáze je nesmírně důležitá, protože pomáhá odhalit metodologické nedostatky; např. nevhodné formulace či pořadí otázek (dotazů), charakter překážek technického rázu, někdy příliš velkou časovou náročnost výzkumu, jindy obecně nízkou efektivitu výzkumné metody apod. I v tomto případě ale vlastně popisujeme ideální stav výzkumu. Ne pokaždé se všechny problémy explorace podaří objevit (nebo dokonce odstranit!) již během předvýzkumu.

Záleží také na tom,

- zda jazykový výzkum provádí jedinec, malá skupina výzkumníků nebo širší výzkumný tým (u větších výzkumných záměrů),
- kdo je zadavatelem úkolu (nemusí být totožný s dialektologem),
- zda je řešitel úkolu skutečně odborníkem na danou problematiku (garantem vědecké úrovně výzkumu)
- kdo je koordinátorem výzkumných prací (obvykle jím bývá řešitel, vedoucí týmu apod.)
- koho si koordinátor k výzkumu přizve (např. též patřičně vyškolené laiky, technika, grafika, informatika, kartografa, popř. statistika či jiného specialistu zaměřeného na práce nelingvistické povahy).

Toto vše ovšem platí (opět a pouze) v ideálním případě.

9.2.2 FÁZE POZNÁVACÍ (EMPIRICKÁ, REALIZAČNÍ)

METODY SBĚRU JAZYKOVÉHO MATERIÁLU. SPOLEČNÉ (EXPLORAČNÍ) METODY DIALEKTOLOGICKÉHO A JAZYKOVĚZEMĚPISNÉHO VÝZKUMU

Na základě výsledků ***předvýzkumu*** může explorátor zahájit vlastní výzkum v terénu (exploraci). K osvědčeným nástrojům v dialektologii patří některé ***další metody***.

A. **Metody přímého výzkumu (přímé metody; metody přímého záznamu**) jsou vhodné pro všechny typy dialektologického i jazykovězeměpisného bádání. Tradiční **přímá explorace**:

- předpokládá přítomnost „vyplňovatele", tedy dialektologa nebo proškoleného explorátora
- využívá objemnější a specializovanější dotazník (v ideálním případě zahrnuje v zájmu přímé explorace ten typ otázek, na něž běžný informant samostatně odpovědět nedo-

káže; popř. odkazy na úkoly, které musí splnit sám dialektolog). Není ale vhodné informanta podceňovat; v dnešní době bychom asi nenašli lokalitu, kam by nepronikly informace z jiných oblastí naší země či ze světa; zejména díky masmédiím. Nemůžeme tedy očekávat jakékoliv „konzervování tradičního venkovského života"!

- zaměřuje se na přímý sběr materiálu v terénu.

(1) **Sběr v terénu** spočívá v bezprostřední spolupráci explorátora-dialektologa a informanta. Explorátor písemně zaznamenává odpovědi informanta. Promluva (monologická či dialogická) je zpravidla zaznamenávána i zvukově; tedy s využitím:

- ***zvukových záznamů*** autentických mluvených projevů informantů
- ***excerpce*** těchto ***zvukových záznamů***

(2) **Nahrávání** (např. na diktafon nebo jiné vhodné záznamové zařízení; popř. natáčení na videokameru – v kombinaci s **rozhovorem**; srov. dále (4)) má jako každá metoda své výhody i nevýhody. Výhodou je především přímý záznam promluv rodilých mluvčích; negativní dopad nevýhod bychom měli omezit na minimum. Negativní okolnosti omezující přímý záznam proto musíme minimalizovat:

a) často se projevují obavy (projevy ostychu) nahrávaných osob z toho, že mají mluvit na mikrofon. Nahrávání na skrytý mikrofon (popř. natáčení skrytou kamerou) ale nelze příliš užívat. V takovém případě nemůžeme (vzhledem k ochraně osobních údajů mluvčího) nikde bezprostředně uvést jakékoliv informace o informantovi. Vždy ale platí, že v případě (byt' i částečného) zveřejnění výzkumu je třeba vyžádat si (třeba i dodatečně)souhlas informanta se zařazením jeho promluv, popř. o rozsahu uvedení základních údajů.

b) informant se v rozhovoru s dialektologem často stylizuje, snaží se všelijak „vylepšovat" svůj projev, mluvit spisovně, jednoduše „udělat dojem", což je z hlediska autenticity materiálu zavádějící. Nabízí se několik řešení:

- nenahrávat hned počátek promluvy informanta, ale počkat, až se trochu rozmluví, zapomene na mikrofon, zvykne si na tazatele a přestane se soustředit na formu svého vlastního projevu (k čemuž dříve či později zcela jistě dojde!)
- nepřepisovat první minuty záznamy
- na počátku použít metodu „odlehčení" rozhovoru, „zahřívacích" otázek (srov. např. dále výklad k metodě dotazování typu *ice-breakers*)... (apod.)

c) doporučuje se komunikovat s informantem v jeho nářečí (je-li to možné). Pokud to možné není, volíme běžně mluvený, nikoliv spisovný projev. Komunikace v nářečí totiž bývá často poměrně značným problémem; zejména pro tazatele, který ze zkoumané lokality nepochází (v takovém případě by „nářeční" projev tazatele mohl působit až směšně, tedy rušivě).

d) vedeme-li rozhovor se skupinou uživatelů nářečí (minimálně se dvěma), přispívá to rovněž k bezprostřednosti komunikace (srov. též dále výklad k ***typologii rozhovoru*** – (4)).

Součástí legendy k nahrávce (ale i k dotazníku) jsou **osobní údaje informanta**:

➢ pohlaví informanta (pokud není zřejmé z přepisu nahrávky; pohlaví prozrazuje např. mluvnický rod l-ových příčestí)

➢ alespoň přibližný věk mluvčího; v ideálním případě doplníme rok narození. (Pokud se nerozvine kontakt natolik, abychom vhodným způsobem překonali obavy mluvčího z uvedení konkrétního údaje, můžeme nabídnout možnost volby z několika kategorií; např. mladší/ starší dospělý, střední věk, nejstarší kategorie apod.; srov. sub 9.1 výše výklad o generačním rozpětí mluvčích. V takovém případě však musíme rezignovat na zařazení informanta do sítě regionálních mluvčích).

➢ pokud nehovoříme s rodilým mluvčím, který celý život, popř. jeho větší část pobýval ve sledované lokalitě, pak musíme doplnit místo narození a trvalého bydliště informanta. Současně bychom si měli poznamenat i případná přechodná nebo předchozí bydliště, kde informant pobýval déle než 2 roky (v ideálním případě; tedy: pokud se nám naskytne možnost získání takových informací).

➢ pokud je to možné, pak je vhodné zjistit:

- místo, odkud pocházeli rodiče mluvčího
- stupeň dosaženého vzdělání
- popř. i zaměření střední, vyšší nebo vysoké školy, kterou absolvoval (i když v našem případě stále preferujeme spíše volbu mluvčích se základním vzděláním, kteří nejsou dalším studiem příliš ovlivněni)
- údaj o současné či dříve vykonávané profesi

K ZAPAMATOVÁNÍ

Závazně (obligatorně) je nutno uvést datum pořízení nahrávky. Fakultativně lze doplnit (např.) stručný popis prostředí, údaje o celkové atmosféře během nahrávání apod.

V přímých (kartotéčních a jiných) dokladech nelze běžně uvádět jméno ani příjmení informanta ani jeho adresu. Jméno a příjmení informanta tedy můžeme mít v kartotéce uvedeno jen s jeho souhlasem – a jen pro potřebu průběžné odborné práce. Jakékoliv zveřejňování údajů však podléhá zákonným ustanovením o ochraně osobních dat. V současné době praktický dialektologický výzkum dále komplikuje současný evropský systém tzv. „ochrany osobních údajů“ (GDPR). Pokud nelze uvést v kartotéce jméno a příjmení, rok narození a místo narození rodilého mluvčího ani s jeho souhlasem, vznikají tak některé (dost zásadní) problémy:

a) do značné míry se tak znevažuje hodnota kartotéčních záznamů, slovníků, databází apod. Nejde tu prvotně o nedůvěry v poctivost práce školeného dialektologa. Bez možnosti případného ověření zjištěných skutečností u konkrétního mluvčího prostě získané záznamy ztrácejí na ceně. (A nelze předpokládat, že by byl mluvčí starší či nejstarší generace ochoten vyplňovat ještě složité formuláře o souhlasu s evidencí svých osobních údajů; dosti na tom, že je ochoten poskytnout potřebné informace!)

b) dialektolog je tak (téměř) zbaven možnosti vytvářet ve sledované lokalitě síť informantů, byť by k tomu nakrásně souhlas rodilých mluvčích měl

c) bez další vědomé spolupráce informantů (která předpokládá sdílení některých osobních údajů) je omezeno (a následně ohroženo / jinak obvyklé) posilování:

- rozvoje regionálního povědomí mluvčích
- (případné) podpory výzkumu ze strany obecních zastupitelstev či pracovníků dalších institucí (knihovníků, muzejníků, vlastivědných badatelů apod.); de facto je tak ohrožena sama podstata jakékoliv spolkové činnosti,
- dlouhodobé bezprostřední spolupráce konkrétního tazatele s konkrétními mluvčími

d) nelze již zaručit, že se na totéž nebudou konkrétního mluvčího ptát jiní badatelé – aniž by věděli, že před krátkou už jiný výzkumník v této lokalitě a u daného mluvčího exploraci prováděl.

e) zatím neexistuje jednotný informační systém, který by umožňoval důkladné propojení informací o dialektologickém výzkumu mezi vysokými školami a akademickými vědeckými pracovišti (sestavování evidence příslušných diplomových prací je v počátcích). Utváření podobného systému je i do budoucna (v důsledku uplatňování „zásad“ GDPR) velmi ohroženo.

---

(3) Při užití **dotazování** (***dotazníkové metody***) se předpokládá sestavení souboru speciálních otázek, které jsou základem dialektologického dotazníku (soupis otázek je proto sestaven dialektologem). Dotazníku lze v tomto případě využít v rámci ***přímé explorace*** (i když tomu tak nebývá vždy; dotazníky určené pro přímou a nepřímou exploraci se od sebe někdy liší; srov. (3)). Vyplňovatelem je potom opět dialektolog (explorátor, tazatel), nikoli dotazovaná osoba. Takovým způsobem je možné využít dotazníku jako souboru otázek (podkladu) k vedení ***řízeného rozhovoru*** (srov. dále (4)). Je třeba ale mít na zřeteli, že kvalita odpovědi mnohdy závisí na kvalitě dotazu.

Dialektologické dotazníky bývají utvářeny především **regionálně**, popř. **lokálně.** Jako **ústřední typ** dialektologického dotazníku dlouho sloužil *Dotazník pro výzkum českých nářečí* (1964-1965; srov. výklad v předchozí kapitole: ke stavu dialektologického výzkumu po II. světové válce, k výzkumu pro ČJA apod.).

DALŠÍ ZDROJE

Sochová in Manuál 1995: 249–264

---

(4) **Rozhovor a jeho typy (typologie):**

Jako každý výzkumný proces též získání dat prostřednictvím rozhovoru sestává z výběru metody, přípravy rozhovoru, vlastního dotazování, přepisu rozhovoru, analýzy dat a z psaní a prezentace výzkumné zprávy (srov. výklad výše: (3) (4)). Rozhovory však lze klasifiko-

vat na základě různých hledisek; například **z hlediska počtu osob** účastnících se komunikace na *monolog, dyadický rozhovor* (např. komunikace mezi dvěma osobami nebo skupinami osob)*, triadický* (např. mezi třemi osobami nebo skupinami osob) *a skupinový rozhovor*. **Z hlediska formy** můžeme mluvit o *formálním a neformálním rozhovoru*. Rozhovor můžeme posuzovat též **z hlediska účelu** (v našem případě jako *explorační, výzkumný*) apod.

Na základě **cíle** můžeme rozhovory dělit na **poznávací rozhovor a formativní rozhovor**. V našem případě se vždy jedná o **poznávací** rozhovor (slouží k získávání informací; hlavní tok komunikace směřuje od dotazovaného, který produkuje informace k dotazujícímu, který dotazovaného stimuluje ke sdělování. Tazatel v tomto případě mluví spíše málo). O **formativním** rozhovoru bychom mohli hovořit v rámci výuky dialektologie (v případě rozhovoru během *přednášky* apod).

V rámci poznávacích rozhovorů jsou často zmiňovanými typy rozhovoru **polostrukturovaný rozhovor a nestrukturovaný rozhovor**. V rámci **polostrukturovaného** rozhovoru má výzkumník připraven předem seznam témat či otázek, na které se chce informanta zeptat a této osnovy se drží (srov. dále výklad k ***dotazníkové metodě***). **Nestrukturovaný** rozhovor (zvaný též **narativní**) je využíván (např.) v biografickém výzkumu (nářeční mluvčí hovoří o svém životě či pod.), především ovšem v rámci ***předvýzkumu***; např. na základě první otázky jsou další témata „objevována" v souvislosti s tím, co mluvčí sděluje. Z hlediska **kontroly** rozhovoru tak odlišujeme typ ***řízený*** (polostrukturovaný; rozhovor má pod .kontrolou explorátor, nikoli rodilý mluvčí) nebo neřízený) a ***neřízený*** (nestrukturovaný; opět především v rámci ***předvýzkumu***). V této souvislosti lze také hovořit o tzv. ***nestandardizovaném rozhovoru*** (podle sociologické terminologie patří k metodám tzv. kvalitativního výzkumu; souvisí se zúčastněným pozorováním nebo s analýzou osobních dokumentů; srov. dále). Podobný rozhovor se vede jen na základě (jakéhosi) rámcového plánu; otázky vyplynou ze situace.

Odlišujeme i další typy rozhovoru; např. v rámci tzv. *akčního výzkumu* v sociálních vědách, kdy tazatel usiluje o změnu (Podobný rozhovor není hodnotově neutrální a má cílené konotace, např. ideologické. Bývá považován za důležitý prostředek změn v sociální realitě, ale v rámci nářečního výzkum u je ho možné využít jenom jako motivační techniky k podpoře explorace. Výzkumník tu má rovnocenné postavení s aktéry výzkumu) apod. Pro naše potřeby však výše uvedené rozdělení zcela postačuje.

Ovšem splnit požadavek, aby tazatel (explorátor) nikdy nespoléhal na to, jak se situace vyvine (aby tedy nikdy neimprovizoval a aby si průběh /polo/strukturovaného, řízeného rozhovoru promyslel detailně předem), není v praxi vždy zcela reálné. Je to jistě žádoucí východisko k dalšímu bádání, ale mnohdy nás právě průběh vedení rozhovoru donutí změnit jeho směr a přizpůsobit otázky momentální situaci, stavu mluvčího, popř. jeho zájmu o určitou oblast lidské činnosti apod. Stejně jako nepřipravená improvizace ani jednoznačně cílené vedení rozhovoru mnohdy k solidnímu výsledku explorace nepřispívá!

K ZAPAMATOVÁNÍ

V průběhu vedení **rozhovoru** se ***v úvodní etapě*** snažíme naplnit především dva cíle:

1. Srozumitelně vysvětlit cíl, smysl a obsah rozhovoru, což obnáší představení výzkumníka a jeho projektu, ujištění o anonymitě, požádání o souhlas k participaci na výzkumu a případné požádání o souhlas rozhovor nahrávat.

2. Navodit optimální emocionální klima, umožňující informantovi co nejlépe poskytnout požadované informace. K tomu slouží tzv. „zahřívací otázky“ (v anglosaské literatuře označované jako „*ice-breakers*“). O účinný způsob se jedná zejména tehdy, zahajujeme-li rozhovor s více informanty. Snažíme se o dosažení interaktivního přístupu, počáteční rozhovor „odlehčujeme“ typem vedení komunikace, který je vstřícný k mluvčím. Pomáháme lidem, aby se vzájemně alespoň trochu poznali (podle míry toho, jak je to možné) a aby byli motivováni ke spolupráci.

Nejen v zájmu úspěšného rozvinutí rozhovoru je pak vhodné pokládat ***otevřené otázky*** (srov. dále). Během dalšího dotazování nikdy nesměřujeme otázky „lingvisticky“, např. „přímo ke slovníku“; vždy vedeme rozhovor tak, abychom mluvčího přesvědčili o tom, že se zajímáme především o reálie. Jedině tak totiž vyloučíme možnost, že by nám informanti začali „podsouvat“ pojmenování, která neznají ze svého běžného „jazykového“ okolí“, ale třeba z médií, z jiných míst apod. Postupujeme onomaziologicky; způsobem: „*A jak se říká támdletomu na tom trámu nahoře? Myslim ten čudlík za tim velkým železným zubem, co je támle v rohu!*“; otázku i její upřesnění doprovodíme tím, že na předmět našeho zájmu ukážeme. Následně se snažíme ptát v souladu s lemmatizačními postupy: přivést mluvčího k tomu, aby odlišil základní tvar i další tvary pojmenování, abychom mohli odvodit další nutné kategorie (zejména mluvnické), poznat sémantické rozdíly, aby mluvčí uváděl exemplifikace či kontextová spojení... apod. (K dalšímu postupu explorační *ostenze* srov. výklad k lemmatizaci). Sémaziologického postupu pak lze užít jedině v případě, pokud už mluvčí nějakého konkrétního pojmenování sám užil. Cílem této fáze je získat **tzv. jádrové informace**. Způsob jejich získání závisí na tématu a na vybraném typu rozhovoru. V této fázi je klíčové, aby informant z reakcí výzkumníka nevytušil, co si o tématu myslí, a aby se výzkumník vyhýbal hodnocení. Je důležité umět posoudit, kdy (a zda vůbec) informanta v jeho odpovědích omezovat, zda násilně vstoupit do rozhovoru, tzv. „skákat do řeči“ (*intruze*) apod. Je nutné, aby to nebylo prováděno nevhodně často nebo nepřiměřeným způsobem. V závěru rozhovoru můžeme shrnout hlavní body, o kterých jsme s informantem mluvili. Taková **sumarizace** slouží k ukončení rozhovoru a zároveň je kontrolou pro tazatele, jestli všemu správně porozuměl a zda na nic nezapomněl. Jestliže je plánováno **pokračování rozhovoru**, v závěru domlouváme místo a čas dalšího setkání. Lze také nastínit témata, kterým se budeme příště věnovat. Jestliže už se s respondetem neuvidíme, můžeme věnovat čas **znovuvysvětlení principu důvěrnosti**, ujištění o anonymitě, případně vysvět-

lení, jaký bude v rámci výzkumu **další postup** a kdy bude publikován. Na závěr také samozřejmě patří **poděkování** informantovi (popř. informantům; v případě samostatných odpovědí respondentům) za spolupráci a jeho (jejich) ocenění.

DALŠÍ ZDROJE

Ferjenčík, Ján: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši*. Praha: Portál, 2000 (Ferjenčík 2000), DNS 2004

K ZAPAMATOVÁNÍ

Zajímavým problémem je **výběr typů** a **modelů otázek**, jež během rozhovoru pokládáme informantovi (popř. rodilému mluvčímu).

Při tvorbě otázek musí být splněny především následující **požadavky:**

- otázky nemohou vyžadovat jednu odpověď na 2 dotazy najednou (v tom případě jde o tzv. ***dvouhlavňovou*** otázku, např.: *Považujete za vhodné používání nářečí ve škole* (1) *nebo na pracovišti* (2)? — Ano/Ne),
- nesmí obsahovat ***subjektivně interpretovatelné pojmy*** (např.: *Používáte nářečí často/výjimečně/ nikdy*... každý si pod pojmem „často" představí něco jiného).
- musí být vhodně řazeny (většinou jinak v pracovní verzi dotazníku, jinak ve verzi předkládané respondentovi):

- aby z jejich sledu nevyplynulo, kam výzkum směřuje
- aby odpověď na jednu otázku neovlivňovala předem odpověď na otázku jinou (tj. aby nedocházelo k tzv. *radiaci* čili k „*odklonění*" otázky).

- v rámci **specifik (*dvojí formulace*)** otázek dále platí:

a) otázky vyžadují „překlad" z jazyka dialektologa do jazyka respondenta:
- např. dialektolog se ptá: *jakou flexi má 7. pl. středních o-kmenů*?
- varianta pro informanta zní v přímé formě (např.): *jak (to) obvykle říkáte: přijeli s ...*?; *když mluvíte o autě*?!
- pro respondenta, u nepřímé metody (tedy při písemném vyplňování dotazníku) k dotazu *jak (to) obvykle říkáte: přijeli s ...*? doplníme v závorce chybějící slovo: (*auto*) ... apod.

b) otázky by měly být přímo vztažené k pojmenování nějaké reálie (nejen v konkrétní, ale rovněž v abstraktní rovině)

Existují různé **typy otázek**; jejich cílem je vždy něco jiného. Posuzujeme je proto z různých hledisek:

Podle fáze rozhovoru:

- **Úvodní otázky** – slouží k navození spontánního vyprávění dotazovaného. Formou by měly být jednoduché a vyjadřovat empatii, kterou tazatel vůči účastníkovi má. (Srov. též výše zmínku o metodě kladení otázek typu „ice-breakers"...)
- **Hlavní otázky** – jsou jednou z nejpodstatnějších částí rozhovoru, neboť vedou účastníka výzkumu k tématům, která jsou jádrem výzkumu. Je důležité věnovat dostatek času jejich vytvoření, aby pokrývaly klíčová témata, o která se ve výzkumu zajímáme, ale zároveň aby neomezovaly odpovědi či netlačily člověka do nějaké konkrétní odpovědi. Otázky by se měly týkat takových témat, které informanta zaujmou.
- **Navazující otázky** – užíváme ke specifikaci výpovědi dotazovaného. Směřují tedy k objasnění řečeného, jsou zaměřeny na detaily, jemné rozdíly. Umožňují nám jít v rozhovoru více do hloubky. Neměly by přesahovat intelektuální možnosti informanta dané jeho věkem, vzděláním, životními zkušenostmi apod. (Měli bychom usilovat o to, abychom dokázali situaci mluvčího vhodně odhadnout).
- **Dynamické otázky** – jsou užívány s cílem udržet vyprávění a motivaci odpovídajícího k vyprávění. Mohou nám sloužit také ke snížení emocionálního napětí; například tehdy, pokud se s respondentem dostaneme k tématu, kde je velmi rozrušen, dynamickou otázkou bude taková, která mu umožní zklidnit se a pokračovat v rozhovoru.
- **Ukončovací otázky** – díky nim umožňujeme respondentovi uzavřít rozhovor, doplnit, co ještě nezaznělo, zdůraznit nějakou část promluvy, zodpovědět jeho otázky.

Podle rozsahu odpovědí: otázkami **škálovými, graduačními** zjišťujeme nejen přítomnost jevu, ale i jeho intenzitu, frekvenci (odpovědi na otázky jsou pak gradované, např.: *nikdy, výjimečně, většinou, vždy; určitě ne, spíše ne, spíše ano, určitě ano*)

Podle zaměření na fakta:

- Otázky **faktografické**: zjišťujeme např. koncovku jistého pádu, znalost významu nářečního slova, (ne)používání dialektu v zaměstnání), na postoje, představy, přání, očekávání a hodnocení (tedy i vzhledem k ***registru***, např.: *Domníváte se, že použité nářečí na úřadě má vliv na výsledek jednání?*... Ovšem tento typ otázky je spíše zjišťovací a odpověď na ni je velmi subjektivní Užití některých dotazů je tu obecně spíše spekulativní; např.: *Myslíte si, že se místní mluva udrží ještě dalších 10/30/50 let*?).

Podle typu verifikace otázky dotazy **ověřovací:** musíme pamatovat na možnost odpovědět *nevím, nemám zkušenost,* jinak dotázaný, ve snaze vyhovět tazateli, de facto ani nemůže odpovědět pravdivě.

Podle typu odpovědi:

- **otázky uzavřené** nabízejí několik možných variant odpovědí, ze kterých si dotazovaný vybírá jednu nebo více odpovědí, které se nejvíce blíží jeho názoru. Tento typ otázek je vhodné použít v případě, že známe většinu možných odpovědí. Odlišujeme typy alternativní (výběr z alternativ), sugestivní (je vyžadována předpokládaná a vynucovaná odpověď), potvrzující (ověřovací, kontrolní; k pochopení přednášky, tématu, příkladu, výkladu, vysvětlení), řečnické (nečekáme odpověď), zaobalené (mají formu odpovědi, partner je však vnímá jako otázky), nucený výběr (vybíráme z konkrétních možností).
- **otázky polouzavřené, polozavřené, polootevřené** kombinují výhody (ale také nevýhody) otevřených a uzavřených otázek; vznikají přidání varianty „**jiné**“ do uzavřené otázky, která je vlastně otevřenou otázkou a umožňuje respondentovi volně vyjádřit svůj názor (např.: Z jakého kraje pocházíte? a) Valašsko b) Haná c) Slovácko d) Těšínsko e) Horácko f) Prácheňsko g) Doudlebsko h) Chodsko i) Podkrkonoší j) jiné...)
- **otevřené otázky** jsou formou ***doplňovacích*** otázek, na které je možné odpovědět široce, nikoliv pouze *ano-ne* (užití ***zjišťovacího*** typu dotazování je v našem výzkumu obvykle nevhodný. Navíc této možnosti informant okamžitě využije, což dosažení solidního výsledku výzkumu nenapomáhá.). Především kladením ***otevřených*** otázek se snažíme stimulovat tázaného k vyprávění tak, jak se tomu děje v běžném rozhovoru. ***Z***ačínají často slovem „jak“, „kdo“, „co“, „proč“, „čím“. Zjišťujeme jimi širší informace, chceme zjistit chybějící informace.

Odlišují se podtypy:

- ***přímé*** (získáváme specifické informace)
- ***nepřímé*** (tázaný může odpovědět jakkoliv). Tyto otázky využívají mechanismu tzv. projektivity (tedy vyjádření větné závislosti v otázce, kterému přizpůsobíme její slovosled). Navozujeme spíše podstatu otázky, ale navenek se nemusí formálně o otázku jednat; mluvčí má přesto dojem, že by na naši připomínku odpovědět měl. Nicméně odpovědi na tyto typy otázek je často velmi těžké interpretovat.
- ***hypotetické*** (nejde o pravdivost, ale spíše o zjištění schopnosti a možnosti řešení problému)
- ***specifikující*** (konkretizující)
- ***sondující*** (převládá zvědavost; zjišťujeme i nepodstatné hlubší podrobnosti), ***motivační*** (motivujeme k odpovědi)
- ***rozvíjející*** (vícenásobné, potřebujeme další vysvětlení)
- ***zavádějící*** (otázka zahrnuje osobní názor tazatele; má často negativní konotace; srov. dále otázky ***sugestivní***)
- ***protiotázka*** (návrat do věcné roviny rozhovoru)
- ***konstruktivní*** (orientované na cíl, povzbuzují k řešení problému)

- ***asociační*** (doplnění bezprostřední asociace na uvedený pojem)
- ***finalizační*** (různé typy dokončení věty, textu, grafiky, tematického námětu dle obrázku apod.).

Podle způsobu vedení rozhovoru:

- **Sugestivní otázky** jsou takové, které vedou člověka zjevně či skrytě k požadované odpovědi. Užívání těchto otázek by se měl každý výzkumník vyvarovat. Otázky nesmí prozrazovat záměr řešitele, vyvolávat nežádoucí emoce, nabízet odpovědi apod.; srov. výše typ ***otevřených*** otázek ***zavádějících***.
- **Konfrontační otázky** - jejich cílem je určitá provokace s cílem vyprovokovat k odhození jakési image a ke sdělení toho, co si skutečně respondent myslí, nikoli jen naučených frází. Konfrontační otázka může (např.) odkazovat k rozporu ve výpovědi dotazovaného. Zde ovšem je třeba postupovat velmi opatrně a vůči mluvčímu vstřícně; konfrontujeme spíše nejasnosti ve faktických odpovědích. Jinak není v našem typu výzkumu kladení podobných otázek běžné.

Otázky můžeme také vztahovat **tematicky** (**tematické** otázky): ke ***zkušenostem*** nebo ***k chování***, ***k názorům***, ***k pocitům***, ***ke znalostem***, ***k vnímání***, k chápání nářečního společenství a textu (k typu rozhovoru a jeho vedení; tj. např. ***otázky demografické a kontextové***).

Modely kladení otázek

Řadíme-li otázky od emocionálně neutrálních až k více emocionálním, nazýváme tento způsob **trychtýřovitým kladením otázek**. K dalšímu tématu přistupujeme až poté, kdy jsme předchozí téma vyčerpali.

Další možností je **hřebenové kladení otázek**. Zde otázky směřují střídavě k jednomu a ke druhému tématu a tento cyklus se stále opakuje.

DALŠÍ ZDROJE

Bogoczová 2009, Ferjenčík 2000, dále:

Kloferová, Stanislava (2017): DOTAZNÍK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DOTAZNÍK (Kloferová 2017h)

K ZAPAMATOVÁNÍ

V ideálním případě (ale nikoliv pravidelně) můžeme ovlivnit volbu prostředí, v němž rozhovor vedeme. Vhodné je takové prostředí, které (většinou) nahrávaná osoba zná a cítí se v něm bezpečně (např. vlastní domácnost, nějaká klidná místnost na domluveném místě,

např. na obecním úřadě, v knihovně, v muzeu, na pracovišti apod.). Pokud to lze zajistit, pak by informant neměl být ničím a nikým rušen (kromě případů, kdy dojde k diskusi skupiny informantů). Do místnosti nepronikaly nežádoucí šumy (ty mnohdy znemožňují zvukový záznam kvalitně přepsat).

- **Metoda přímého pozorování**

Přímé neboli také ***zúčastněné pozorování*** je metoda časově i psychicky náročná. Předpokládá přímou dlouhodobou účast dialektologa na výzkumu v terénu, např. v domácnosti informanta, sledování jazykového chování informanta v různých komunikačních situacích. Tato metoda by jistě přinesla velmi hodnověrné výsledky, ale pro její malou efektivitu ji nelze běžně aplikovat. Nicméně i tato metoda je proveditelná, např. v okruhu rodinných příslušníků dialektologa či jeho přátel. Uplatňuje se při sledování vývoje komunikačních a jazykových kompetencí osob (takto lze sledovat např. vývoj jazyka u vlastního dítěte). Zajišťuje kontinuitu a komplexnost výzkumu.

- **Experiment**

Může jít o simulaci zcela běžných situací, přirozených komunikačních událostí, jejichž výzkum v terénu by však byl časově velmi náročný. Této metody lze využít např. při výzkumu ***diglosie***: nářeční mluvčí se dostává do společnosti osob, které nářečí neovládají, anebo je ovládají jen pasivně. Dialektolog sleduje (nahrává) informantovo jazykové chování (přepínání kódů) a zaznamenává kvalitu jeho výpovědi (míru interference z nářečí do spisovného útvaru).

B. **Metody nepřímého výzkumu (nepřímé metody)**:

Využití d**otazníku** či **ankety:**

(1) Ve vývoji jazykového zeměpisu představují první jeho fázi ***korespondenční ankety*****.** Souvisí s ***korespondenční metodou***, tj. s písemným vyplňováním dotazníku explorátorem-nedialektologem (např. učitelem), popř. za účasti informanta. Tato metoda je časově úsporná a vhodná pro výzkum na rozsáhlém území. Bývá také (ne zcela přesně, kromě předvýzkumu) označována jako ***korespondenční anketa***. Následné dotazníkové výzkumy již obvykle uskutečňují odborníci (dialektologové) přímo.

(2) Užití **dotazníku** v rámci nepřímých metod (srov. s užitím metody dotazování výše...)V dialektologii představuje **dotazník** soubor otázek sestavený pro výzkum nářečí exploračními metodami, zpravidla obsahující též obrazovou přílohu, která umožňuje upřesnit některé pojmy (např. z věcněvýznamových okruhů „rostlinstvo“, „ptactvo“, „zemědělské nářadí a jeho součásti“ apod.). Koncepce a rozsah **dotazníku** se řídí cílem výzkumu (nářeční slovník lokální nebo šířeji teritoriální, nářeční /jazykový atlas nebo nářeční mono-

grafie), a otázky jsou tak tříděny z různých hledisek (věcného, hláskoslovného/fonetického, morfologického atd. Při přímé exploraci je vyplňovatelem dialektolog, při nepřímé exploraci dopisovatel, který vyplněný dotazník zasílá zpět; odtud označení ***korespondenční metoda***.

Dotazník je vyplňován ve všech bodech předem připravené sítě lokalit. Výzkum by měl provádět tým, nikoliv jediný dialektolog. Měli by se mu věnovat:

- dialektologové přímo v terénu (výhodou je spolehlivost zápisů, nevýhodou časová náročnost)
- dopisovatelé (***v rámci korespondenční ankety***; její výhodou je časová nenáročnost, neboť v krátkém období lze shromáždit materiál z velkého území, nevýhodou občasná nespolehlivost zejména hláskové podoby zápisů).

Dotazníku se využívá také pro záznam sémantiky, stylistiky, gramatiky, pragmatiky nebo sociálních aspektů při specifikaci nářečních významů, příznaků, gramatiky nebo užití jazykových jednotek.

Problematice ***tvorby otázek*** jsme se věnovali již v souvislosti s výkladem k typologii rozhovoru (srov. výše)

DALŠÍ ZDROJE

Kloferová 2017h

K ZAPAMATOVÁNÍ

Počet otázek v dotazníku:

a) rozsah otázek musí odpovídat možnostem průměrně trpělivého člověka (uvádí se, že doba určená pro vyplnění by rozhodně neměla přesahovat do 45 minut. To ovšem závisí na typu, rozsahu a obsahu dotazníku. U každého typu dotazníku je proto nutné dobu potřebnou k vyplnění v rámci předvýzkumu experimentálně ověřit!).

b) tiskopis by měl zahrnovat sudý počet stran (2, 4...); a to tak, aby se při zaplňování rozevřel jeden list nebo dvoulist.

Z hlediska časového se velmi osvědčila metoda, kterou němečtí sociologové výstižně pojmenovali jako *Klassenzimmerfragenbogen*, kdy dotazník vyplní (společně/ najednou) větší počet respondentů (např. celá třída žáků).

Odpovědi však přinášejí informace transformované: obraz skutečnosti interpretovaný dotázaným, nikoli pramenící přímo z reality. Proto musí mít respondent k dispozici dostatečně podrobné instrukce:

- jakým způsobem má odpovědi, s nimiž se ztotožňuje, označit
- zda může označit hned několik odpovědí najednou
- zda může zformulovat i vlastní odpověď
- kam má případnou vlastní odpověď napsat
- apod.

Dotazník musí mít nějakou část vymezenou pro demografické charakteristiky respondentů (úvodní nebo závěrečnou).

Výhodou dotazníku je zisk velkého množství materiálu (např. v porovnání s metodou přímého sběru) za relativně krátkou časovou jednotku (a to i tehdy, přihlédneme-li ke skutečnosti, že nelze zaručit úplnou návratnost textů). ***Nevýhodou*** však je určitá nespolehlivost odpovědí respondentů; nikdy se nelze vyhnout tomu, aby respondent (alespoň občas) během vyplňování neuváděl takový vlastní názor, který nemusí být vždy podložený důkladnou znalostí skutečného stavu sledované mluvy.

(3) **Anketa**

Pojmenování je odvozeno z francouzského slova *enquete* [*ankét*], (průzkum, šetření). Jedná se o průzkum názorů dotazem u skupiny respondentů, jejichž výběr neumožňuje náležité zobecnění na celou populaci. Tvůrci ankety rozšíří soubor dotazů („užší“ dotazník) a každému potenciálnímu respondentovi ponechají na vůli, zda se účastní nebo ne. V sociolingvistickém výzkumu, kterým zjišťujeme i poměrně osobní fakta, postoje a názory lidí, je tedy možné, či dokonce žádoucí, aby vyplňovatelem byl samotný dotázaný, tedy respondent. U takového typu ***ankety*** (***sociolingvistického dotazníku***) již k přímé exploraci docházet nemusí; tiskopis je možno respondentovi nějakým způsobem doručit a umožnit mu, aby se vyjádřil samostatně a beze „svědků". Je možné rozeslat ji poštou (pozor na zajištění návratnosti!), využít periodik či masmédií (je-li to možné), poslat ji prostřednictvím učitele žákům apod. Respondent však vždy musí vědět, jak má tiskopis vyplnit (srov. dále). Výsledky ankety tedy nelze považovat za reprezentativní a bez dalšího výzkumu rozšířit na celou populaci. V porovnání s dialektologickým dotazníkem lze využití ankety omezit spíše na ***předvýzkum***; anketa se vyznačuje nepříliš širokým okruhem připravených otázek. Její význam spočívá zejména v zajímavosti odpovědí, které jsou proto obvykle zveřejňovány v plném znění a umožňují kvalitativní zkoumání. Výsledky však nejsou reprezentativní a jakékoli kvantitativní zpracování včetně vyjadřování v procentech je velmi problematické. Anketa vyjadřuje pouze názory dotázaných, které nelze zobecňovat, neboť ani výběr respondentů není reprezentativní. Anketu také (na rozdíl od dotazníku) vyplňuje dotazovaný neboli respondent (informant).

Termínu „**anketa**" se používá i pro označení ústního dotazování (např. na ulici, na místech přístupných veřejnosti; zpravidla se očekává pouze jedna odpověď na jeden dotaz).

Odpovědi bývají zaznamenány pomocí audio(video)techniky, popř. mechanicky (tazatelem). Někdy je však problémem anket příliš malý počet získaných odpovědí.

V **literatuře** se někdy nečiní rozdíl ani mezi „**anketou**" a „**dotazníkem**" rozdíl. Přesto tu z praktických důvodů takové rozlišení uvádíme.

K ZAPAMATOVÁNÍ

Bogoczová (2009) dále zmiňuje některé otázky, které by si měli při sestavování dotazníku či ankety neustále pokládat všichni **začínající výzkumníci**. Protože se jedná o otázky zásadního významu, uveďme si tu jejich přehled:

1. Zná vůbec respondent správnou odpověď? Negeneralizuji vlastní specifickou oblast zájmu na celou (širší) populaci?
2. Ví respondent přesně, na co se ptám? Je otázka formulována dostatečně srozumitelně a jednoznačně? Nemůže si jiný respondent pod daným pojmem představit něco jiného?
3. Bude respondent vlastně chtít odpovědět? Nebude mu to nepříjemné? Nebude se obávat nějakých sankcí?
4. Neovlivňuji respondenta např. volbou nevhodných argumentů, prázdných frází, klišé?
5. Má respondent možnost odpovědět i jinak, než mu nabízím? Může např. odpovědět *nevím*? Nebo to je jinak? A jak?
6. Dokáže respondent samostatně formulovat svoji odpověď na dané téma? Není to, na co se ptám, příliš složité vzhledem k věku či vzdělání respondenta?
7. Mají odpovědi všech respondentů stejnou váhu? Neměla by být daná otázka položena jen některým z nich? (Jde o tzv. ***filtrující*** otázky používané v případě, že např. na předchozí otázku respondent odpověděl kladně nebo záporně.)
8. Nezvolí respondent danou odpověď jen proto, aby se zalíbil? (V rámci tzv. efektu pozitivní sankce)
9. Dává otázka respondentovi možnost zaujmout i nesouhlasné stanovisko? (Ptáme se na tzv. efekt přitakání)
10. Motivuje otázka respondenta k tomu, aby vyjádřil i méně běžný názor? (Jde o tzv. efekt střední cesty, střední kategorie)
11. Není respondent nevhodnou formulací nucen odpovídat na dvě různé věci stejně? (Jde o tzv. efekt ***dvouhlavňové*** otázky s nesprávně zvolenou spojkou „*nebo*"; srov. také výše)
12. Neptám se na názory někoho třetího?
13. Není otázka určena spíše učitelům, nadřízeným, rodičům, dětem, partnerům respondenta?
14. Má otázka opravdu vliv na to, co chci měřit? Nekladu ji náhodou jen proto, že mi to v této situaci připadá vhodné? Nezabírá místo nějaké smysluplnější otázce?

DALŠÍ ZDROJE

Dvořák, Pavel: Anketa. Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Anketa (Dvořák 2017)

Velký sociologický slovník. Heslo *Anketa*. Winkler, Jiří – Petrusek, Miroslav (eds.). Praha: Academia 1997 (VSS 1997); Bogoczová 2009, Kloferová 2017h)

(4) **Studium dokumentů**

Studium dokumentů je výzkumná metoda běžná i v jiných vědních oborech, všude tam, kde lze použít psanou formu jazyka. V jazykových výzkumech může jít např. o excerpci a rozbor starších úředních listin (dále např. knih smolných, ale i urbářů, matrik apod.). Jisté interference z nářečí se projeví i v písemných slohových pracích dětí školou povinných. Řada zápisů v nářečí se dochovala v kronikách. Badatel musí v tomto případě rezignovat na spontánnost textů, mnohdy i na jeho autenticitu (stylizovat text mohli již autoři starších listinných či knižních zápisů, popř. nářečních zápisů v kronikách; žáci zase často reprodukují výklad učitele, text učebnice apod.) a počítat s tím, že texty prošly jistou cenzurou samotných autorů, tzv. jazykovou autokorekcí.

Uvedené metody jsou vhodné zejména pro výzkum hláskoslovných a syntaktických jevů; ale také pro záznam lexikonu (z hlediska dokladů exemplifikace a kontextu) apod.

C. **Etická stránka výzkumu** (***etický kodex výzkumníka***) podle I. Bogoczové:

Doporučujeme dodržovat následující zásady:

- ➢ představit se (měli bychom uvést nejen své jméno, ale i název instituce, kterou zastupujeme)
- ➢ vysvětlit:
- za jakým účelem se výzkum provádí
- v jaké podobě budeme (případně) o výzkumu informovat veřejnost
- kde, v jaké formě a rozsahu zveřejníme výsledky
- kdo bude mít přístup k výsledkům (apod.)
- ➢ nepřekračovat kompetence
- ➢ zajistit ochranu údajů zkoumaných osob:
- respektovat práva na jejich soukromí a důstojnost,
- důvěryhodně zacházet s údaji, nezatajovat případná zkreslení a možnost jiné interpretace.

- důvěrné zprávy (obvykle) ze záznamu vymazat nebo nepřepisovat (nelze je publikovat!)
- neuvádět ani jména třetích osob (popř. zmíněné jméno začernit, vynechat, změnit, zkrátit iniciálou apod.)

➢ neklást nepřijatelné či neadekvátní otázky

➢ v případě únavy informanta výzkum ukončit, přerušit nebo odložit na pozdější termín (proto je vhodné střídat přímé otázky s nahráváním vlastního vypravování mluvčího)

➢ ke spolupráci na výzkumu informanta (dlouze) nepřemlouvat.

DALŠÍ ZDROJE

Bogoczová 2009; dále:

Černý, Jiří: Úvod do studia jazyka. Olomouc: Rubico, 1998 (Černý 1998)

Encyklopedický slovník češtiny. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds). Nakladatelství

Lidové noviny, 2002 (ESČ 2002)

9.2.3 FÁZE ANALYTICKÁ A PREZENTAČNÍ

Realizace dialektologického výzkumu, jehož výsledkem je např. svodný nářeční slovník, celonárodní jazykový atlas či komplex monografií, probíhá obvykle několik desítek let. Dnes už není příliš reálné, aby (např.) práci na solidním nářečním slovníku zvládl jednotlivec v řádu několika let. Je jistě rozdíl mezi stavem lexikonu českých nářečí v užším smyslu a nářečí moravských nebo slezských; to je dáno především historickým vývojem jazyka a možnostmi vyrovnávání s expanzí obecných jazykových jevů, které se v posledních 2 stoletích šíří (především) ze správního centra státu. Nicméně požadavky na tvorbu slovníku (ať už diferenčního nebo např. tematického) se od II. poloviny 20. století neustále upřesňují a prohlubují. Jde o to, abychom měli k dispozici slovníky vzájemně kompatibilní, odborně fundované. To ostatně souvisí i s rozvojem projektu *Slovníku nářečí českého jazyka* (srov. odkaz v 5. kapitole; podrobněji dále). Je jisté, že dosud vycházejí velmi dobře zpracované nářeční slovníky, jejichž autory jsou jednotlivci. Ve většině případů se ale jedná (v podstatě) o celoživotní dílo autora. Podobně jako (např.) v polské, německé či ruské dialektologii, kde se přípravě slovníku, který má dostatečnou výpovědní hodnotu, odborníci (mnohdy) věnují dlouhodobě (obvykle v řádu desetiletí; a nejedná se pouze o přípravu slovníků svodných!), nabývá i v naší nářeční lexikografii stále většího významu týmová práce.

Dlouhodobá týmová práce s sebou však nese četná rizika. Během let, kdy výzkum probíhá, se může např. změnit:

- složení výzkumného týmu
- technika sběru materiálu
- technika vyhodnocení materiálu
- sledovaný dialekt (v různých jazykových rovinách, popř. se může stát reliktem apod.)

Je proto nezbytné, aby byla zabezpečena (především) kontinuita výzkumu. S tím souvisí též průběžné vyhodnocování výsledků explorace. Po každé etapě výzkumu tak následuje zpracování surových dat. Volba způsobu třídění a analyzování těchto dat závisí na účelu rozhovoru. Základním předpokladem pro práci s nasbíranými údaji je analýza způsobu zaznamenávání dat (například písemných záznamů, nářečních přepisů, převodu záznamu na nahrávacím zařízení – dnes už nejen na diktafonu, analýza využití videokamery apod). Ostatně registrace dat je také jedním z rozdílů, který odlišuje výzkumný rozhovor od rozhovoru laického.

V rámci explorace je totiž třeba myslet zejména na to, že na současné badatele jednou naváží jiní. Je třeba s předstihem připravovat na dialektologický výzkum nejen posluchače, ale i další potenciální spolupracovníky; a to nejen z řad dialektologů (což je nezbytné zajistit prioritně), ale (v ideálním případě) i z řad těch lingvistů, kteří se věnují pomezním lingvistickým vědám či běžně mluvené češtině, muzejníků, etnografů, folkloristů, regionalistů, historiků, kronikářů, knihovníků apod. V průběhu výzkumu se mohou měnit technologické možnosti záznamu, mohou se ale také měnit možnosti finančního zabezpečení projektu (což se bohužel stává dost často). Ani předem stanovené podmínky zadavatele (např. v rámci grantového projektu) či ustanovení (případné) smlouvy s nakladatelem nebývají neměnné. Podpora či realizace původního záměru nebývá ve všech fázích výzkumu stejná; ani podpora ze strany obcí či různých institucí nebývá stabilní (apod.). Ale nářeční výzkum je jistou formou jakési „jazykové archeologie“; zajistit jeho kontinuitu je pro dialektologa prioritním úkolem.

DALŠÍ ZDROJE

Bogoczová 2009, DNS 2004, Holub 2014, Ferjenčík 2000

V odborném lingvistickém prostředí obvykle platí úzus, že za **synchronní** považujeme takový dlouhodobý výzkum (sběr záznamů a jejich hodnocení), jehož časové rozpětí nepřesáhne hranici 50 let (tedy dobu, v níž mohla probíhat komunikace prarodičů, rodičů i dětí; byť často v různém rozsahu časovém a prostorovém). Delší doba výzkumu či pořizování záznamů už (tradičně) vede k přechodu na **diachronní** typ explorace. Do této situace se již „dostal“ (např.) i lexikon, který známe jako *Slovník spisovného jazyka českého* (díly 1-8); tedy SSJČ. Navzdory tomu, že je tento lexikon dosud obvykle uváděn jako kodifikační slovníkové dílo, nejedná se už dnes (v pravém slova smyslu) o synchronní slovník.

Také při výzkumu historické nářeční (popř. nadnářeční, regionální apod.) slovní zásoby platí, že v případě porovnání dvou (či vícera) jazykových rovin dvou (či vícera) sledovaných nářečí (v širším smyslu též jazyků; např. na základě zachovaných slovníků a listin – nebo zdrojů slovníkového typu; v době novější na základě analýzy zvukových záznamů) považujeme za **synchronní** ty údaje, jejichž data zápisu (popř. vydání) nejsou na časové ose od sebe vzdálena více než **50 let**. Totéž platí o porovnávání jazykových jevů z dalších jazykových rovin (hláskoslovných, tvaroslovných a slovotvorných, syntaktických, frazeologických apod.).

V této souvislosti je potřeba dbát rovněž o náležitou formu uchovávání informací. Budeme se proto dále věnovat **způsobům zpracování jazykového materiálu**. Metody ***zpracování a prezentace*** nářečního materiálu pak členíme do několika skupin:

9.3 Metody výkladové

Souvisejí s běžnými logickými metodami (analytickými a syntetickými). Vycházejí ze zobrazení jazykového jevu na mapě nebo záznamu ve slovníku a z koncepce jazykového atlasu nebo typu lexikonu. Při zaměření na hláskoslovnou a morfologickou analýzu si všímají distribuce hlásek, morfologických a slovotvorných afixů, při zaměření na lexikon se uplatňuje sémantický rozbor, zkoumají se lexikální vztahy, motivace pojmenování, tvoření slov, příp. i etymologie. Pro zpřehlednění, možnost usouvztažnění a v zájmu zachycení strukturních vztahů se využívá metody ***lemmatizace*** (srov. dále ...). Předpokladem úspěšného výkladu je přihlížení k (obecně) jazykovým, historickým, etnografickým aj. souvislostem.

9.3.1 Monografie

Pojmenování pochází z řečtiny (*monos* - jeden, *grapho* - píšu). Jedná se o neperiodickou publikaci (v širším smyslu někdy jen o její její část) komplexně zpracovávající jedno, obvykle úzce vymezené či specializované téma (např. pojednává o jedné osobnosti, jednom problému, jedné vědecké otázce). Může být vypracována jedním autorem (ten nese za dílo tzv. primární zodpovědnost), nebo celým kolektivem autorů (primární zodpovědnost mají jednotliví autoři). Případné dílčí příspěvky se musí vztahovat k ústřednímu tématu. Zpravidla se jedná o vědecké nebo jiné odborné dílo, které je komplexně zpracováno na vyšší odborné úrovni.

Základem monografické práce je autorův odborný výklad problému. Může být samozřejmě bohatě ilustrován v podobě příkladů (nářečních slov a jejich tvarů) a doplněn fotografickými či grafickými přílohami, mapkami, ukázkami textů, ale rozhodující úlohu plní originální průvodní text dialektologa. Výklad může být pojat učebnicových způsobem, kdy převládají formulace autoritativní, založené na ověřených faktech a jejich nenapadnutelných interpretacích, jindy autor nepřináší jednoznačná řešení a omezuje se pouze na signalizaci problémů.

V sociologii je někdy pojem *monografie* ztotožňován s tzv. *case study* (s *případovou studií*); tedy se zaměřením výzkumu (s koncentrací) na jeden (sociologický) objekt, jednu sociální jednotku, obvykle komunitu. Tyto jevy nahlíží, sleduje a zpracovává jako celek ze všech (sociologicky) relevantních aspektů; i tento pohled lze aplikovat na výzkum nářečí (vzhledem k analýze dokumentů a k možnostem pozorování i rozhovoru).

Obsahem nářeční monografie mohou být veškerá nářečí daného jazyka, ale také jen jediný lokální (**sub)dialekt**. Ten pak může být popsán v celé své struktuře (v rovině hláskoslovné, tvaroslovné, slovotvorné, syntaktické, lexikální), anebo je předmětem pozornosti dílčí problém, např. vývoj a rozsah užívání obouretného w (srov. výše u A. Frinty 2016), popř. dokumentace šíření prehistorické kolonizace Slovanů na český jih (Z. Holub, 2014) apod. Monografie může být zaměřena nejen na samotný jazyk (dialekt), ale také na jeho fungování ve společnosti. Ve formě monografie lze prezentovat výsledky výzkumu spojujícího otázky čistě jazykové se sociálními (např. kdy, kým, za jakých okolností, v jaké podobě, s jakým efektem bylo dialektu použito).

Označení monografie většinou pochází buď přímo od autora (autorů) nebo od čtenáře (čtenářů) či kritika (kritiků), který (kteří) termín použije (použijí) kvůli další analýze textu. Knihovníci označují za monografii nesériové dílo vydané jako jeden nebo konečný počet svazků. Tak se odlišuje od publikací periodických (periodik): časopisu, žurnálu (určitého novinářského produktu v širším smyslu nebo zvláštní formy denního záznamu, deníku, popř. záznamu o nějaké činnosti; v angloamerickém prostředí pojmenování *žurnál* splývá s termínem magazín) nebo novin.

S vydáváním monografií souvisí též možnost další publikace různých článků a příspěvků do příslušných příležitostných sborníků (např. z konferencí) a seriálových publikací, které poskytují dialektologům prostor pro výměnu badatelských zkušeností. Česká dialektologie nevydává samostatný odborný časopis a dialektologicky zaměřené články se objevovaly a objevují v národopisných, bohemistických či obecně lingvistických periodikách (některé z nich již nevycházejí): *Český lid, Věstník NVČS, Národopisný sborník československý, Listy filologické, Časopis pro moderní filologii, Naše řeč, Slovo a slovesnost, Jazykovědné aktuality* aj.

DALŠÍ ZDROJE

Akademický slovník cizích slov. A-Ž. Petráčková, Věra – Kraus, Jiří (a kol.; eds.). Praha: Academia, 2000 (ASC 2000).

Vodáková Alena: *Case study.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Anketa (Vodáková 2017)

Bogoczová 2009

9.3.2 ANTOLOGIE

Antologie (řecky ανθολογία, ve volném překladu „*květobraní*“, výklad/logos/soubor „květin“, „obrazů“) je (obvykle literární) termín, kterým se označuje výběr z (literárních děl nebo jiných zaznamenaných textových celků, popř. úryvků osvětlujících většinou určité rozsáhlejší téma, teritoriálně vymezenou oblast komunikace, typ tvorby, umělecký žánr, autorský styl nebo epochu). V našem případě tak ale můžeme označit též výběr ze zaznamenaných nářečních textů.

Od výboru z tvorby jednotlivce (v našem případě od souboru přepisů promluv jednoho mluvčího) se nářeční antologie liší tím, že podává záznamy promluv většího počtu mluvčích; a to s ohledem na zeměpisné zařazení lokalit, kde byl záznam pořízen. Do jisté míry tu jde o „čítanku“ nářečních textů. Tvoří ji především texty nářeční, ale někdy i záznamy běžně mluvené řeči. Nářeční antologii většinou doprovází odborná studie (či alespoň poznámka pořadatele), která objasňuje zachycené nářeční jevy i vznik souboru. Obvykle se jedná o úvodní (odborný) komentář, v němž se dočteme o příslušnosti textů ke konkrétnímu nářečí (nářeční skupině), o metodě sběru materiálu, o době, kdy se materiál nahrával, o informantech; případně jsou tyto informace uvedeny před každou z ukázek, nebo následují po ní. Nářeční antologie je vždy tematická (především v souladu s uspořádáním dotazníkových podkladů, ale také s ohledem na zájmy a zaměření osobnosti mluvčího).

V ukázkách se objevují slova, kterým čtenář vždy nemusí rozumět. Proto je dialektolog (autor publikace) „překládá“ do spisovného jazyka; jedná-li se o etnografismy (specifické dialektismy), pak autor vysvětluje, co daná slova znamenají (srov. výše výklad k typům dialektismů).

Texty jsou převedeny do grafické podoby na základě **dialektologické** (tedy upravené fonetické a fonologické) **transkripce**. [4]

---

[4] Česká dialektologická transkripce v porovnání s transkripcí fonetickou či fonologickou (srov. studijní oporu k FONETICE A FONOLOGII) připouští:

- delimitaci vět a slov, která odpovídá spisovnému pravopisu. Takty nejsou psány v 1 řetězci (dohromady), ale jako samostatné slovní grafické celky (*do domu šel*... nikoliv *dodomušel*). Nevyznačují se kóla ani výpovědní úseky.
- využití všech interpunkčních znamének (tečky, čárky, otazníku, vykřičníku, středníku, pomlček, uvozovek, závorek apod.)
- běžné užití kapitálek:
- na začátku vět (v souvětí na začátku 1. věty: [*Tak ano, řek si. Došel domu, ale ňic neviďel*])
- na začátku zápisu vlastních jmen a názvů ([*Żil f tom Horšovskím Tejně přímo u hospodi U kalicha*.]
- psaní vokálů na počátku slov či v jednoslabičných slovech bez rázu (nejde o jev v češtiny tu fonologicky významný; tedy [*okolo, u počti, Aňička, Eliška*]; nikoliv [*ʔokolo, ʔu počti, ʔAňička, ʔEliška*]); výsledky asimilace se však zapisují důsledně
- u některých specifických fonetických symbolů užití zápisu zvláštního nebo rozloženého; podle charakteru textu je možné psát *x* nebo *ch*, *ʒ* nebo *ʒ, ǯ* nebo *dž* apod. (*České nářeční texty* /1976/ preferují zápis typu *ch, ʒ, dž*.)
- záznam prozodických jevů (přízvuk slovní či větný, melodie, intonace apod.) jenom v těch případech, které jsou nářečně příznakové.

Zásady přepisu se v jednotlivých národních lingvistických modelech liší, ale v principu jsou si dost podobné. K záznamu mluvené řeči se někdy také užívá *přepisu* ***kolokačního*** či ***etnografického***. Tyto typu transkripce fonetické zásady z velké části nerespektují. Seznámili jsme se s nimi však již v předmětu FONETIKA A FONOLOGIE**.** Tzv. ***polofonetický*** (***kolokační***) přepis, který je rovněž kompromisem mezi standardním pravopisem a fonetickou transkripcí a užívá se při rozboru textu v rovině ***syntaktické*** či ***stylistické***, je odlišný od přepisu ***dialektologického*** především tím, že (mnohdy) ignoruje výslovnostní (oblastní) rozdíl mezi *i* a *y*, nezdůrazňuje interpunkci, ale členění textu apod. Jinak je však shodný se závazným grafickým záznamem zvukové podoby jazyka. ***Etnografický přepis*** se potom (na základě dalšího zjednodušení záznamu hlásek) snaží vyhovět potřebám zápisu etnografa, folkloristy apod. Navíc zachovává spíše zápis morfologických odlišností. Je tedy na rozhodnutí autora přepisu, jak přísná kritéria transkripce si stanoví.

Pokud se badatel při běžné analýze dialogu zaměřuje na jiné aspekty jazyka a k jejich vyjádření používá zvláštní symboly (nezvyklé prvky), musí jeho užití náležitě zdůvodnit a vysvětlit.

9.3.3 CHRESTOMATIE

Od pojmu ***antologie*** (kterého se v moderní době užívá samostatně) se liší termín **chrestomatie** (z řec. *χρήστομαθεία*, z *chréstos* = užitečný, *mathein* = naučit se)**.** Jedná se o výbor z nejlepších a nejužitečnějších děl některého spisovatele, určitého typu literatury, textů z určitého historického období spisovného jazyka, popř. o sbírku užitečných vědomostí nebo výtahů (excerpcí) z obsáhlejších (zejména didaktických) děl z nějaké konkrétní doby (ve starořeckém prostředí označení splývalo s termínem *eklogé*; ve středověku byly na školách chrestomatie používány podobně jako dnešní čítanky). Chrestomatie nářečních textů proto zahrnuje spíše výběr dochovaných záznamů historických nářečních textů.

DALŠÍ ZDROJE

Bogoczová 2009; dále:

Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. Heslo *Antologie.* Svazek 1. Praha : Diderot, 1999 (Diderot 1999)

Bahník, Václav: *Slovník antické kultury*. Heslo *Chrestomatie.* Praha : Svoboda, 1974 (Bahník 1974)

K ZAPAMATOVÁNÍ

Poznámky k tvorbě *monografií* a *antologií*, popř. *chrestomatií*:

Nářeční texty jsou tedy součástí ***různých typů příruček***. Důležitý je však podíl těchto textů a jejich prioritní funkce (v monografiích jde při zařazení nářečních textů o funkci

ilustrační, ukázkovou, v antologiích, popř. v chrestomatiích plní naopak zařazení nářečních textů funkci klíčovou). Výhodou čítanky je i to, že nevyžaduje tak dlouhou přípravu, jako např. monografie či atlas, a že materiál, který prezentuje, je aktuální.

Editorské zásahy do nářečních textů nesmí měnit autenticitu výpovědi (nesmí zkreslovat zaznamenané jazykové jevy, např. nářeční výslovnost, mluvnické tvary slov, syntaktické zvláštnosti, variety pojmenování apod.).

Z hlediska ***textu*** lze nanejvýš:

- ***odstranit***:
- tzv. hezitační zvuky (zvuky, které člověk vydává při přerušování plynulé řeči, při pokašlávání aj.)
- parazitní slova (slova významově prázdná, nejsou-li z jazykového hlediska relevantní, srov. moravské *kurňa*, slezské *kura*, české *hele*, jinde *ti pocém* — ty, pojd' sem!, *ved'*?, středomoravské *ti poslóché* atd.
- opakující se či jazykově nezajímavé pasáže
- záznam řečových vad informanta (popř. na něj úplně rezignovat)

(apod.)

- naopak lze ***k textu přidat, doplnit*** **(**do závorky) případné chybějící slovo (nutné k pochopení výpovědi).

9.3.4 NÁŘEČNÍ SLOVNÍK

Populárním a komerčně atraktivním typem dialektologické publikace je nářeční slovník. Jeho autor (autoři) většinou má (mají) vědecké ambice, ale slovník slouží i k praktickým účelům. Lexikografickou příručku lze také chápat jako zdroj informací o daném regionu (kraji, o dané lokalitě nebo oblasti).

Dialektologické slovníky jsou různého typu; např. :

- lokální/místní,
- regionální/oblastní,
- celonárodní/svodné,
- nadnárodní. (apod.)

Z teritoriálního hlediska tedy existují slovníky zachycující mluvu jednotlivých měst, obcí, vesnic. Pokud se jedná o abecedně řazený slovník, který odlišuje nářeční slova od běžně užívaných spisovných pojmenování, jež uvádí *Slovník spisovného jazyka českého* (s nímž se lexémy, popř. frazémy porovnávají), pak hovoříme o slovníku **diferenčním**.

Pro základní přehled tu můžeme odkázat na starší *Dialektický slovník chodský* Jana Františka Hrušky (1907; jeho II. díl zatím zůstává v rukopise.[5] Dále novější práci Zdenky Sochové *Lašská slovní zásoba* (2001), *Slovník valašského nářečí* Silvestra Kažmíře (2001), *Podkrkonošský slovník* Jarmily Bachmanové (1998) či *Doudlebské nářečí a slovník* kolektivu autorů pod vedením Zbyňka Holuba (2004).

Tým dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR v Brně začal realizovat projekt edice elektronického *Slovníku nářečí českého jazyka* (SNČJ), který zpracovává celonárodní nářeční slovní zásobu (včetně frazeologie) z období posledních 150 let. Jádro slovníku tvoří materiál z 1. poloviny 20. století. V současné době je zpřístupněno přes 7 000 hesel začínajících písmeny A–Č (srov. https://sncj.ujc.cas.cz/). Za celonárodní slovník lze též označit *Slovník slovenských nářečí* (Bratislava 1980-) redigovaný Ivorem Ripkou a kolektivem spoluautorů. Také v Polsku vychází od r. 1996 v sešitech *Slownik gwar polskich*. Regionální povahy je de facto přeshraniční *Slownik gwarowy Šlciska Cieszyńskiego* autorky Jadwigy Wronicz. Zahrnuje „těšínskou“ slovní zásobu používanou po obou stranách polsko-české hranice. Státní hranice se tu ale nekryje s hranicí jazykovou; nejde tedy o slovník nadnárodní v pravém smyslu.

Zohledníme-li pak jiné než prostorové hledisko klasifikace, odlišíme např. slovníky diachronní a synchronní, abecední a tematické (ideografické, pojmové), diferenční/dílčí a úplné, slovníky „sociálních nářečí“, sociolektů aj. Jako součást slovníků bývají též řazeny (ve formě příloh) stručné přehledy mluvnického systému zkoumaného nářečí.

K ZAPAMATOVÁNÍ

U slovníků upřednostňujících **tematické třídění** slovní zásoby (tedy u slovníků ideografických, tematických, u tezaurů apod., s jejichž klasifikací jsme se již seznámili v předmětu LEXIKOLOGIE A LEXIKOGRAFIE) bývají navíc častokrát nákresy (částí kroje, zemědělského nářadí aj.). V těchto případech lze naopak vynechat převod slova do spisovného jazyka (tedy diferenční princip). Také abecední řazení slov tu není obvyklé (užívá se ho jedině při vnitřní klasifikaci tematických podskupin). Česká dialektologie se obvykle (v této souvislosti) odvolávala na tematický slovník Halliga a Wartburga (*Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*. Berlin 1952. XXXV/ Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu erlin.Kl. f. Sprachen, Literatur und Kunst. 1952,4; II. vyd.: Berlin: Akademische Verlag, 1963; dále: HW 1963). Opis II. vydání tohoto slovníku (tj. přepracovaného a rozšířeného vydání z r. 1962) k nám však v úplné podobě dovezl do dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR v Brně z knihovny Ruské akademie věd v St. Peterburgu (Petrohradě) Zbyněk Holub (v r. 1996). Překlad převážně francouzských pojmenování (ideografického hesláře; pouze komentář je psán německy) pak realizovala v letech 1996-1998 Milena Nosková z Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích (bohužel tento překlad zatím zůstává v rukopise; také v Brně je založen

[5] Po roce 2010 ale začal zpracovávat Hruškovu kartotéku tým odborníků ze Západočeské univerzity v Plzni, z ˇUJČ AV ČR a ze Slezské univerzity v Opavě)

rukopisný překlad). Část lexikografů preferuje aktuální mutace tzv. Rogetova slovníku (srov. např. Roget, Peter Mark: *Roget's Thesaurus.* Lloyd, Susan M., (ed). Burnt Mill, Harlow, Essex: Longman Group Limited, pův. 1852, nověji např. 1962, 1982n.; dále Roget 1982n.); zatím posledním (velmi úspěšným) pokusem o využití Rogetova slovníku pro tematickou klasifikaci české slovní zásoby je *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných* Aleše Klégra (Praha: NLN - Nakladatelství Lidové noviny 2008; Klégr 2008). Další výklad a příklady srov. u Bogoczové (2009).

9.4 Jazykový atlas jako reflexe metody jazykovězeměpisné

Jedná se o metodu uplatňovanou v jazykovém zeměpisu a využívanou především v dialektologii. Především tu musíme připomenout **metody kartografické** (tj. formy zobrazení jevu na podkladovou mapu, na níž je vyznačena síť lokalit (bodů: obcí, příp. i měst), v nichž byl uskutečněn sběr jazykového materiálu. Každá lokalita je označena číslem. V předchozí kapitole jsme v souvislosti s popisem metod užitých při tvorbě map ČJA provedli důkladný výklad této metodologie; tedy metody nápisové či symbolové, ale též ***metod plošného/areálového zobrazení*** (***izoglosové*** či ***šrafové***).

Nejvhodnějším způsobem grafického zobrazení je kombinace metody symbolové, izoglosové, příp. šrafové. Výsledkem realizace jazykovězeměpisné metody je vydání jazykového atlasu. Tato metoda přitom umožňuje přehledně zobrazit i velmi složitou situaci (srov. podrobněji výše v kap. 8).

DALŠÍ ZDROJE

Český jazykový atlas (ČJA); Kloferová 2017f

9.5 Metody specifické

9.5.1 METODY NA POMEZÍ DIALEKTOLOGIE A VĚD SOUVISEJÍCÍCH

(1) **Metoda lemmatizační**

- **z pohledu komputační lingvistiky**

V případě užití této metody se jedná se o přiřazení lemmatu jednomu slovnímu tvaru (příp. skupině slovních tvarů) v textu, ve slovníku apod. Podobné přiřazení je obvykle (ne však nutně) součástí automatické morfologické (vč. slovnědruhové) anotace.

- **lemmatizaci** lze chápat ve dvojím smyslu:

(a) jako součást morfologické analýzy v širším smyslu, kdy se slovnímu tvaru přiřadí všechna jeho lemmata nezávisle na kontextu (pro homonymní tvar může být takových lemmat více)
(b) jako součást procesu zjednoznačnění slovních tvarů v textu, kdy se náležité lemma stanoví z nabídky, kterou poskytla morfologická analýza, na základě kontextu.

Uvedená pojetí jsou shodná u jednoduché nekontextové **lemmatizace.**, patří-li lemmatizovaný slovní tvar k paradigmatu jediného lexému: např. slovesnému tvaru *vytvoříme* bude při morfologické analýze přiřazeno jediné lemma *vytvořit* jakožto reprezentativní podoba příslušného slovesného lexému bez ohledu na kontext a následné zjednodušení toto lemma nezmění.

Specifickým typem je **lemmatizace** víceslovných spojení, která přiřazuje lemma nikoli jednomu slovu, ale více slovům spjatým nějakým vztahem (např. lemmatizujeme-li předložkové výrazy typu *v souvislosti s*... zde vlastně doplňujeme **valenční** vyjádření). Podobné je to u frazémů, kde např. tvar *holičkách* (ve frazému *nechat na holičkách*) není asi vhodné lemmatizovat jako *holičky* (tvar, který mimo metajazykové užití neexistuje).

(V počítačovém prostředí pak existuje program zvaný ***lemmatizátor***, který je buď samostatný, nebo je modulem morfologické analýzy, popř. širšího morfologického (textového) anotačního programu provádějícího morfologické zjednodušení textu. **Lemmatizace** zároveň umožňuje pořizovat frekvenční údaje o jednotlivých lexémech a zjišťovat jejich distribuci.

DALŠÍ ZDROJE

Petkevič, Vladimír (2017): LEMMATIZACE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/LEMMATIZACE (Petkevič 2017)

(1.1) Zásady lemmatizace (heslových) slov ve slovníku

Samostatnou otázkou je zpracování slovní zásoby ve slovnících (jeho metody a prostředky), které přímo vychází ze zásad **slovníkové lemmatizace.** Problematika lemmatizace se z tohoto hlediska obvykle chápe ze dvojího hlediska (***v širším*** nebo ***v užším smyslu***); vždy se však jedná o proces zpracování hesla (v lexikonu označovaného jako ***lemma***):

V širším smyslu se jedná o záznam slovníkového hesla (tj. ***lemmatu***; např. v té podobě, jak slovníková hesla zachycuje SSJČ); tedy zejména uvedení ***základní podoby hesla*** (srov. dále výklad o užším pojetí lemmatizace); dále je třeba doplnit:

- určení podle slovního druhu:

- u podstatných jmen (substantiv) především:
- koncovku 2.p. sg.: za základní podobu po pomlčce (např: *klubalka, -y*; jindy: *švánek,-nku*)
- určení jmenného rodu; jednotně, tj. ve zkratce (podle českého modelu: typ *m. – ž. - s.*; nebo mezinárodní označení lat.původu: *m. – f. – n.*; u pomnožných jmen uvádíme obd. zkratku *pomn.* nebo *plt*.- předtím se obvykle koncovka 2. pádu neuvádí)
- u přídavných jmen (adjektiv) se obvykle slovní druh neurčuje (ač některé slovníky přece uvádějí zkratku *příd.* nebo *adj.*); tato pozice tedy nebývá obsazena (rozdílně od subst.)
- u zájmen (pronomin) a číslovek (numerálií), popř. u neohebných slovních druhů (příslovcí – adverbií, předložek – prépozic, spojek – konjunkcí, částic – partikulí, citoslovcí – interjekcí) uvádíme zkratku (např. *zájm*. nebo *pron.*, *čísl.* nebo *num.*, *přísl.* nebo *adv.*, předl. nebo *prép.*, *spoj.* nebo *konj*., *část*. nebo *part*., *cit.* nebo *int.*); další pozice se neobsazují
- u slovních spojení (frazémů, termínů odborného charakteru, popř. odkazů na paré-mie apod.) uvedeme např. zkratku *spoj.* nebo *fraz., term., par.* (problém jejich slovníkového řazení je ovšem samostatným lexikografickým úkolem).

- určení dalších heslových pozic:

- následné členění odpovídá určování heslového slova v tom smyslu, jak je uvádí (např.) úvodní komentář k SSJČ:
- určení významu, exemplifikace (uvedení příkladů užití – u některých slovníků v jedné z možných transkripcí, jindy stačí uvedení kontextu), odkazy na reálie, popř. na synonymické či antonymické formy, někdy se tzv. *hnízduje* (slova odvozená od stejného základu jsou zařazena pod jedno heslové uskupení), jindy doplňujeme údaje o úzu pojmenování (např. místo či lokalitu záznamu, někdy mluvčího – obvykle ve zkratce; záleží tu na funkci daného slovníku). Možností dalšího určení pojmenování (a jejich vzájemného propojení) je tu ovšem více (srov. heslová slova v SSJČ).

Základní podobu hesla (***lemmatu***) potom ***v užším smyslu*** určujeme na základě několika postupů:

- jak už bylo uvedeno, každé pojmenování uvádíme vždy v základní podobě. Tedy jména (subst., adj., pron. a num.) ve tvaru 1. sg. (ale pomnožná subst. pojmenování přirozeně ve tvaru 1. pl.), verba v infinitivu, neohebné slovní druhy samozřejmě v jediné slovníkové podobě

➢ pojmenování uvádíme v doložené hláskové formě. Pokud se uvádí rovněž výslovnost, přepisujeme ji (obvykle) dialektologickou transkripcí (podle charakteru slovníku). Musíme totiž vycházet ze skutečnosti, že existují slovníky, které se zabývají nespisovnými strukturními útvary v rámci komplexu českého národního jazyka (tedy ne jazykem spisovným!) Pokud se nejedná o slovník spisovného jazyka (jde-li např. o slovník nářeční nebo slovník sociolektu apod.), musíme dále volit ze dvou možností:

a) pokud jde o lokálního slovník sledující mluvu v menší lokalitě; např. na katastrálním území 3 obcí vzájemně vzdálených ne více než 5 km, což pracovně chápeme jako nejmenší vymezení tzv. mikroregionu (v případě sociolektu např. v prostředí malé dílny s nevysokým počtem zaměstnanců... apod.), zapisujeme pojmenování (obvykle) v dialektologicky transkribované, ne v „hypotetické pravopisné“ podobě (dialektologicky, foneticky apod.)

b) v souboru dílčích lokalit, který zahrnuje území větší než výše uvedený (sub 2.2a) úsek katastrálních území (region, oblast apod.), se jedná o slovník regionální. Převádíme tedy pojmenování do „hypotetické pravopisné“ podoby, ale v hranatých závorkách za tímto záznamem uvedeme podobu transkribovanou (jednu nebo více – podle rozsahu zkoumaného regionu)

➢ nestačí ovšem pouze doplnit transkripci. Transkribovaný zápis musí uvádět formu (frekvenčně) nejčastěji užívanou v regionálním slovníku nejvíce doloženou. Zaznamenáme-li např. do slovníku slovo *lícný* (slovo je dnes doloženo spíše na západě Čech ve významu „pohledný, pěkný“; známější bylo ve starších historických obdobých vývoje češtiny), nebo tvar zájmene *me (*na jihu Čech existuje v podobě odlišné od té spisovné ve 4. p. pouze tento lexikalizovaný tvar), máme dále na vybranou:

a) porušit lemmatizační zásady (např. pokud se slova nikdy neužívá jako atributu pro rod mužský); pak lze (výjimečně) uvést lemma v závorce v ženské formě, tedy např. *lícný* [*lícná*]; obd. např. u je u zájmene v příslušném slovníku samostatně uvedeno lemma *me* (4.p.)...

b) jindy musíme k záznamu výslovnosti doplnit obvyklé zakončení; např. v regionálním slovníku: *lícný* by to byl (pokud by existoval) v mužském rodě tvar [*lícnej*]. Obvykle utvořený „hypotetický“ tvar *lícný* tedy nelze pouze transkribovat; je třeba uvést také běžnou koncovku [*–ej*]! Jak už jsme uvedli výše, doložený máme dnes ne českém západě jen tvar ženského rodu [*lícn**á***].

c) u slov neohebných potom uvedeme (frekvenčně) nejčastěji užívaný tvar... např. v regionálním slovníku *demů* [*demú*], v lokálním jen *demú* – pro adv. ve významu „domů“... pokud se tato forma vyskytuje častěji něž obvyklý tvar [*domú*]

DALŠÍ ZDROJE

Manuál 1995

9.5.2 NA POMEZÍ DIALEKTOLOGIE A TOPONOMASTIKY; METODA MALÝCH TYPŮ

Tato metoda se uplatňuje při studiu slovanských vlastních jmen místních (oikonym). Jejím tvůrcem je Šmilauer (1958); užívá se jí tedy především v toponomastice.[6] V dialektologické praxi má ale též důležité zastoupení. Metoda přináší nové pojetí toponymického typu jakožto souboru vlastních jmen vyznačujících se shodnou nebo do jisté míry podobnou slovotvornou strukturou, příslušností do stejného vývojového období a kompaktním zeměpisným rozšířením. Jde o jemnější klasifikaci oikonym, při níž se nepřihlíží jen k derivačním sufixům, jako tomu bylo dříve (např. klasifikace jmen se sufixem *-ice* n. *-ín*), ale i k samotným oikonymickým základům a k tomu, jak se s jednotlivými sufixy kombinují. Z tohoto hlediska má uvedená metoda význam i pro dialektologická bádání.

Malý typ (nově ***mikrotyp***; Šrámek, 1999:81–82) může představovat:

(1) Určité vlastní jméno místní vzniklé z apelativa a rozšířené v jisté části zkoumaného území; k typu patří i jeho deminutivní obměny a plurálové formy: např. ***Újezd***, ***Újezd****ec*, ***Újezd****y*.

(2) Jisté jméno složené (***Sovolusky***) n. odvozené (***Mukařov***), tvoří-li na zkoumaném území areál.

(3) Konkrétní slovotvorný typ jmen složených (např. s předním členem adj. a zadním subst. – *Holohlavy*, *Kratonohy*).

(4) Složená vlastní jména místní s určitým komponentem (např. se zadním členem deverbálním *-jedy*: *Kozo****jedy***, *Mléko****jedy***).

(5) Jména utvořená stejnou oikonymickou příponou (*-áry/-ary*, např. *Ovč****áry***, *Ps****áry***).

(6) Jména obsahující jistý základ apelativní n. propriální, a to bez ohledu na jejich oikonymický sufix (např. základ *vetla* ‘druh vrby’: ***Vtel****no*, ***Vetl****á*, ***Tel****nice*; antroponymum *Lobek*: ***Lobeč***, ***Lobeč****ek*, ***Lobk****ovice*).

(7) Jména obsahující antroponyma se stejným antroponymickým formantem; jejich oikonymický formant je v tomto případě irelevantní (např. antroponyma se sufixem *-or*: *Vlado****ř****ice* < *Vlador*, *Bých****or****y* < *Býchor* atd.).

(8) Jména fundovaná stejně utvářenými antroponymy slovotvorná fundace a k tomu odvozená týmž oikonymickým formantem (*Slav****oňov***, *Drah****oňov*** < *Slavoň*, *Drahoň*).

Výsledky strukturní analýzy jsou prověřovány jazykovězeměpisnou metodou a konfrontovány s příslušným historickým materiálem. Jen ty soubory oikonym, které jsou určitelné místně a časově, tvoří pravé malé typy.

Metoda malých typů vychází ze dvou předpokladů:

(1) Inventář základů vlastních jmen místních i jejich formantů se v průběhu doby mění a s nimi se mění i malé typy. Některé z nich zanikají (např. se zánikem slova *vetla* v č. zaniká i produktivita typu obsahujícího tento základ), jiné vznikají, mění se jejich obliba.

[6] Problematice se podrobněji věnuje též studijní opora k ONOMASTICE.

(2) Rozsah osídlené půdy se postupem doby zvětšoval. Na základě těchto skutečností se dochází k následujícím zjištěním:

(a) Malé typy omezené jen na nejstarší sídelní území jsou velmi starobylé; v době rozšiřování tohoto území již nebyly živé (např. vlastní jména místní se základem *vetl-a*).
(b) Typy vyskytující se na nejstarším sídelním území a v jeho přilehlých oblastech naznačují směr kolonizace (vlastní jména místní se základem *tat-* 'zloděj' rozšířená na nejstarším sídelním území Čech a v záp. Čechách, např. *Tatce*, *Tatobity*, *Všetaty*, svědčí o kolonizačním postupu po Berounce na západ).
(c) Typy vyskytující se mimo staré sídelní území jsou zpravidla nové a vypovídají o pozdějším osídlení regionu (jméno *Žďár*).

Studiem jednotlivých typů (zejm. zjišťováním jejich stáří a zeměpisného rozšíření) dospíváme tak k cenným poznatkům o postupu a době osídlení zkoumaného území. Na anoikonymický materiál (pomístní jména) aplikovala **metodu** např. Olivová-Nezbedová (1995). V zahraničí našla odezvu především v německé a polské onomastice.

Protikladným termínem ***makrotyp*** bývá označován soubor vlastních jmen místních se stejným oikonymickým formantem; např. vlastní jména místní s posesivním sufixem *-ov* (*Budišov*, *Bořitov*, *Benešov*, *Hronov*).

DALŠÍ ZDROJE

Pleskalová, Jana (2017): METODA MALÝCH TYPŮ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/METODA MALÝCH TYPŮ (Pleskalová 2017)

9.5.3 NA POMEZÍ DIALEKTOLOGIE A ETNOLOGIE; METODA WÖRTER UND SACHEN (SLOVA A VĚCI)

Metody se užívá spíše v etymologii; nicméně využití má také v dialektologii. Spolu se slovy se zkoumají i věci jimi označené (srov. též např. výklad ke specifickým dialektismům výše). Původně jazykovědný směr nazvaný podle titulu jeho publikačního orgánu *Wörter und Sachen* (s podtitulem *Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung*), který od roku 1909 vycházel v Heidelbergu. Časopis byl nazván podle série článků, které pod stejným názvem uveřejňoval od roku 1904 R. Meringer v časopise *Indogermanische Forschungen.* Snahy spojit výklad slov se znalostmi reálií jsou staré (již u Grimma a dalších), důsledně je však prosazuje až směr ***Wörter und Sachen.*** Výklad slov je spojen s obrázkem reálie. Např. spojování č. *plot* se slovesem *plést* odráží starou techniku zhotovování

plotů, známou u všech Slovanů: mezi kůly vraženými do země se proplétalo proutí; souvislost slova *plot* s *plést* dobře ilustruje stč. *oplésti plotem* ‘oplotit’. Podobně je v tomu též v archaických nářečích.

Č. *věž*, v dialektu *veža*, se spojuje se slovesem *vézt* (původně snad šlo o ‘pohyblivý dům’; reálie byla donedávna doložena u Slovanů na Balkáně: primitivní domek na saňovém podvozku, který je možno zavézt, kam je třeba (v létě na pastviny apod.); domek mohl být úzký a poměrně vysoký, odtud i význam ‘věž’).

DALŠÍ ZDROJE

Ilona Janyšková (2017): METODA WÖRTER UND SACHEN. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/METODA_WÖRTER_UND_SACHEN (Janyšková 2017)

9.5.4 NA POMEZÍ DIALEKTOLOGIE, MATEMATIKY A STATISTIKY; METODY KVANTITATIVNÍ, RACIONÁLNÍ A STATISTICKÉ

(1) **Metody kvantitativní**

Přístup je založen na analýze jazykových variant v řeči reprezentativního vzorku informantů pocházejících z vybrané komunity. Metod lze využít k popisu jazykové (nářeční) variantnosti a jejího vývoje na základě dat získaných při krátkém neformálním rozhovoru mezi výzkumníkem a informantem/informanty (popř. mezi dvěma nebo více informanty), jehož cílem je zachytit příslušnou mluvu. Kvantitativní přístup dovoluje lingvistům získávat objektivní a přesná zjištění o jazykových variantách jazyka užívaných různými skupinami mluvčích. Užití kvantitativních metod pak lingvistům dovoluje činit obecné závěry o jazykovém úzu jak na úrovni skupiny, tak pokud jde o jedince. Lingvisté mohou srovnávat jazykový úzus jednotlivých mluvčích nebo podskupin jednotlivců. V důsledku zajištění objektivity výzkumu však většina současných studií doplňuje zjištění o kvalitativní a etnografické (v našem případě o dialektologické) údaje.

DALŠÍ ZDROJE

Wilson, James (2017): KVANTITATIVNÍ METODY V SOCIOLINGVISTICE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KVANTITATIVNÍ METODY V SOCIOLINGVISTICE (Wilson 2017)

(2) Racionalistické a statistické metody zpracování jazyka

Zpracování nářečí lze stejně jako každé zpracování přirozeného jazyka (zhruba) rozdělit do dvou skupin metod; na postupy ***empirické*** a ***racionalistické/symbolické***. Z hlediska nářečního výzkumu nás zajímají především ***empirické*** metody zpracování jazyka, založené přímo na jazykových datech, popř. na metodách ***statistických/stochastických***, zkoumajících a modelujících náhodné jevy /pravděpodobnostních). Metody ***racionalistické/symbolické*** mohou (z hlediska popisu dialektů) najít širší uplatnění jedině v rámci analýzy materiálů Českého národního korpusu (srov. dále metody korpusové).

DALŠÍ ZDROJE

Petkevič, Vladimír (2017): RACIONALISTICKÉ METODY ZPRACOVÁNÍ JAZYKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/RACIONALISTICKÉ METODY ZPRACOVÁNÍ JAZYKA (Petkevič 2017b)

9.5.5 NA POMEZÍ KORPUSOVÉ METODOLOGIE

Také jazykový korpus (v našem případě Český národní korpus, tedy ČNK) se dá zkoumat mnoha formálními způsoby a metodami; v současné době se doplňuje i korpus mluvené češtiny, který zahrnuje také zkoumání současného úzu českých nářečí.

Jedním z hlavních cílů rozpracovávání korpusové metodologie je využít, za použití především statistických metod, syntagmatického aspektu jazyka (dnes lze již podobně zkoumat i dialekty).

Jinak je ale *typičnost* korpusových výstupů přímo vázaná na jejich vysokou frekvenci. Může se stát jak východiskem pro frekvenční seznamy, popř. pro frekvenční slovníky (pro což nebývá při studiu dialektu dostatek dokladů), tak podkladem prohloubeného studia dichotomie centrum a periferie (což lze rozšířit i na běžně mluvenou češtinu; tedy rovněž na nářečí) aj.

Vlastní analýza se zakládá na pozorování výskytu dané formy ve vztahu k úzu, tj. specificky k okolním slovům, resp. kontextu. Jsou-li bezprostředně sousedící data v daném kontextu smysluplná, tj. tvoří-li v daném kontextu s hledaným slovem běžnou (popř. aspoň přijatelnou) kombinaci, jde o **kolokace**. Analýzou lexikálního okolí, zvláště bezprostředního, se dá, už na základě vyšší abstrakce (např. u pádových koncovek substantiva), soudit také na **valenci** (vazbu, relaci, „řízenost“) hledané formy, která se ovšem musí dostatečně opakovat, aby se dala zobecnit; v širším smyslu ale i na její *syntaktickou funkci*.

Sémantika lexému, jak ji dosud prezentovaly slovníky v podobě lemmatu (heslového zachycení lexému; srov. dále), není totéž jako úhrn chování a významů každého tvaru. Mnoho lexikálních tvarů nebývá podchyceno sémantikou lexémů v příručkách, srov. např. *Dovolíte?* (= konvenční žádost o usnadnění průchodu v obsazené řadě sedadel v divadle apod.), které se nekryje s žádným z významů lexému *dovolit* ve slovníku. Zde se však už přechází do studia pragmatiky, její metodologie není příliš rozvinutá. Takto funguje i řada fatických teritoriálních (nářečních) či sociolektických spojení (*Pěkně vítám!, Zdař Bůh!*), popř. i jiných tvarů hláskoslovných a tvaroslovných (*rožni!/ roužni!*); slovotvorných (*Copa si dáte? Z kama ste?*) apod.

DALŠÍ ZDROJE

Čermák, František (2017): KORPUSOVÁ METODOLOGIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KORPUSOVÁ METODOLOGIE (Čermák 2017)

9.5.6 NA POMEZÍ VÝZKUMU REGISTRŮ: METODA (TECHNIKA) SPÁROVANÝCH STIMULŮ, TEST/TECHNIKA MATCHED-GUISE, METODA SPOJITÝCH MASEK

Existuje též experimentální výzkumná metoda nepřímého zjišťování jazykových postojů, resp. postojů k jazykovým společenstvím; z hlediska výzkumu nářečí má však význam spíše při výzkumu **registrů**. Používá se od 60. let 20. stol. a stala se jednou z hlavních metod sociální psychologie jazyka.

Metoda spočívá v přehrávání hlasových stimulů (obvykle jednoho, tedy téhož kratšího vyprávění) v různých jazycích nebo jazykových varietách respondentům; v tomto smyslu může mít její užití význam i během nářečního výzkumu. Respondenti mají na základě svého dojmu ohodnotit přehrávané mluvčí (např. jejich přátelskost, úroveň vzdělání, úspěšnost apod.). Někteří mluvčí vystupují v experimentu vícekrát s projevy (vyprávěními) v různých jazycích/varietách. Jejich opakování v těchto různých jazykových podobách se respondentům obvykle zastírá proložením jejich projevů projevy jiných mluvčích, jejichž promluvy hrají roli „vycpávek“ (*fillers*). Tato nepřímá metoda je určena k výzkumu situací:

a) v nichž by přímé dotazy n. přímé odpovědi mohly být společensky nepřijatelné, popř. tzv. „nekorektní“, nepříjemné apod.
b) kdy si respondenti své postoje neuvědomují

Protože se při užití této metody mají hodnotitelé zaměřit na konkrétní mluvčí, předpokládá se, že tak spíše projeví svůj bezprostřední postoj, než by tomu bylo v odpovědi na přímý dotaz. V některých variantách **metody** se jako stimuly používají psané texty místo

zvukových nahrávek; v jiných se nepoužívají vycpávkové hlasy. Tato metoda předpokládá, že je hodnotitel schopen ***přepínání kódů*** (***code-switching***).

Existují také variety této metody:

- tzv. ***„verbální“*** varieta, u níž se mluvčí neopakují. Pro každý jazyk/varietu/nářečí je mluvčí různý. Výhodou této variety je potenciálně vyšší míra autentičnosti projevů a snadnější nalezení mluvčích pro zkoumané jazyky/variety, protože lze zaangažovat i monolingvní/monovarietní/monodialektové osoby.
- tzv. ***„otevřená“*** varieta počítá s tím, že respondenti vědí, že mluvčí vystupují v experimentu vícekrát. Nejsou proto instruováni, aby hodnotili mluvčí, ale aby hodnotili dojem, jaký vzbuzují, když mluví jedním způsobem, a jaký vzbuzují, hovoří-li druhým.

Volba variety by měla odrážet jazykovou situaci ve zkoumané lokalitě.

Srov. dále u Bogoczové výklad k jazykovým kontaktům v širším smyslu, pomezní vědy, teorie konvergentní (jazyková integrace) a divergentní (dezintegrace).

DALŠÍ ZDROJE

Černý 1998; dále:

Davidová, Dana: *Kapitoly z dialektologie*. Ostrava: OU, 1992 (Davidová 1992)

Encyklopedický slovník češtiny. Hesla Transkripce (s. 492) a Transkript v konverzační analýze (s. 494); Atlas jazykový (s. 48-50), Metoda jazykovězeměpisná (s. 261). P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.). Nakladatelství Lidové noviny, 2002 (ESČ 2002)

Sloboda, Marián (2017): MATCHED-GUISE TECHNIQUE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny.URL: https://www.czechency.org/slovnik/MATCHED-GUISE TECHNIQUE (Sloboda 2017)

SAMOSTATNÝ ÚKOL

Problémová úloha ke kapitole

9/1: Upřesněme si hodnocení pojmu *nářeční slovník*:

a) V čem tkví popularita nářečních slovníků?
b) Jaké zvláštnosti přináší práce na slovníku?
c) Co všechno může takový slovník obsahovat? Jak je utvořen?
d) Jak a v jakém pořadí je materiál prezentován? (Ze3 jména po stránce řazení, tematického uspořádání apod.)
e) Vysvětlete zásady odborné lemmatizace (uspořádání heslových slov)!

Úkoly podle I. Bogoczové (2009)**:**

9/2: Odpovězte ANO/NE:

1. Výzkumný problém je úkol, jenž se ve výzkumu předkládá vzorku populace k vyřešení.
2. Pracovní hypotéza je předtucha existence souvislostí mezi dvěma nebo více proměnnými.
3. Výzkumný nástroj je prostředek umožňující přímé zaznamenání dat.
4. Vzorek populace je minimální počet osob, na němž se testují výzkumné metody.
5. Demografické charakteristiky jsou údaje o rostoucím nebo klesajícím počtu populace.
6. Explorace je realizace výzkumu v terénu.

9/3: Vysvětlete, proč je formulace následujících anketních otázek nevhodná:

1. Domníváte se, že by žáci a učitelé měli ve škole používat výhradně spisovný jazyk?
2. Používáte nářečí v rozhovoru se členy své rodiny?
3. Jste zastánce dodržování norem spisovného vyjadřování ve sdělovacích prostředcích?

9/4: Odpovězte ANO/NE:

V anketě (dotazníku) obvykle zjišťujeme...
1. pohlaví dotázaného
2. adresu dotázaného
3. stupeň vzdělání dosaženého dotázaným
4. jméno a příjmení dotázaného
5. věk dotázaného
6. jazykový původ dotázaného
7. dřívější nebo současnou profesi dotázaného

9/5: Označte správná tvrzení: Pro dialektologickou monografii je vždy typické to, že... a) je vždy dílem (pouze) jediného člověka. b) pojednává o všech nářečích národního jazyka. c) kromě výkladu obsahuje i ukázky nahrávek, mapky, fotografie aj. d) se týká nejen samotného dialektu, ale i jeho fungování v běžné komunikaci. e) její základ tvoří přepisy nářečních textů.

9/6: Při užití dialektologické transkripce... (označte správná tvrzení):

a) text přepisujeme ve shodě se současným českým pravopisem.

b) v podstatě vycházíme důsledně ze zásad fonetického (popř. do jisté míry též fonologického) přepisu

c) je běžné označení vnější diakritiky (interpunkce; k odlišení větných členů, vět a souvětí ve výpovědi), delimitace slov, odlišení majuskulí (u onym) apod. (dále s ohledem na zásady fonetické, popř. fonologického přepisu)

d) v žádném případě nebereme ohled na prozódii (na suprasegmentální jevy; tj. na délku, přízvuk, intonaci).

e) provádíme korekci textu s ohledem na stylistický příznak slov.

f) zásadně nepoužíváme interpunkční čárku, tečku a velká písmena na začátku vět či vlastních jmen (pojmenování).

9/7: Napište, o jaký typ dialektologického slovníku se jedná (podle škály: lokální – regionální – národní): a) Slovník středoopavského nářečí b) Slownik gwar polskich c) Slovník slovenských nárečí d) Lašská slovní zásoba

Definiční úkol:

9/8: Definujte, popř. exemplifikujte (na konkrétních situacích, v kontextu dialektologického výzkumu následující pojmy): A anketa B budování (sestavení) výzkumného týmu C kvalitativní výzkum D dotazník E explorace, explorátor F fáze výzkumu H hodnocení údajů I informant J jazykový atlas K koordinátor L lemmatizace M metody řízení týmu N nahrávání O otázka/otázky, např. základní P předvýzkum R respondent S stanovení výzkumných cílů T terénní výzkum U územní diferenciace V výzkum Z zúčastněné pozorování

SHRNUTÍ KAPITOLY

V této kapitole jste mohli najít nabídku velmi konkrétních nástrojů, jimiž můžete provést dialektologický (jazykovědný) výzkum. Bylo v ní řečeno, co je jejich výhodou, anebo nevýhodou. Byli jste upozorněni na to, že výzkum má určité fáze a přeskočit některou z nich by bylo chybou. Taky jste byli poučeni o tom, jak se během výzkumu chovat a na co si dávat pozor při zveřejňování sebraného materiálu. Také o tom, v jaké podobě můžete výsledky jazykového výzkumu prezentovat. (... srov. Bogoczová 2009)...

Z hlediska dialektologického či jazykovězeměpisného výzkumu jsme se zaměřili především na jeho metody, na systém, strukturu a podmínky jeho explorace (s ohledem na generační klíč). Odlišili jsme výzkum synchronní a diachronní, způsoby (metody) zpracování a prezentace podkladů, metody výkladové, jazykovězeměpisné, kartografické (plošné/areálového zobrazení izoglosové či šrafové; tomuto problému i tvorbě jazykových atlasů jsme se však podrobněji věnovali v předchozí kapitole), proces lemmatizace apod. Lemmatizační metoda komputačně souvisí s programem zvaným lemmatizátor. V běžné praxi však zaznamenáváme heslové slovo (lemma) a odlišujeme lemmatizaci v širším a v užším smyslu). Připomenuli jsme si též typy vhodné transkripce (přepis dialektologický, kolokační/ polofonetický, etnografický, záznam syntaktický a stylistický; tomuto tématu se věnuje též studijní opora určená k výkladu fonetiky a fonologie). Představili jsme 3 etapy výzkumu (přípravnou, poznávací/empirickou/realizační, analytickou a prezentační) i postup od problému (hypotézy) přes empirii k tvrzení (teorii), výzkumné cíle kvantitativního a kvalitativního výzkumu i jeho předmět a proměnné, problémy analýzy, volby mluvčích, prostředí i přirozeného souboru, způsob určení reprezentativního vzorku, organizaci předvýzkumu i exploračního rozhovoru (s ohledem na ideální situaci). Odlišili jsme metody

přímého výzkumu (terénního sběru materiálu, nahrávání/zvuková záznamy autentických mluvených projevů informantů/respondentů), excerpce textu a záznamu osobních údajů informanta, přímého dotazování a rozhovor po stránce typologie (z hlediska počtu osob, formy, účelu a cíle, přípravy a kontroly, fáze úvodní a jádrové, typu informace, sumarizace, návaznosti, dynamiky, důvěrnosti, ukončení). Zaměřili jsme se na výběr typů a podtypů otázek, na tvorbu a modely otázek; na rozsah, filtraci, typ a míru subjektivity odpovědí (podle stupně „uzavřenosti"; včetně odpovědí graduačních), na faktografické otázky (včetně registrů), na jejich verifikaci (včetně tzv. dvouhlavňových otázek), na téma a formulaci otázek, na dotazování trychtýřovité a hřebenové, na utváření dialogického dotazníku. Dále na užití metody přímého či zúčastněného pozorování, na jeho výhody a nevýhody, na možnosti zapojení experimentu, na výzkum diglosie (bilingvismu) i na problém přepínání kódů (tj. tzv. code switching) či studium dokumentů .

Metody nepřímého výzkumu (nepřímé metody) jsme doložili na tvorbě korespondenčního dotazníku nebo ankety a odlišili jsme typ regionální, lokální a ústřední (např. Dotazník pro výzkum českých nářečí, 1964-1965). Upřesnili jsme výhody a nevýhody dotazníku, stanovili doporučený počet otázek, utváření sítě lokalit apod. Klasifikovali jsme typy příruček, monografie, antologie, chrestomatie, nářeční slovníky lokální (místní), , popř. slovníky zaměření na záznam lexikonu obcí (měst a vesnic), regionální (oblastní), celonárodní (svodné, např. Slovník nářečí českého jazyka), nadnárodní apod.; z dalšího pohledu diferencujeme slovníky abecedně či ideograficky řazené, tedy jednak slovníky diferenční, jednak slovníky podléhající tematickému třídění.

Doplnili jsme řadu poznámek (odkazů.) nutných k pochopení textu a připomněli jsme si etickou stránku výzkumu (etický kodex) i vhodné editorské zásahy.

Odlišili jsme rovněž základní a pomezní metody a jejich specifika. Na pomezí s toponomastikou jsme zmínili metodu malých typů, toponomastické mikrotypy a makrotypy (podrobněji vysvětlení ve studijní opoře k onomastice). Na pomezí s etnologií metodu Wörter und Sachen (*slova a věci*) a metody kvalitativní, dále metody komputační lingvistiky a korpusovou metodologii (např. s ohledem na pojem kolokace, valence, variety), na pomezí s matematikou metody statistické a kvantitativní, pojem racionální metody, výzkum registrů i metodu spárovaných stimulů (matched-guise, spojitých masek; variety verbální či otevřené).

DALŠÍ ZDROJE

Bogoczová 2009, Černý 1998, ČJA, DNS 2004, Holub 2014, Kloferová 2017f, Manuál 1995, Sochová in Manuál 1995

Akademický slovník cizích slov. A-Ž. Petráčková, Věra – Kraus, Jiří (a kol.; eds.). Praha: Academia, 2000 (ASC 2000).

Bahník, Václav: *Slovník antické kultury*. Heslo *Chrestomatie.* Praha : Svoboda, 1974 (Bahník 1974)

Čermák, František (2017): KORPUSOVÁ METODOLOGIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KORPUSOVÁ METODOLOGIE (Čermák 2017)

Černý, Jiří: Úvod do studia jazyka. Olomouc: Rubico, 1998 (Černý 1998)

Davidová, Dana: *Kapitoly z dialektologie*. Ostrava: OU, 1992 (Davidová 1992)

Encyklopedický slovník češtiny. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.). Nakladatelství Lidové noviny, 2002 (ESČ 2002)

Ferjenčík, Ján: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši*. Praha: Portál, 2000 (Ferjenčík 2000),

Hallig, Rudolf – Wartburg, Walther von: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*. Berlin 1952. XXXV/ Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu erlin.Kl. f. Sprachen, Literatur und Kunst. 1952,4; II. vyd.: Berlin: Akademische Verlag, 1963 (HW 1963

Haškovcová, Helena: *Fenomén stáří*. Praha: Havlíček Brain Team, 2010 (Haškovcová 2010)

Jandourek, Jan: *Sociologický slovník*. Heslo *Adolescence*. Praha: Portál 2007 (Jandourek 2007)

Janyšková, Ilona (2017): METODA WÖRTER UND SACHEN. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/METODA WÖRTER UND SACHEN (Janyšková 2017)

Kabátek, Aleš: *Adolescence.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Ml%C3%A1d%C3%AD (Kabátek 2017).

Klégr, Aleš: *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných* Praha: NLN - Nakladatelství Lidové noviny 2008 (Klégr 2008)

Kloferová, Stanislava (2017): DOTAZNÍK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DOTAZNÍK (Kloferová 2017h)

Petkevič, Vladimír (2017): LEMMATIZACE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/LEMMATIZACE (Petkevič 2017)

Petkevič, Vladimír (2017): RACIONALISTICKÉ METODY ZPRACOVÁNÍ JAZYKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/RACIONALISTICKÉ METODY ZPRACOVÁNÍ JAZYKA (Petkevič 2017b)

Pleskalová, Jana (2017): METODA MALÝCH TYPŮ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/METODA MALÝCH TYPŮ (Pleskalová 2017)

Roget, Peter Mark: *Roget's Thesaurus.* Lloyd, Susan M., (ed). Burnt Mill, Harlow, Essex: Longman Group Limited, pův. 1852, nověji např. 1962, 1982n. (dále Roget 1982n.)

Sloboda, Marián (2017): MATCHED-GUISE TECHNIQUE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny.URL: https://www.czechency.org/slovnik/MATCHED-GUISE TECHNIQUE (Sloboda 2017)

Smolík, J.: *Subkultury mládeže: sociologické, psychologické a pedagogické aspekty*. 1. vyd. Brno: Mendelova univerzita v Brně, 2017 (Smolík 2017

Vodáková Alena: *Case study.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Anketa (Vodáková 2017)

Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. Heslo *Antologie.* Svazek 1. Praha : Diderot, 1999 (Diderot 1999)

Wilson, James (2017): KVANTITATIVNÍ METODY V SOCIOLINGVISTICE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KVANTITATIVNÍ METODY V SOCIOLINGVISTICE (Wilson 2017)

10 SOUHRNNÉ ÚLOHY KE KAPITOLÁM

ŘEŠENÁ ÚLOHA

I. Dialektologie a její principy, jazykové roviny a lexikon

1. Zařaďte následující pojmenování k typu interdialektu (česká nářečí v užším smyslu - středomoravská nářečí - východomoravská nářečí -slezská nářečí). Jsou-li 2 (popř. vícery) možnosti zařazení, vysvětlete, proč tomu tak je!

serce, plašijó, jedinej, kokerháče, nečoché, ubrúsek, fajne, voteuře, pažó, bode, idem, całość, neřikaj, taku, zrobić, sa, ináč, plnéch

2. Znáte naše nářečí? Víte, co znamená...?

1. *merfán*... a) naběračka b) modřín c) pánev na smažení
2. *šusterka*... a) druh sukně b) štěrk c) škubánky
3. *bombus*... a) bonbon b) buben c) konzerva
4. *cibéba*... a) cibule b) rozinka c) pěnkava
5. *bo*... a) ale b) balon c) protože
6. *hnotek* a) špalek na štípání dříví b) noha c) hůl
7. *pajzák*... a) kulhající muž b) páčidl
o c) nůž
8. *čapa*... a) noha, tlapa b) samice čápa c) druh pozdravu
9. *roba*... a) práce b) žena c) pohroma
10. *drkotina*... a) zmrzlina b) rosol, huspenina c) strašidelné vyprávění
11. *džeprem*... a) džem b) rychle c) teprve
12. *poutec*... a) pěšinka ve vlasech b) poutko c) polní cesta
13. *lelík*... a) lenoch b) cop c) lízátko
14. *lukše*... a) nůše b) luk c) nudle
15. *putra*... a) tchyně b) máslo c) klepna,drbna
16. *legátka*... a) židle b) legitimace c) úzká nohavice

II. Klasifikace českých nářečí

1. Určete, z kterého nářečí jsou převzaty následující věty:

(U slezských nářečí uvádějí autoři cvičení palatální i palatalizované sykavky jedním symbolem; tedy označením pro sykavky palatální: *s, ź, ć* apod.; neodlišují *s´, z´, c´* apod. Nemůžeme tedy jednoznačně určit přechody mezi nářečími slezskomoravskými a slezsko-polskými.)

a) Vim, že te bes to nehoďelal. -- Už je to dobré, poďivaj sa. — Napjil se vodi ze sturánki a potom lech na kráji hájku. — Projce táta zlobí? — Pepek přišel k jednomu pastejřovi, kerej si ho zjednal, abi mu páslu vofce. — Był jeden chłob z robum a mjeli dvanast synuv. — To je ďiu̯ná ves. — To tenkrát už bil napadlej sňích a mi sme tepra vozili řípu. — On si lehu a potem stáu̯ — Má hotržené knoflik ho kabáta.

b) Radost bila se na ňi poďívat, jak se humíla s prací voháňet. — Matka vařila hrah na poled'ňo pot polefku. — Zvostal stát ho dveří. — Ať nedostaneš holej! — Ďecka sa hrajú. — Pepek si sedlu na pařes, vindal chleba a sejr a jedlu. — Ten chlib je keselé a má zákalec. — Slunce túze řílo, Hondza bul spocenij. — Pučkéte, já pudo s vama. — Zapřahu koňe a jéu̯ — Krasňe je tu u nas — zdrave povjetři a dobro, žimno voda. — Ten dejm s komína se táhne přej střechi. — Nepotřebujete taki ňáki botki k šeu̯coj?

c) Voptej se jich, esi pudou taki. — Nepiju, nechcu ďeu̯at opicu, iďa dom. — Mosime jož hit, je pul vosmé. — Přes ti zmraski kola dicki drkotají. — Rimik bil spuščenej. — Ale jak śe pravi, začotek vody a kuňec chleba. — Uš je večír a von ješte nejňi doma. — Já sem ťa nepoznau̯a. Žifće śe tam, jag možeće. — Chvilko pučkál a putum šíl za ňema. — Já postójim, já mám mu̯adé nohi. — Tak uš to ňák uďelej a bude. — Pukel mume dość zymjokuv, to ešče ňetřeja hladu mřić. — To je prau̯da. Ten ribňík je hlibokej. — Ti chu̯apé hneť si neco vimislá.

d) V liťe béváme na polo až do noce. — Já sa nẹnavjeřím viposúchat vás, jag muvíte. — Zeptejte se ho, esi pude. — Ňesmime śe zufać, muśime śe mysleć, že časym fšecko buʒ´e lepši. — Jen se mi tu moc nenadírej, nebo ťi ešťe přidám, abis mjel proč brečet. — Znale ste Barákoviho stréca? — Mama viďijú Tonka takého zarazeného a povídajú: „Co choďíš, jag dibi ťa negdo odorau̯? — Potom přišel do hospodi na noclech a řeklu hospockej, abi mu beránka skovala. — Bobovňica, to su łuky hned za dždžynum mezy lesoma. — Vám se ten kuň nelébi? — Bolá mňa velice nohi.

(Podle F. Cuřína a F. Svěráka)

III. Praktické rozbory (podle ČNT 1976)

1. Na základě komplexní analýzy nářečních jevů (podle jazykových rovin) vysvětlete příznakové nářeční diference (v porovnání s běžně mluvenou češtinou). Zařaďte následující texty co nejpřesněji k nářeční lokalitě. (Příklady uspořádal Bohumír Dejmek)

(1) /A jak se říkalo tomu, gdo sloužil u kraf?/ Kraváček. Ale von kraváček, u kraf, to von musel bejt teda spolehlivej. Poňeváč taťinek, taťineg bil tak moudrej a viškolenej - ačkoliv do školi jag žif nešel, ten nechoďil do školi, jo. A vite, že fšemu rozumňel jako lekař, jo. A tag von furd bil volanej g dobitku. Tadi se jim nemohla votelit kráwa, támle se nemohla votelit kráwa, nebo tohle se jim přihodilo - tak furd bil tatínek prič. Tagže musel ten..., u tech kraf porát jako bejt cizej člověk.

(2) Přišel řezňík, zapích, vičisťil, uďelal nám hítrňice, jelita. Bəlo krásní živobiťí... Dij sme je zabili, tak sme je potom pjekňe nakrájeli na ti šunki a pjekňe sme je nasoləli po vobouch stranách a naložili sme je do káďí.

(3) No, tak přideme k tomu strijčkovi Krištofuc. Povidam: „Strijčku, poseďíte Mistrovi, jak sem s vámi mluvila v neďeli?" – „To jo, to poseďíme, a jenom diš to nebude na fsi." Já povidam: „A zrovna si Mistr vihlít ten votkelek /=pařez/ tám u kapličkі." – „Jezusmarjá, celá ves se na mňe pure dívat! Nu jaká pomoc! Pjeknij sem, tag holt múžu jít." Tak sme se tám posadili a derek povidá: „Snat nemislíš, že budu se suchou hubou tadi seďít. Muší skočit ňehdo pro pjivo. Já nemúžu jazikem vládnout." Já povam: „Mistr chce, abiste mlčil, abiste ňic neříkal. Von nesnáší řeči do prácí."

(4) Jednou - to sme mí pořádali vjeneček. A s Chocňe celí nákladňí auto přijelo takovejh hošu. No to, nebili kluci, jako soų̆ kluci teť, to bili hoši, to bili štramáci! Jémine, teť jeden začal pro mňe chodit tancovat; a z ňej šla zroų̆na hrůza, diš se na mňe podival, já sem to cejťila aš ve střevicich. No a teť si povidám: „Pane, to se budeš muset straťit, než bude púl noci, japag dibi s tebou chťel ďid domu!" Já bich s ňim nebila šla domu aňi za ňic. - Teť přídu k ťem dveřim; a to bilo prvňí, že jo, esi ti dveři sou zaų̆ření nebo voteų̆ření. No ale voňi našťesťí voteų̆ření bili, tak já vlítla do síňe, tam sem se teprf videjchala.

(5) Přet časem tadi bili kapeli dje a silní, já sem taki chvilku hral, diš sem bil jako v mladejch letech. Trošku housle - a tu hornu, lesňi roch. To je nejhorši muzika. Nejťeši, poudám, nejťeši. Gdo to jako umí na tu valdhórnu, žejo, to je poslech-nuZi, žejo. Já neumňel tedi. Gdo umňel perňi hornu troubiť, to musel bejt mister, vite. Bejvalo to, bejvalo, to bil pulliter piva za sedum grejcaru, žejo.

(6) No...vono je tam taková álej volši, tǫde teče potuček. Dęš sem brávala sebǫ́ Libuškǫ, dež bela malá, tak sem ji dala hrňiček, ǫďála sem ji takovę́ stávek /=malý jez/ a: „Tadę si, Libuško, hrę́." A dež mňelę ptáčci mladi, ǫkázala sem ji je a: „Nesmiš na ňe chętat aňi hleďet, abi neǫletel ę." A to vona mňela takovǫ́ radosť, vjeďela vo každim hňizďe.

(7) Puvidá: „Te, Krátkí, tak puzurojo, že se nám viklá meslím klín." Puvidám: „No dubrí, Oldřicho, f přestáfce vu desíťi párkrát tam rumpnem (uhodíme) klaďivem a bode tu dobrí." Tak Oldřich puvidá: „Jaké máš hamřík (kladivo)? Nu kladivu puřádni. Tu je slabí na mňe, já so kutlář veočené... Tak já pudo k Inuncuvi Perňicuvi kuvářuvimo a duneso tam pjekní, pjekné hamřík." Tag dunesl tu névječi klaďivu. „A šteklik (dřevěný špalek) sem ťi taki vzal, habes tu pjekňe pudržél, hale nebuj se, já ťi neuderím."

(8) A gdiž zme šli g večeři, tag já sem šel s ňema. Oňi říkali: „Človječe, gde ideš, diď nemaž listek!" Povidám: „Poďivéte se, já vám neco řeknu. Z listkem to neňi žádní umňeňi, ale bez listka, to je umňeňi." Já viďel enom jedno: takovi lidi vezmó listek, ňic to nestóji, trefi se společnost nejaká, no tak se prose listeg nechá propadnót a nejde se. S tem já počitál.

(9) (Strýc)... býł hajným. A já, příďa ze školy, mamka moje ňe praví: "Jane, hen dúle v jačmeňi je zajic. No tag já zeberu sa dołú úvraťamy, krutá seč (krucinál)!; fpálił sem do

smŕčí a uš sa přitahuju (plížím se /ke kořisti). Najedenkráť - zajic tak - ešče (navíc) mysim to była remlica, ale tenkráď remlica neremlica, zajiʒ je v jačmeňi. Já sem stisknúl - a to była ešče kapslovica (flobertka), víš, tá starosvecká - ale na ten šub zejiʒ býł už hotový. No tag zebrál zajica, pelášił sem dóm, dobehnu dóm.

(10) Neřekụa sem jí: Je zastřelení, ten tvúj. Tej švagrovéj. „No co, co se staụo?“ Povidám: „Jak ťi to mám řect? Sedňi si, abis nespadụa. Sedňi si pjekňe na tú seslu." - Také mňeụa maụé ďiťe.- „A posúchaj!“ Povidám: „Dobře víš, že šéụ Jura na čekanú. Aj víš kam.“ A ona uš sa začaụa lekat, že ho chitli lebo co. Povidám: „Ďefčico, nelekej se, pocem ke mňe blíž. Múj bratříčeg je zastřelení a tvúj muš uš ťi nedonde živí.“ Ďeťi začali křičet a já sem sa tak moseụa, ať sa udržím ot pụaču.

(11) Přyšeł raz jakysyk a pravi: „Poče nam zahrač!“ -"No pujʒem, co by ňi. Na co mamy ty piščały? Aby nam f tym tam mole to pohryzły? Tak smy fidlatka zebrali a šli sme hrač. Ale na potforu, dy to začlo tag leč (lít) f ten ʒeň, že to ňebył možna, že se do ostatňi (poslední) chfile čekało, že to přetrhňe se ten čas trochu, ale ňechčeło to přestač, tak sem se přece ene zebrał a na tu, na tu muzyku jeł.

(12) Muj brater buł takovy macher, praví: „Jo naňho /na zloděje/ narychtuju.“ A tuž zrychtovoł - jak se dveřy na huru otfiraju - takovy mały kanon, flintu, co se zapinała na špagat, a jag dveřy odevře, že ho to mus´i gruchnuč. My, co zmy přyšli z vojny, chc´eli zmy tam dac´ same ołovo našekane, ac´ to jaksepatřy čuje, ale ňeboščik tac´inek, c´i mjeli rozum. Pravjeli: „Klucy, ňehrajc´e se! Přyjz´ec´e fšecy do kryminalu." A tag dali zme tam misto ołova sul.

(13) Byli my dvo. Jo a šostra a jednače /=stejně/ šụo - o p´ininsy. Mama mušaụa chụopa pytaʒ; do fšyckigo, chụopa tře byụo pụačič; a ňebyụo s čego. Aňi barʒo (moc) ňebyụo mu co daʒ ješč. Tag tego kyrm´ika (krmníka), co še zab´iụo, tag my go maụo zjedli, ale zjedli go luže. Bo byụo třa pytaʒ luži do roboty, co by pomugli, a jak či luže pomugli, tak še im dauo ješč.

2. Proveďte **komplexní analýzu** následujících nářečních textů:

(1) **texty *podle ČNT*** *(zdroj: Lamprecht, Arnošt:* České nářeční texty. *Praha: SPN, ČNT 1976;dále* http://komunikacnivychova.upol.cz/mluvenyprojev/studijni-opory/opory/23/index2a3d.html?s=5*):*

To sme šli z Họuvjezda vod muziki na Václava. Mi sme šli vod muziki, ne nu a tag holt ňák sme se s ťima chlapcema nedohodli, ne, tám u tí muziki a řekli sme: „Copa, utečeme jim.“ Ne, tak sme šli napřet, šlo nás kolik ťih ďifčat. A voňi to ňák vičíhli, tak počkej, tak se schováli do háje, ne – tadi je takovej lískovej háj – a di mi sme potom mňeli přijít, ne – mi sme teda nešli sťícha, mi sme tak povídali lecos a ešťe sme se tekí holt smáli – voňi nás mušeli slišet a voňi potom, ne voňi vlízli jako k samá strouze, a di sme šli, tak takle za nohi nás chitali. A to se neptejte, jak sme křičíli, jejej! A voňi se nám potom řechtali.

Muj brater buł takovy macher, pravi: „Jo naňho narychtuju.“ A tuž zrychtovoł – jak se dveřy na huru otfiraju – takovy mały kanon, flintu, co se zapinala na špagat, a jag dveřy odevře, že ho to mus´i gruchnuć. My, co zmy přyšli z vojny, chc´eli zmy tam dać same ołovo nas´ekane, ać to jaksepatřy čuje, ale ňeboščik taćinek, ći mjeli rozum. Pravjeli: „Klucy, ňehrajće se. Přyjdz´eće fšecy do kryminalu.“ A tag dali zme tam misto ołova sul. Moju povinośću było, bo sem społ na huře f śeňe, dycky večir to zapnudź a rano odepnuć. Dźełoł sem to dłuhy čas.

(2) **městská mluva** (zdroj dostupný *z* http://ostravak.bloguje.cz/98587_item.php... http://komunikacnivychova.upol.cz/mluvenyprojev/studijni-opory/opory/23/index2a3d.html?s=5*):*

Utřel sem pysk v Kerfuru. Něnapadně sem se prošvenknul vratnicu – ty ramba v černych uniformach zrovna čumjeli na televizu, kdě byl jakysik pořad o ucpanych cestach. Sednul sem na lokalku a valil směr Kerfur. Vystupil sem u Hutnich montaži a přyskokem vpřed sem se šinul ku hlavnimu vchodu. Už za zastavku mi bylo divne, že tam bylo ludi jak na prvomajovym pruvodě za komanču. Čim bliž sem byl Kerfu, tym to bylo horši… Eletrycku branku, kera pušťa ludi do opchodu, sem přeskočil jak Sergej Bubka v dobach sve největši slavy a řynul sem si to do oděleni tekstylu. … Shybam se pro letak, co se tu vala na zemi. Po řbetě mi přeběhně deset duchodcu. Slyšim enem, jak si ščebetaju cosik o levnych pomerančach po koruně za kilo. Jejich berle citim v každym obratlu. Vstavam s letakem v ruce a oko mi padně na předni stranku – domaci kino za patnast set.

(3) Pohádka v nářečí *(zdroj: K. J. Erben:* Sto prostonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních. *1865; dále* http://komunikacnivychova.upol.cz/mluvenyprojev/studijni-opory/opory/23/index2a3d.html?s=5; je zde užito folkloristické transkripce!*):*

Jirka s kozú.

Bul jeden král a měl ceru, a von ji nemoh žádnej rozesmít, vona büla dycky smutná. Tak ten král poudali, hdo hudělá, haby se vona zasmíla, že mu ji dejí. Tak von bül jeden pastyř a měl syna, říkali mu Jirka. Von poudá: „Tatínku! já teky pudu, esli bych ji rozesmíl. Já na vás nic nechci jenom tu kozu.“ A táta řekli: „No ták di.“ Ta koza büla taková, hdy von chtěl, tak vona každýho držíla, a ten čovek musel při ní vostát. Tak tu kozu vzel a šel, a potká jednoho, von měl nohu na rameně. Jirka poudal: „Ty, co máš hen tu nohu na rameně?“ A von: „Já hdyž ji shundám, tak doskočím sto mjil.“ – „A kám deš?“ – „Já du na službu, hdo mě vem.“ – „Tak pot se mnú.“ Šli dálejc a potkali zas jednoho, měl prkýnko na vočích. „Ty, co máš hen tu na vočích prkýnko?“ A von: „Já hdyž to prkýnko pozvihnu, tak vidím sto mjil.“ – „A kám deš?“ – „Já du na službu, chceš-li mě vzít.“ – „Ba jou, vemu. Pot teky se mnú.“ Hušli kús cesty, potkali třetího kamaráda, von měl flaši pod ramenem a místo zandavačky držíl v ní palec. „Ty co hen ten palec držíš?“ – „Já hdy ho vycuknu, dotřiknu sto mjil, a co chci, ‘šecko zatřiknu. Chceš-li, vem mě teky do služby, může tuto bejt tvy chčestí a naše teky.“ A Jirka mu na to: „No ták pot.“ Potom přišli do města, hde bül ten král, a nakúpili si na tu kozu pantlu. A přišli na jednu hospodu, a vono tám už bülo

předpoveděno, haž takoví lidi přídú, haby jim jíst a pjít dali, co budú chtít, že to ten král ‘šecko zaptatí. Tak voni tu kozu samým pantlem vovázali a dali ji do sénci šenkýři k vopatření, a von ji dal do přístěnku, hde jeho cery ležíly. Von ten hospodskej měl tři dívče, a ešte nespály.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

3. A nyní následují závěrečné úkoly k tomuto typu cvičení. Vypište si diferenční jevy do přehledné tabulky (v porovnání s běžně mluvenou češtinou; srov. tabulku v příloze 1). Vysvětlete všechny nalezené diference (nářeční distinkce) a určete, ke které nářeční skupině, podskupině či lokalitě zapsané promluvy patří. Svůj komentář můžete poslat vyučujícímu e-mailem.

(1) A v nedelu, jak sám povjedáu̯, v ňeďelu ňesmjéu̯ žáden ňiʒ ďeu̯at, muséu̯ íď do kosteu̯a.

(2) Hlau̯ňe hospodář, diž bil trošku, nebil lajdák, tak na zejmu abi mňel zvoráno. To je hlau̯ňi vjec. Tatka přišéł aš tam do húšťa a chitnúl ňa za ruku a vyřezál ňa: „Jak to paseš, ty potvoro jedna, krávy máž ve zbožú a ty budeš chrápat!“

(3) A wo ti kočce a wo tom psoj, a wo tom, jak šli na ten vander, to taki ale ráďi

(4) poslouchaj.

(5) A já sem votevřela tróbo̯ a ve̯dala sem - mňela sem tam bo̯chte̯ ho̯pečeni - a povidám: „To máš sám hlat?“

(6) Lebo diš sa uderiu̯ a mňéu̯ hrču na čele, toš sa vzáu̯ nožíg a fčil sa to tu̯ačiu̯o, aš tá hrča sa rostu̯ačiu̯a.

(7) Nu tak já f tej košaťiňe - dicki mouku sme přinesli, uš abi se vohříla do toho večera. Ďíže se mušela namočit, polijd vodou, nu, a večer diš potom, neš sem šla spát, tak se zaďelávalo.

(8) Ja bez nohy ňechcu žyc´. To ja račy z nohum umřu. To by se mi každy smił.

(9) Tak si stópl na ten, na ten kutel, tu bílu žhaví, devadesátpjet nebu tak nejak stupňú. A tema huléma nuhama tam stál.

(10) To potem Hineg bẹl to, ne, Žváčeg bẹl starostem.

(11) Taklečki nat pecej viseli noví pjekní boti, zánou̯ňí boti, jo a won mňel takoví boti rozbití, ten žebrák.

(12) Potym museł robic jag obyčejny, jag ʒelňik musel robic s chłopama v lese. (spíše SV pomezí VM Kopanic; ve Slezsku nedochází ke ztrátě měkkosti ʒ, c; jinak ale směrem k Ostravsku)

(13) A mňe se stalo - jel sem z bramborama a mňel sem ešťe tadi mladího kluka, takoviho kočiho, jeli sme spólu.

(14) Já voči přimk, abich na ten pekáč neviďal, do smerťi že nechci verzau̯ku viďeť.

(15) Muzyka začła hrač, ze statku, kaj sem była, šli smy po tej ʒeʒiňe.

(16) Debeste mňe ten pitel hracho dal, tak já ho doneso dom.

(17) Chlapcí si peňíze viďelajó; a taki si jich šetřijó. Vi ste si peňize neviďelali. Vi ste dicki doma neco zebrali a prodali, abiste mňeli peňize.

(18) No vo fskříšeňi, tadi bejvalo skříšeňi dicki slauni, s chudbou.

(19) A toš ten mládenec se, bili kamaráďi, ale se na ňeho rozhňevál, že proč mu pořád drouška bere tancovat, že drouška je jeho a on je na svaďbje.

(20) Tak sme tám šli votpúldne. Ale ďerek vzel husi a uťíkal na ječmeňi pole. Přivezli ječmen, už nemňel vijmluvu, tag zase přišel seďít.

(21) Já, diž mje bilo devjed let, šel som pást krávi, paj som krávi; přitom som chodil do školi.

ŘEŠENÁ ÚLOHA

IV. Další ukázky nářečních textů:

Přečtěte si ukázky následujících nářečních textů a zařaďte každý text do příslušné skupiny (česká nářečí, středomoravská nářečí, východomoravská nářečí, slezská nářečí). Text je napsán tzv. dialektologickou transkripcí. Těžší už je ale vymezit, v okolí kterého města nebo obce se touto mluvou hovoří. Vypisujte si slova, kterým nerozumíte, a pokuste se najít vysvětlení jejich významu (např. v ČJA, ve vybraném nářečním slovníku apod.).

(1) *Ju, to bilo více jako neska, to stromovi po polach. A tejť šecko samá řípa, vorá se hliboko, a tak to zhinulo, ti stromi starí. To hnet nat silňicej na teh dobrejch polach ti hruški, to sou staletí stromi, copa myslíte!*

(2) *To je bulharskej malíř, vo tom vám povím. Přišel sem celej bílej, boti, střevíce mňěl bilí a šati. Povídá z druhím ešťe malířem: „No paňí, pudem už zase vopstarat toho modela?“ Ja povam: „Tak purem.“ Tak sme se tám posaďili a ďerek povidá: „Snat nemislíš, že budu se suchou hubou tadi seďít. Muší skočit ňehdo pro pjivo. Já nemúžu jazykem vládnout.“*

(3) *Tak to já sem inádž jél na koňi dysyk. Jak sem býł v Zubřú, sme mláťili ešče. Jozev Holíšú na jedneho koňa a já sem dovét teho druhého. A toš potem, jak sme to omláťili, tož jeł sem dóm. A už było šero. A jél sem téš přes tý lafky tam a Hájami. M´esýček svíťił p´ekňe, sem býł na Hájoch, toš…Já nevím, co tam było. Čehosy sa kúň leknúł.*

(4) *Tuž ubyčejňe dycki było poorane na jeśyň. Tag ňejpřut śe ov´es śoł, jynčm´yň, no, potym śe řepa sadźiła a potym śe připraviło dobře. Ňejlepše pole śe dovało dycki na řepym, aby tam ňebyło tego plevela. Potym po řep´e, śe źim´oki sadźiły. Tuš śe naorało, jag ňebyło gnoja na jeśyň.*

OTÁZKY

V. ***Souborné testové otázky***

- správné může být (v některých případech) též označení 2 a více možností

(1) ***Test 1***

1. Do které skupiny patří tzv. hovorová čeština? (Neptáme se na stylistické hodnocení!)

a) nespisovný jazyk
b) spisovný jazyk
c) dialekt
d) sociolekt

2. Co je to dialekt?

a) spisovný jazyk
b) nářečí
c) cizí jazyk
d) sociolekt

3. Co je to sociolekt?

a) geografické nářečí
b) společenské nářečí
c) cizí jazyk
d) spisovný jazyk

4. Do které nářeční skupiny patří tvary slov: voni, mlíko, dobrej, mlejn?

a) česká nářečí
b) středomoravská nářečí
c) východomoravská nářečí
d) slezská nářečí

5. Do které nářeční skupiny patří tvary slov: vozék, bijó, klóč, dé?

a) česká nářečí
b) středomoravská nářečí
c) východomoravská nářečí
d) slezská nářečí

6. Do které nářeční skupiny patří tvary slov: muža, ležat, múka, daj?

a) česká nářečí

b) středomoravská nářečí
c) východomoravská nářečí
d) slezská nářečí

7. Do které nářeční skupiny patří slova: ležeć, młyn, ćicho, daj?

a) česká nářečí
b) středomoravská nářečí
c) východomoravská nářečí
d) slezská nářečí

8. Co znamená slovo vyrba?

a) výroba (ve spisovné češtině)
b) vrba (ve slezském nářečí)
c) vydra (v východomoravském nářečí)
d) virbl (hrací technika bubeníků, ve slangu)

(2) **Test 2**

1. Který z výrazů patří do oblasti spisovné češtiny?

a) malý ženy
b) mlíko
c) s městama
d) se dvěma

2. Slova uzel, větev, sudnat uslyšíte spíše:

a) na Moravě
b) v Čechách
c) na Slovensku
d) v Polsku

3. Slova haluz, sdělat, rožnout uslyšíte spíše:

a) na Moravě
b) v Čechách
c) na Slovensku
d) v Maďarsku

4. Slova pacoš, jipka, áro uslyšíte spíše:

a) na letišti
b) ve škole
c) v nemocnici
d) v tělocvičně

5. Slova barva, kvítek, světla používají často:

a) malíři
b) žáci
c) myslivci
d) vojáci

6. Slova buzola, kule, ajina používají často:

a) malíři
b) žáci
c) myslivci
d) vojáci

7. Co znamená slovo jedenáctka?

a) označení číslovky
b) označení piva
c) označení fotbalového seskupení
d) označení jedenáctileté dívky

8. Co znamená slovo love?

a) lovící nástroj
b) láska (v anglickém jazyce)
c) peníze (v argotu)
d) pokladna

11 KLÍČ KE CVIČENÍM

ODPOVĚDI

A. PRŮBĚŽNÁ CVIČENÍ (výběr)

1. Řešení úloh:

1/3: lb, 2a, 3a, 4a, 5b, 6b, 7a
1/4: lb, 2b
1/5: národně konsolidační, národně reprezentační
1/6: kodifikovanost, obecná srozumitelnost, psanost, univerzálnost, neoficiálnost, sdělnost, zastaralost, odbornost, praktická využitelnost, prestižnost, spontánnost.

1/9 Řešení:

Pro cvičení byla použita nejčastější užívaná slova ve výzkumu žákovského slangu, zdroj:

http://web.dbm.cz/dbmweb/actions.nsf/0/3C9A5EED22D529D9C12570D10042BABB?OpenDocument

http://web.dbm.cz/dbmweb/actions.nsf/0/34CB2C72BF86AECBC125711E0032289F...

seš hustej – jsi dobrý,
seš borec – jsi dobrý,
je to spešl – je to speciální,
to je ekšn – to je akce,
seš king – jsi král,
úžasňák – skvělý, úžasný,
úpa špica – úplně skvělé,
respekt – máš mé uznání,
milášek – miláček,
týpka – skvělá dívka,
roštěnka – hezká dívka,
hustoun – skvělý kluk,
skiller – dovedný, „odborník“
lama – začátečník, nováček (zejména v oblasti počítačů),
lůzr – „ztracenec“, neschopný člověk,
trapka – člověk s trapným chováním,
fotřík – otec,
úča – učitelka.

1/10 Řešení (např.):

Slova přejatá z angličtiny (srov. také výše cvič. 1/9):

ekšn – z ang. action = akce, činnost, jednání ad., srov. výše,
king – z angl. king = král, srov. výše,*skiller* – z angl. skilled = zručný, zkušený, odborný, kvalifikovaný, dovedný ad., srov. výše,
lama – opak skillera, český termín používaný na internetu, vychází z angl. **lamer** (lame = chromý). Výraz je pejorativní až hanlivý, označuje neschopného nešikovného uživatele, který neumí aspoň všeobecně pracovat s počítačem (popř. s nainstalovanými programy), a ještě s tím obtěžuje a zdržuje ostatní uživatele. Tento výraz pochází ze skateboardingu, kde označoval člověka schopného přivodit těžká zranění sobě i okolí (lame = chromý), srov. výše,
lůzr – z angl. loser = ztroskotanec, srov. výše,
spešl – z ang. special = zvláštní, speciální, mimořádný ad., srov. výše

1/11 Řešení:

četnout, četovat – komunikovat prostřednictvím chatu,
fleška – flash (vnější paměťové zařízení připojitelné přes USB),
gůglovat, gůglit – hledat prostřednictvím internetového vyhledávače Google,
hadr, hárd – harddisk (pevný disk),
mekař, eplař – uživatel počítače Apple Macintosh,
komp – počítač (z angl. computer),
procík, procák – procesor (CPU),
resetnout, restartit – provést tzv. reboot (restart) systému počítače,
vokna, voknousy – systém Windows,
vysmahnout, vysmažit – vypálit CD nebo DVD,
zamrznout, zatuhnout – přerušení či ukončení činnosti počítače nebo programu zapříčiněné chybou,
kleknul mi hadr – porouchal se mi harddisk,
vopálit cedlo – vypálit CD,
vytunit kompa – vylepšit počítač.

1/12 a) brněnský hantec *b)* ostravská mluva

2. Nářečí česká v širším smyslu

2/1 *dlóhé*
2/2 *ze mlína, ze mlyna*
2/3 Řešení:

Toto cvičení může být volnou diskuzí na téma *nářečí v komunikaci*. Posluchači mají čas zamyslet se nad tím, zda používají konkrétní nářeční slova a v jaké komunikační situaci ho používají. Ve chvíli, kdy uvedou nářeční výraz, je potřeba, aby učitel zkorigoval, zda se jedná opravdu o lokální nářeční výraz nebo výraz z hovorové češtiny, obecně český nebo

o sociolekt (pokud to lze doložit). Pokud se v rámci diskuze objeví méně známé slovo, které nebude možné v hodině vysvětlit, je vhodné doplnit si informace z internetové zdroje, z nářečního slovníku, popř. z ČJA, nebo konzultaci (např.) s prarodiči apod.

2/4 Jde o středomoravské nářečí, spíše jižního typu.

2/5 *klóhat*/ klouzat, klouzat se, *nabít si*/ 1. nabít (pušku, Twist apod.) 2. zde natlouci si, ublížit si, *čoňa*/ ústa, *cófat* (*cófal*) inf. (příčestí pf. akt.) slovesa couvat, přeneseně také vlastní jméno, „hanácké" příjmení (s velkým C: *Cófal*), *Létovel* /malé městečko – centrum Litovelského pomoraví/ Litovel, *zlatá/Zlatá křepelka*/ 1. Údajně degenerovaná verze drobného polního opeřence 2. zde významný historický motorest poblíž obce Skrbeň, polecajt /příslušník policie, dobré deň/místní verze pozdravu, meslet/ myslet, jet/ject (pojedo pomalo)/ jet pomalu (pojedu pomalu)

2/6 „hanácké" stupňování:

1. vic rechly = rychlejší, 2. stupeň,
2. Karel je chetré. = Karel je chytrý., 1. stupeň,
3. Tónek je ešče vic chetré, 3. stupeň. = Tonek je nejchytřejší, 3. stupeň,
4. Trabant je stary/stare auto. = Trabant je staré auto., 1. stupeň,
5. Moskvič je vic stary/stare auto = Moskvič je starší auto., 2. stupeň,
6. Mamut je staré jak sviňa. = Mamut je úplně nejstarší, 4. stupeň,
7. dlóhé deň = dlouhý den, 1. stupeň,
8. V práci je deň dlóhé jak sviňa. = V práci je den úplně nejdelší, 4. stupeň,
9. Dovolená je krátká jak sviňa. = Dovolená je úplně nejkratší, 4. stupeň,
10. Stodeny nohe só horši jak teply pivo. = Studené nohy jsou horší než teplé pivo... 2. stupeň, nepravidelné stupňování.

2/6 Řešení:

1. Myslíte si, že pan Coufal je Hanák? ANO.
2. Myslí si policista, že to klouže? ANO.
3. Je Litovel krásné město? ANO i NE (záleží na osobním postoji). Otázka je zjišťovací, čili neverifikovatelná.
4. Couval pan Coufal před policistou? NE.
5. Byl Drásal opravdu obr? ANO.
6. Myslíte si, že v nonstop motorestu Zlatá křepelka mají otevřeno i večer? ANO. Je to nonstop motorest.

3. Nářečí česká v užším smyslu

3/1 středočeský typ
3/2 západočeský typ domažlický

Nářeční specifika:

- Záměna *d/r: te**r**a*, výslovnost *z* jako polosykavky *ʒ* (*Hon**ʒ**ovi*) další oblastní záměna *a/e*: *t**e**ki* proteze *h* (dnes lexikalizovaná: ***h**umříla*, ***h**ale, **h**a*), zúžení *e* v difongu na *i* (*ňák**i**j, takov**i**j, star**i**j nevohraban**i**j, netrpjeliv**i**j, b**i**jt*), nadbytečné dloužení a analogické vyrovnání s diftongizací *ú* na *ou* (*spol**ou***), vyrovnání *s/š* v sousedství bavorsko-rakouských nářečí (ale nejen zde: *mu**š**í*), dlouhá samohláska v l-ovém
- příčestí (*humř**í**la, š**é**l*)
- Širší oblastní (lexikalizovaná) deminuce: *časek* (stylově podmíněná)
- Oblastní lexém *íčko*
- Obecně české rysy: jedno ***i***, jedno ***l*** (*bili*), proteze *v* (***v**o, **v**ožeňit*), úžení (/vo/ *hloup**í**m*, /bez/ *žensk**í***, /na/ *star**í*** /kolena)

3/3 doudlebský typ

(1) Hláskosloví:

a) Jevy nářeční: chybí proteze *v* (***o**ňi,*), rozložená výslovnost *–j-* ve slabice po retnic před *i* (*ži**vj**i, ďedo**vj**i*), změna *–avi-* na *-aj-* a následná zpětná (tautosylabická) přehláska na *–ej-* (*l**ej**cí ´lavicí´*; dnes spíše lexikalizovaná forma)

b) Oblastně: výslovnost ***mj**e*, nikoliv *mňe* (jde tedy o jižní úsek - ve směru od

c) středočeského centra), zachování dlouhého vokálu v jednoslabičných slovech (*hrách*; nikoliv *hrach*)

d) Obecně české jevy: jedno *i*, jedno *l* (*bil*), pravidelné diftongy (*ou*: *jednou, cha-loupku, ej*: *vejš-* někdy generačně podmíněno; tautosylabicky běžně: *poslouchej*)

(2) Tvarosloví:

a) Jevy nářeční:

- měkké (životné) tvary zájmen a adj. v 1. pl. ve shodě se subst. tvary m. živ. (***t'**i mjeli*)
- deklinační koncovka *–ej* ve 3. a 6. sg. zájmen a adj. f. (*a f tej*)

b) Jev obecně český: vynechávání koncového *–l* v m. r. příčestí l-ového (*řek*, *rost*)*, rost pořát vejš a vejš.*

- Problém je v zápisu regresivní znělostní asimilace (má být *tak bil*? Nikoliv *ta**g** bil*?)

3/4 jihozápadočeský typ, spíše jižní úsek (k hranici jižního a západního úseku; spíše ale starší text z Doudlebska: chybí proteze *v*)

3/5 k západnímu typu jihozápadočeskému (*súsedouc, nehumňela, svrťila, druhij, vzelo*), nikoliv příliš k jihu (*mňeli*; *votpoledne, voňi*)

3/6 severovýchodočeský typ

Příznakový tvar: *tát**oj*** (pův. skup. –ovi ve 3. sg.)

Oblastní lexikon: *štruzok*

Obecnější jevy: proteze v: *von*, diftongizace: *každej* (běžná) - *vejplati* (důsledná) - *cejťit* (po *c, z,* s), nemňeli (mňe, nikoliv mje), úžení: *mali* (malé > [*malí*]), progresivní asimilace znělosti: ***sch**áňej*, vyrovnání konjugace: *scháň**ej**, m**aj***

Nejednoznačná transkripce: *diš voňi* = (ne)znělost před *v*?

3/7 severovýchodočeský typ, Podkrkonoší (*Mařenčeťi*)
3/8: la, 2b, 3a
3/9: 1. střč., 2. oblast nář. různorodá, 3. jzč. (záp. část.), 4. soč., 5. oblast nář. různorodá, 6. středočeské, 7. jzč. (vých. část), 8. tamtéž, 9. střč., 10. tamtéž
3/10 (uvádíme jedno z reálných řešení):

a) 1. Kolik stojej/i tidlecti bavlňení šati?, 2. Já uš mám nakoupíno na celej tejden., 3. Seš slepej?, 4. Pohátka vo hloupím Hondzovi.
b) 1. Vo tom mu řek., 2. To je sestřino barák., 3. Náš d'erek má rát pormáslí a pjivo., 4. To ťe neporaďim!
c) 1. Sem zjedavej, kam se skoval., 2 Kams dal ten mede(n)nej cejňík/cenňík?, 3. Vodjeli s Frantem na pstruzi. 4. Sňet chleba (s) máslem a sejra.

3/11 jihovýchodočeská poskupina, spíše k severu (*uďál*)

4. Nářečí středomoravská:

4/1

1. jižní, 2. centrální/severní, 3. jižní, 4. jižní, úsek znojemský, 5. okrajovému úseku západnímu, 6. centrální/severní, 7. jižní, úsek horský, 8. jižní, 9. východní, úsek přerovsko-kojetínský, 10. východní, úsek čuhácký

4/2 (uvádíme jedno z reálných řešení)

1. Mjelę/mňelę na kraje hǫ lesa takovó dřevjenó bódǫ, habę dęš prši, nezmokl ę. 2. Tam se pásl dobętek, ǫ stódánkę, a voda tam bęla jako křęščál. 3. Neco hǫpekla nebo kópila — kósek dortę, nejakó bǫchtǫ. 4. Na drǫhé deň zme šlę do teho kostela, gde só fčél(ka) tę spovjeďę. 5. Klǫci/í (kluci/í) choďęlę spolem do Holomóca do školę a (h)ǫčęlę se tam hrád(t) na hósle a na basǫ. 6. Dęš sem bęl mladé, tak sem mňél/mjél takovó radost, dęš tę mǫzękę hrálę! 7. V nocę mǫ to hǫkradlę — ňic se ho nebójijó/nebojijó. 8. (G)dębę nemjelę i nemňelę dlǫh, mohlę bę mjet/mňet s tó holkó samostatné bęt.

4/3... řešení:

(1) Hláskosloví:
a) Nářeční:
- *droh**é**, velk**é** žbán* (monoftongizace *ej* >*é*)
- *jedn**ó**, velizaj**ó**, na l**ó**ce, najedn**ó*** (monoftongizace *ou* >*ó*)
- *v noc**e**, na rak**e**, v**e**lizajó ch**e**tali z řek**e**, f pitle* (změna *y/i* >*e*) – ale **jedno *e***!
- *na pastv**o**, na l**o**ka, dr**o**hé, m**o**, muž**o**, h**o**tekli* (změna *u* >*o*) – ale **jedno *o***!
- *hit* (´jít´), *hotekli* (proteze *h*; dnes spíše lexikalizovaná)
- *votpoviďelo* (v horském typu jižního úseku je doložena změna *e*>*i*; to by zde však muselo dojít ke ztrátě jotace po retnicích; pak by snad šlo o severovýchodní část jižních

nářečí středomoravských. Může jít však též o analogii s typem IV. třídy [*votpovídat/votpovidat]*).

b) Oblastně: *klug mňel*, *jakpag mužo* (znělá výslovnost před jedinečnými)

c) Obecně české rysy: jedno i, jedno *l* (*šli*); obecně česky: proteze *v* (*vozval, votpoviďelo, votpovidal*) – na střední Moravu proniká od západu; ***mňel, mňech*** (*mň*, nikoliv *mj* – spíše jihovýchodně od středočeského centra)

(2) Tvarosloví:

a) Oblastně:

- *ze žbán**a**, s pitl**a*** (konc. **–a** ve 2. sg. m. – spíše na Moravě)
- *dv**á** kluci* (odlišování životnosti u číslovek; kluci; nikoliv ale tvar *klucí*)
- *s t**é** řeki* – ve 2. sg. f. zájmen a adj. není vyrovnání (2., 3. a 6. sg.) ve prospěch tvaru *tej*; jde tedy o západní část nářeční skupiny

Spíše tedy jde o nářečí středomoravské jižní, popř. o lokalitu na pomezí s jihozápadem (ale ne nejjižnější).

4/4 středomoravské centrální

4/5 středomoravské, jižní podskupina: složené skloňování adjektiv (v nepřímých pádech zejména) (snad horské: ***-uvém***; k západu); *podobně: severozápadní typ středočeský, ale i částečně k jihu Čech (ne v jihočeských lokalitách ani v širší jihozápadočeské oblasti) a v dalších nářečních skupinách*

4/6 pomezí jižní a západní: spíše jižní (změna *y >e*, *koz**e***; arch. i v západních)

4/7 pomezí jižní a západní: spíše západní (nedoložena změna v krátkých vokálech *y >e, u >o*)

5. Z nářečí východomoravského:

5/2

Znělé *g*; pokud nejde o běžnou asimilaci znělosti *k* na *g*, může jít o nadbytečnou znělost (také u typu ňegdo/negdo na střední a východní Moravě), popř. o výslovnost znělého *g* místo *k* před jedinečnou (*g mostu*) nebo před vokálem (g aňičce); nebo také o náznak zvukomalebnosti (častěji ve východomoravských nářečích: *glgat* aj.).

Znělé *ʒ*; Kopanice: *meʒa*, *cuʒí* (z psl. *dj* – původní *ʒ*), asibilace *ď* (*ʒeʒina* – kolem Starého Hrozenkova); k severu: *pokluʒeny*. Znělé *c* je při regresivní asimilaci běžné i v Čechách (le*ʒgdo*)

Znělé *ǯ*; obecněji moravský typ najdeme u skupiny *žž* (*spožžení*); zasahuje na západě jihovýchodočeské pomezí, na východě východní okraje Moravy. Výslovnost znělého může být též důsledkem znělostní asimilace regresivní (také v Čechách: *ǯbán, ǯbeř, ǯem, ǯes...*)

5/4 Jednotlivé rysy odkazují k jižnímu úseku východomoravských nářečí. Jevy se šířily směrem k jihovýchodu a k jihu Slovácka, k Podlužsku (nikoliv ale na úplný okraj nářeční lokality):

(1) Jevy určující nářeční lokality:

a) je zachováno dvojí *l*, ale místo tvrdého *ł* je zde obalované *u̯*; obd. jako na jihu Slovácka, v jižní oblasti Podlužska (*kou̯áče, choďíu̯, choďíu̯a*)

b) objevuje se jenom jedno *i*

c) nejsou provedeny diftongizace:

- dlouhého *ý(í)* (např. na *nov**í*** rok)
- dlouhého *ú* (např. *trúbili, trúbama, plnú, ženú, prútki, s putnú*).

d) přehláska *a >ě* se zachovává *a* v příčestí l-ovém; může jít o analogii (*vicház**a**li*, srov. východnější, kopanická či slovenská nářečí)

e) je doložen inf. na *–t* (*péct*); to je spíše příznakem jižních úseků

f) lexikálně i morfologicky je lokálně příznakový „slovácký“ tvar *dveřa* (pomn.)

(2) Oblastní jevy:

a) společné s mnoha jinými úseky:

- je zde provedena nesystémová artikulační asimilace; slyšíme tedy *mň*, nikoliv *mj* (před *e*: *v domňe*, jinak jde o jev šířící se od severozápadu)
- v 7. pl. vyrovnání koncovky *–ama* (bičama, trúbama)
- v 6. pl. f. zachováno *-ách* (*po koledách*)

b) „moravského“ typu je znělostní ovlivnění konsonant před jedinečnou souhláskou, tedy před sonorou, ve prospěch znělé (*zaz nésli*)

c) ve východomoravských nářečích obecněji:

- nebylo provedeno úžení *é >í* (*březové pruti, svázané*); kromě západního úseku dolského
- v l-ovém příčestí se pak prodlužuje vokál (*donésli*) – ale spíše v jižnějších úsecích, šíří se i v dalších jižních oblastech moravských nářečí (obdobné prodlužování vokálu v příčestí můžeme doložit i na českém jihozápadě)

d) obd. východnějším úsekům se užívá zájmena *jim* (3. p. zájmene *´oni´*) bez náslovného *j-* a s prodlouženým vokálem (*ím;* srov.)

e) odlišně od jihovýchodního úseku je zachováno palatální *ď* (*choďili*, tedy ne *choʒili*); nejde tedy o okraj oblasti Kopanic (ale pro tu zde nejsou ani jiné příznakové doklady)

f) pomezní je tu vyrovnání *u/o*. Je analogické středomoravskému stavu, ale přesahuje od jihozápadu do nářečí moravskoslezských a šíří se pak (zpětně nebo ze střední Moravy) od severozápadu k jihu východomoravských nářečí (*nemoseli*)

g) Specika lexikonu:

- spíše k východu se šíří pojmenování *indová, pastířáki*, obd. „dva *aj* tři“ (tvar *aj* se v důsledku poválečného dosídlování šíří i v českém pohraničí)
- archaismem je lexém „putna“ (*putnu*)
- specifikace je zřetelná u slovesa *práskali* (s vypuštěním valenční pozice, obsazované jinak např. jménem „bič“; ve významu: „švihali, práskali biči“)

(3) Jevy obecně české: např. vyrovnání koncovky 1. pl. u typu *liďi*

Jde tedy o nářečí slovácké nářečí; podlužské

5/6 východomoravská skupina, slovácké (nikoliv podlužské)

5/7 valašské

5/8 slovácké, nikoliv podlužské

5/9 jižní či spíše jihovýchodní podskupina; od Podlužska (jedno *i*, *u̯* místo *ł*, infinitiv na *-t*) spíše ke Kopanicím (***išieu̯/išiéu̯,*** *odň**ié**st*)

5/10... 1. valašské, 2. slovácké (tzv. Podluží), 3. západní, dolské, 4. západní, dolské, 5. valašské, 6. slovácké, 7. západní, dolské, 8. valašské (západní okraj města je na hranici s úsekem dolským, navíc poměrně blízko se nacházejí nářečí středomoravská), 9. slovácké, 10. slovácké, 11. valašské, 12. západní, hranické

5/11... 1. podskupina valašská, 2. podskupina slovácká, 3. podskupina valašská; 4. úsek kopaničářský, 5. podskupina valašská

6. Nářečí slezská

6/1 Text můžeme lokalizovat do západního úseku slezskomoravských nářečí; přesněji na centrální Opavsko:

(1) Obecně slezské rysy:

a) Základní inovace:

- je zachována důslednější krátkost vokálů
- na charakter přízvuku nelze ze zápisu usuzovat (není vyznačen)

b) průvodní *y* u slabikotvorné souhlásky (*pylnum*)

(2) Jevy společné s dalšími nářečními skupinami:

➢ *hláskosloví*:

a) základní diference:

- obd. jako ve východomoravských nářečích je zde dvojí *l* (*hłupoty, vykładali*)
- obd. jako na severním úseku východomoravských nářečí je zde dvojí *i/y* (*naš**y**, zv**y**kli, najratš**y**, ze str**y**kem, **y**ch* aj.)

b) další diference:

- rozložená výslovnost po *m* (nepůvodní vyrovnání): *mje* (tedy spíše nejde o západní či severozápadní okraj)
- chybí proteze *v* (*oňi*; pokud by bylo více dokladů, můžeme vyloučit západní a severozápadní okraj Opavska; nemáme tu ale jiný doklad)
- nebyla provedena přehláska *u* > *i* (*l**u**de, ňemaj**u***); obd. je tomu na východní Moravě a na části střední Moravy
- zachováno téžeslabičné *aj* (*n**aj**ratšy*)
- běžně se tu objevuje „měkká“ varieta předpony: *ňe-* (*ňemaju, ňezastavovali*), jako na Frenštátsku i na Ostravsku; ve východomoravských nářečích je tomu tak (někdy) spíše na severním okraji

➢ *tvarosloví:* „moravská“ deklinace ukazovacího zájmena *ten* (vyrovnání s „měkkým“ typem, popř. analogie koncovek: *teho* místo „toho“)

➢ *morfosyntax:*

a) valence s pův. gen.:

- u zájmene „ten“ (***teho tabaku** dali*)
- pův. tvar 2. p. proniká do 4. p (...***ych** ... zajima*)

b) při vyjádření úcty:

- užití 3. pl. sloves; obd. jako ve východomoravských nářečích (*se ten pan Bezruč pomluvil**i**, četka Tonka pravjel**i**, na co se oňi mje teš pta**ju**; panačku, ňemaj**u***)
- obd. dokonce též s užitím zájmena 3. pl. (*pan kontrolor **ym** ... dal**i***)

c) tvar 4. p. zvratného zájmena proniká do 3. p. (tak ***se*** na ňeho *zvykli*, ***se*** *pomluvili*; místo „si pomluvili“)

- *syntaktickým* jevem je způsob užití tázací částice *či* (***čy*** *ych to zajima*)
- *lexikon a slovotvorba*:

a) *ze strykem* (srov. pol. *stryk*, slov. nářeční i východomoravské *strýk*)

b) *lebo* (společně s nářečími s východomoravskými a slovenskými)

c) proniká sem moravskoslezský typ *dalej* (srov. *ďalej* ve slovenských nářečích); po stránce analogie (slovotvorby) srov. také *ňigdaj*

d) „moravský typ“ příslovce a částice *enem* (tj. „jenom“); opět s vyrovnání koncovky *–em* (srov. u zájmena *tem, teho*)

(3) Znaky centrálního Opavska:

a) Objevuje se koncové *-um* místo *–ú* (*četk**um** Tonk**um**, pyln**um** hub**um***)

b) Proběhla asibilace původních měkkých zubnic na tupé sykavky (přičyskání/přičiskání: ***četkum***)

- popř. se oba výše zmíněné jevy mohou projevovat i na okrajích centrálního „opavského“ úseku či včásti slezskopolských nářečí

6/2 Slezskomoravské nářečí západní. Správně jsou zde vyznačeny palatalizované sykavky; od záznamu zvýšených sykavek *š´, ž´, č´, ǯ´*se ale od II. poloviny minulého století postupně upouští. Jde spíše o severovýchodní okraj centrálního Opavska; s přesahem k prajzské oblasti.

6/3 opět spíše spíše přechodový typ slezskomoravský; na pomezí (severo)hlučínský dialekt (*ň**um***) – Ostravicko (*á >o; do, troky, hok*; měkké retnice).

6/4 Správné zařazení lokalit (podle I. Bogoczové):

1. ostravské 2. slezskopolské, úsek ... 3. opavské, středoopavské 4. jižní/moravské 5. opavské, východoopavské 6. těšínské, západní okraj. pás 7. opavské 8. jižní/moravské

6/5

a) ostravský typ: 1. c´epłe (c´epłi) mliko, 2. podej mi chlib, 3. trava/trova na s´eno, 4. v z´imje je sňih, 5. idu na t^{y}rh

b) opavský typ: 1. čepłe mleko, 2. podaj mi chleb, 3. trava na šeno, 4. v žimje je sňih, 5. idu na t^{y}rh

c) frenštátský typ: 1. tepłe mleko, 2. podaj mi chleb, 3. trava na seno, 4. v zymje je sňih, 5. idu na trh

d) např. v pásu od Těšína k Jablunkovu: 1. ćepłe mlyko, 2. podej mi chlyb, 3. trava/trova na śano, v źimje je šňyg, 5. idym na torg

7.

7/1... řešení úlohy: 2a, 3a

7/2 Řešení: *moucha* × *mucha*, *žencká* × *ženská*, *k autu* × *g_autu*; slovotvorné: *hladový* × *hladný*, *mýt* × *umývat*, *slunce* × *slunko*; morfologické: *kobliha* fem. × *koblih* mask., nom.pl. fem. *ruce* × *ruky*, 2. os.pl. imper. *sedněte* × *sednite*; lexikální: *bílit* × *líčit*, *klíště* × *piják*, *limonáda* × *sodovka*, *pecka* × *kostka*, *popovídat* × *povykládat*, *prkno* × *deska*, *překážet* × *zavazet*, *sud* × *bečka*, *sundat* × *sdělat*, *tkanička* × *šňůrka*, *truhlář* × *stolař*, *uzel* × *suk*, *vejít se* × *vlézt se*, *vesnice* × *dědina* (srov. i české x moravské lexikální diference relativně nové, nesouvisející s vývojem tradičního nář.: *kostička* (*čokolády*) × *čtvereček*, *napínáček*, *připínáček* × *rýsováček*, *ramínko* (*na šaty*) × *věšák*). Velká část čechismů, zejména lexikálních, se shoduje se spisovným jazykem, ostatní patří do lexikonu obecné češtiny. Moravismy bývají jako spisovné regionální varianty hodnoceny spíš výjimečně a víceméně nahodile (např. ve výslovnosti regresivní asimilace skupiny *sh*, tedy [zhoda], v oblasti slovní zásoby *dědina*, *sodovka*, *stolař* apod.); https://www.czechency.org/slovnik/DIALEKTISMUS

7/4 a) *Slovník nářečí českého jazyka*

7/5 c) Johannes Schmidt

7/6 b) v rovině suprasegmentálních jevů a na některých hydronymech

7/7 Řešení:

- dialektismy primární: lexikální, sémantické a specifické (včetně etnografismů)
- dialektismy sekundární: stylistické, frekvenční a kontextové

7/8 a) důsledky vnitřní kolonizace našeho území

7/9 c) některé onymické, vzácněji obecně lexikální doklady: *tať* („zloděj“), *suléj-* (Sulejovice), *dížka, navolit se, křídlo* (klín), *lokáč*; základy *slop-, modl-, hrabr* (**grabr-*), *lobz-*, *vrag-*, *desn-* (Desná)

7/10 Lokality ***homogenní*** jsou osídlené mluvčími stejného typu nářečí, v ***heterogenních*** žije etnikum nářečně smíšené.

7/11 c) na základě obohacení nářečí jazykovou reflexí ekonomických zájmů panských dominií; dále (zejména) v období přelomu 18.-19. století, kdy došlo (mimo jiné) k uvolnění pohybu obyvatelstva a byl nastartován novodobý růst průmyslových center, rozvoj dopravy apod.

7/12 b) slezskopolských

7/13 a) kopaničářských

7/14 b) od 16.-17. stol.

7/15 c) lokalismy a regionalismy

8.

8/1: la, 2b, 3b, 4b

8/2: Historická mluvnice, jazykový zeměpis.

8/3: Němec, Georg Wenker.

8/4: V Marburgu (Německo).
8/5: J. Gilliéron, E. Edmont.
8/6: Alois Vojtěch Šembera.
8/7: V r. 1895 v Praze.
8/8: Dialektologie moravská (1886 a 1895), Nářečí česká (1934), Nástin české dialektologie (1972).
8/9: Brněnským.
8/10: Pomístní jména v Čechách (Praha), Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku (Brno).
8/11: Dialektologické oddělení ÚJČ AV ČR (Brno).
8/12: a) šrafová, b) nápisová, c) značková, d) izoglosová
8/13: a) národní, b) regionální, c) nadnárodní, d) národní

9.

9/2: 1. NE. Správně:... jde to hledání odpovědi na otázku, která se předkládá... . 2. ANO. 3. ANO. 4. NE. Správně:... soubor zastupující celek populace, odrážející vlastnosti souboru. 5. NE. Správně:... údaje o pohlaví, věku, vzdělání, původu etc... (respondenta). 6. ANO.

9/3

(1) Otázka neumožňuje rozlišit nároky kladené na učitele a na žáky; nezmiňuje, zda se jedná o komunikaci typu učitelé-žáci, nebo také učitelé-učitelé, žáci-žáci; nevyplývá z ní, zda jde tazateli o jakoukoli komunikaci (třeba v šatně, o přestávkách), nebo o komunikaci ve vyučovacích hodinách (případně v hodinách češtiny, nebo jiných předmětů); nezohledňuje výjimečné okolnosti, za kterých by se spisovná podoba jazyka eventuálně používat nemusela apod.

(2) Z otázky neplyne, jak široké příbuzenstvo má tazatel na mysli (zda jde o tzv. rodinu nukleární, jádrovou, zastoupenou výhradně rodiči a dětmi, anebo o rozvrstvenou vícegenerační rodinu). Neplyne z ní ani to, které generaci mluvčích je určena. Přitom řada např. starších osob v regionech se silným nářečním zázemím komunikuje mezi sebou nářečím, s dětmi střídavě v nářečí a v interdialektu či běžně mluvené češtině, s vnoučaty se snaží mluvit spisovně. Také mladí lidé se mohou přizpůsobit kódu osoby, s níž zrovna mluví. Otázka by měla smysl, kdyby byla formulována obecně, např. Používá se u vás doma nářečí? Ale i tak by bylo nutno v nabídce odpovědí zohlednit různé varianty.

(3) Otázka vůbec neřeší rozdíl mezi psanou formou jazyka v tisku, anebo mluvenou v televizi a rozhlase. Omezí-li se pouze na oblast mluveného jazyka, objeví se zřejmě reakce typu: to záleží na tom, kdo mluví, zda moderátor, politik, jiná významná osobnost, anebo náhodně oslovený občan v rámci nějaké ankety; záleží na tom, o jaký pořad jde, komu je určený, jaká je jeho prestiž apod.

9/4: 1. ANO, 2. NE, 3. ANO, 4. NE, 5. ANO, 6. ANO, 7. ANO

9/5: c), d)
9/6. c
9/7: a) regionální, b) národní, c) národní, d) spíše lokální (s regionálním přesahem)

B. SOUHRNNÁ CVIČENÍ (KLÍČ)

I. Dialektologie, její principy, jazykové metody a lexikon

1. ***Česká nářečí***: serce (srdce), voteuře (otevře), kokerháče (kokrháče), jedinej (jediný).

Středomoravská nářečí: plašijó (plaší), pléch (plných), bode (bude), nečoché (nečichej), pažó (paží).

Východomoravská nářečí: ubrúsek (ubrousek), idem (jdeme), ináč (jinak), neříkaj (neříkej), sa (se).

Slezskomoravská (popř. ***slezskopolská***) nářečí: *taku* (takovou), *fajne* (dobré), całos´c´ (całość; všechny), zrobic´(zrobić; udělat).

Zdroj: http://komunikacnivychova.upol.cz/mluvenyprojev/studijni-opory/opory/23/index2a3d.html?s=5

2. řešení: 1b, 2c, 3a, 4b, 5c, 6a, 7c, 8a, 9b, 10b, 11c, 12a, 13b, 14c, 15b, 16a.

Zdroj: Ireinová, Martina –Konečná, Hana: *Nářečí dříve a nyní. Český jazykový atlas*. Edice Věda kolem nás. Pro všední den (sv. 37). Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2015

II. Klasifikace českých nářečí

a) středomoravské, spíše jižní – východomoravské; patrně slovácké — jihozápad, od Doudlebska k Chodsku — jihozápadočeské — jihovýchodočeské, Třešťsko-Dačicko — obecně slezské; jednoznačně nelze odlišit – spíše Opavsko (*-um*; v centru Opavska *chłap*; srov. ČJA) snad i pás od Těšína k Jablunkovu (*-um*; jedině však z hlediska současného vyrovnávání dialektů) — severovýchodočeské — patrně středočeské — Slovácko, jih - Podlužsko — středomoravské; spíše jih

b) západní úsek jihozápadočeský (k Domažlicku). — slezskomoravské (tvrdý typ *poledňo*); nikoliv slezskopolské (existuje tu *h*) — středomoravské, směrem k západu — severovýchodočeské — soíše slovácké — jihovýchodočeské, třešťsko-dačický úsek — moravský typ „zákalec“; spíše jižní středomoravský typ (*chlib*; snad horské nářečí). — domažlické nářečí — středomoravský typ jižní, horský (tišnovský) — patrně jih Slovácka, Podlužsko — slezskomoravský typ; snad ostravický: *á> o* — jihozápadočeské — severovýchodočeské

c) středočeské — jih Slovácka; Podlužsko — středomoravské, jižní — středočeské — jihovýchodočeské — patrně ostravické — jihozápadočeské — jih Slovácka, Podlužsko — spíše Ostravsko, popř. pomezí Opavska. — středomoravský úsek jižní, horský (tišnovský)

— spíše jih Slovácka, Podlužsko — patrně středočeské — patrně Ostravicko — severovýchodočeské — jih Čech, popř. pomezí s Moravou — spíše jih Slovácka, Podlužsko

d) středomoravské, spíše jižní — spíše jih Slovácka, Podlužsko — středočeské — středomoravské, spíše východní úsek — dříve severovýchodočeské i jihozápadočeské (též u Němcové: *nenaďírej*), dnes spíše jižní — středomoravské, spíše jih — jih Slovácka, Podlužsko — patrně jihovýchodočeské, třešťsko-dačický úsek — patrně centrální Opavsko — středomoravské, jižní nebo západní — spíše východomoravské, jižní úsek (ČJA 4, pol. 316)

III. Praktické rozbory

1.

(1) ČNT s. 24/ pomezí Stř-VČ Vítězov
(2) ČNT s.59/ Chodsko Chodká Lhota
(3) ČNT s.60/ Chodsko Mrákov
(4) ČNT s. 112/ SVČ Mistrovice
(5) ČNT s. 119/ SVČ Poniklá
(6) ČNT s. 158/ StřM Šumpersko V Dlouhomilov
(7) ČNT s. 170/ StřM Blansko Šošůvka
(8) ČNT s. 211/ Střmor k V Kroměřížsko Morkovice
(9) ČNT s. 236/ VM-S/J na pomezí Vsetínsko Lužná
(10) ČNT s.256/ VM-J Podluží, Mutěnice, o. Hodonín
(11) Slez., Paskov, o. Frýdek-Místek; ČNT s. 316/
(12) Slez., Bukovec, o. Frýdek-Místek; ČNT s. 326/

2.

(1) domažlické (chodské) nářečí; ověřte samostatně (podle doporučených algoritmů nářeční analýzy; srov. v příloze 1 a 2)
(2) slezskomoravské, ostravská, východní skupina
(3) ostravská městská mluva
(4) domažlické (chodské) nářečí

3.

(1) VM – jih, Podlužsko
(2) VM, Valašsko (ale jižněji - délka v příčestí)
(3) Náchodsko?
(4) StřM C
(5) VM – jih, Podlužsko
(6) JZ
(7) Opavsko (-um)
(8) StřM – J, Tišnovsko (horské n.)
(9) spíše J, dvojí e: SV úsek, ale J -em
(10) SV, spíše k SV okraji (k Náchodsku: u̯/w)

(11) spíše SV pomezí VM Kopanic; ve Slezsku nedochází ke ztrátě měkkosti ʒ, c; jinak ale směrem k Valašsku a Ostravsku (dvojí i/y)
(12) také střČ
(13) severovýchodočeská nářečí
(14) centr. Opavsko, přesah na Z
(15) StřM, spíše J
(16) StřM, spíše Z
(17) SVČ
(18) JVČ nebo Z střM
(19) Domažlicko, Chodsko
(20) český jih, např. Doudlebsko, Stašsko

IV. Další ukázky nářečních textů:

(1) Řešení: středočeská skupina, Litoměřice, obec Chrášťany
(2) Řešení: jihozápadočeská skupina, Mrákov, okr. Domažlice
(3) Řešení: moravskoslovenská (východomoravská) podskupina, Velká Lhota, okr. Vsetín
(4) Řešení: slezskopolská podskupina, Dolní Lutyně, okr. Karviná

V. Souborné testové otázky

(1)

1. b) spisovný jazyk
2. b) nářečí
3. b) společenské nářečí, nestrukturní typ
4. a) česká nářečí
5. b) středomoravská nářečí
6. c) východomoravská nářečí
7. d) slezská nářečí
8. b) vrba (ve slezském nářečí)

(2)

1. d) se dvěma
2. b) v Čechách
3. a) na Moravě
4. c) v nemocnici
5. a) malíři **c)** myslivci
6. b) žáci
7. a), b), c), d) – všechny možnosti
8. b) láska (v anglickém jazyce), c) peníze (v argotu)

12 PŘÍLOHY

Příloha 1: Návrh algoritmu k určování nářečních jevů 252
Příloha 2: Model rozboru textu 252

Příloha 1: Návrh algoritmu k určování nářečních jevů

Rovina jazyk. plánu		Určení teritoriální						
		Jevy obecné, „běžně mluvené“ povahy	Jevy inter-dial. povahy	Projevy typické pro nářeční skupiny a regiolekty	Specifika dílčích úseků	Nářeční jevy		Šíření jevů: S-J, V-Z (kontrast)
						Širší prov.	Užší, lokál.	
1. hláskosloví								
2. tvarosloví								
3.	Slovotv.							
	Lexikon							
	Syntax							
	Další							

Příloha 2: Model rozboru textu

(aneb: ***Jak analyzovat text na základě algoritmů tzv. „trojí triády“***):

I. Seznámení s textem

- zákonitosti:

1.1 písma (např. jde-li tu o jiný text než český, popř. jde o staroslověnský text apod. – pokud někdo už /náhodou/ nečte cyrilici, musí si ji zopakovat!!!)

1.2 pravopisu (ale to spíše u staročeského textu nebo u hláskových písem zapisujících jiné jazyky

1.3 transkripce (fonetické, fonologické, morfo/no/logické – morfematické, dialektologické, folkloristické…): často u nářečních textů, záznamů regiolektu či běžně mluvené řeči

2. problémy se čtením textu (jsou-li jaké) – vysvětlete (s ohledem na typ jazyka, makrojazyka, dialektu nebo regiolektu)

3. přeložte (nebo vysvětlete) dnes (nebo místně) méně srozumitelné části textu (u jiných textů než českých je to nezbytné vždy)

II. Analýza jazykovědná:

- určete jevy, podle nichž lze text zařadit do vývojového období (např. slovanského či jiného):

1. hláskoslovné
2. tvaroslovné
3. další (syntax, slovotvorba, lexikon aj. - s využitím slovníku)

III. Zařazení textu:

1. obligatorně:

1.1 zařaďte text do vývojového období nebo lokalizace textu; popř. kombinace obého

2. fakultativně (tj. v případech, kdy je to možné):

2.1 zařaďte podrobněji do příslušné lokality (a vysvětlete)

2.2 upřesněte další zvláštnosti textu s ohledem na jeho strukturu

3. sekundárně:

– zaměřte se na klasifikaci příslušných památek nebo na popis situace v době záznamu běžně mluvené řeči (apod.)

LITERATURA

Základní literatura

Bělič, Jaromír: *Přehled nářečí českého jazyka* (s mapkou). Praha 1976 (Bělič 1976)

Bělič, Jaromír: *Nástin české dialektologie.* Nástin české dialektologie. Praha 1972 (dále: Bělič 1972)

Bogoczová, Irena: *Textová opora ke studiu mluveného českého jazyka a dialektologie*. Edice: Studijní texty. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2009 (Bogoczová 2009)

Cuřín, František — Koudela, Břetislav — Mátl, Antonín — *Svěrák,* František: Vývoj *českého jazyka a dialektologie*. Praha: SPN 1964n. (Cuřín 1964, 1975)

Čermák, František: *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum 2013 (Čermák 2013)

Černý, Jiří: *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubico, 1998 (Černý 1998)

Český jazykový atlas. (Balhar, Jan – Jančák, Pavel a kol., eds.). Academia, Praha 1992 – 2011 (1-5, Dodatky). Dostupné z https://cja.ujc.cas.cz/ (ČJA 1992-2011)

Encyklopedický slovník češtiny. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002 (ESČ 2002)

Hrbáček, Josef: *Úvod do studia českého jazyka.* Vydání 2. (přeprac.). Praha: Karolinum 1994 (Hrbáček 1994)

Kellner, Adolf: *Úvod do* dialektologie. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1954 (Kellner 1954)

Klégr, Aleš: *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných* Praha: NLN - Nakladatelství Lidové noviny 2008 (Klégr 2008)

Klimeš, Lumír: Komentovaný přehled *výzkumu slangu v Československu, v České republice a ve Slovenské republice v létech 1920-1996*. Vyd. 1. Plzeň: Západočeská univerzita 1997 (Klimeš 1997)

Lamprecht, Arnošt – Michálková, Věra a kol.: *České nářeční texty.* Praha 1976 (ČNT 1976)

Sochová, Zdenka: *Nářeční lexikografie*. In Blatná, R. & F. Čermák (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H 1995, 249–264 (Sochová in Manuál 1995)

Doporučená literatura

Doporučená literatura slouží jako doplnění literatury základní. Obsahuje jak teoretické výklady týkající se tématu, tak praktická doporučení a cvičení. Může tak být při studiu užitečná jako zdroj informací i cvičných textů. Doporučená i základní („povinná“) literatura zahrnuje další bibliografii.

Akademický slovník cizích slov. A-Ž. Petráčková, Věra – Kraus, Jiří (a kol.; eds.). Praha: Academia, 2000 (ASC 2000).

Bahník, Václav: *Slovník antické kultury*. Heslo *Chrestomatie.* Praha : Svoboda, 1974 (Bahník 1974)

Bachmannová, Jarmila (2017): ČESKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ČESKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Bachmannová 2017)

Balhar, Jan - Kloferová, Stanislava - Šipková, Milena (2017): ENKLÁVA ČESKÉHO JAZYKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ENKLÁVA ČESKÉHO JAZYKA (Balhar - Kloferová - Šipková 2017)

Balhar, Jan (2017): SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SLEZSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Balhar 2017)

Blažek, Václav: *Keltové – Germáni – Slované*. Lingvistické svědectví o kontinuitě a diskontinuitě osídlení střední Evropy. In *Čeština – univerzália a specifika* 2, 2000, s. 9–30 (Blažek 2000)

Bogoczová, Irena: *Regiony a jejich (nejen jazykové) zvláštnosti*. In: Český jazyk a literatura 58, 2007-08, č. 4, s. 160-163 (Bogoczová 2007-2008)

Čermák, František (2017): KORPUSOVÁ METODOLOGIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KORPUSOVÁ METODOLOGIE (Čermák 2017)

Daneš, František a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí.* Praha: Academia, 1997 (Daneš 1997)

Davidová, Dana: *Kapitoly z dialektologie*. Ostrava: OU, 1992 (Davidová 1992)

Disman, Miroslav: *Jak se vyrábí sociologická znalost*. 4. vyd. Praha: Karolinum, 2014 (Disman 2014)

Dočekal, Mojmír – Veselovská Ludmila (2017): TRANSFORMAČNÍ GENERATIVNÍ GRAMATIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/TRANSFORMAČNÍ GENERATIVNÍ GRAMATIKA (Dočekal - Veselovská 2017)

Dvořák, Pavel: Heslo *Anketa.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Anketa (Dvořák 2017)

Ferjenčík, Ján: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši*. Praha: Portál, 2000 (Ferjenčík 2000)

Hallig, Rudolf – Wartburg, Walther von: *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*. Berlin 1952. XXXV/ Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu erlin.Kl. f. Sprachen, Literatur und Kunst. 1952,4; II. vyd.: Berlin: Akademische Verlag, 1963 (HW 1963)

Haškovcová, Helena: *Fenomén stáří*. Praha: Havlíček Brain Team, 2010 (Haškovcová 2010)

Hladká, Zdenka: *Atlasy slovanských jazyků*. In SPFFBU A44. Brno: MU, 1996, s. 131-142 (Hladká 1996)

Hlavsová, Jaroslava: *O počátcích českého jazykového zeměpisu* (K stému výročí narození A. Frinty). [Posudky a zprávy]. *Naše řeč*, ročník 67 (1984), číslo 4, s. 213-217; dostupné z http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6486 (Hlavsová 1984)

Holub, Zbyněk: *Doudlebské nářečí a slovník*. Roční období: České Budějovice 2004 (DNS 2004)

Holub, Zbyněk: *Jazykové doklady prehistorické podunajské* migrace slovanského etnika *na český jih.* Opava (Dolní Životice): Optys – Slezská univerzita 2007 (Holub 2014)

Hřibová, Martina: *Zemědělství, mlýny, pivovarnictví a lihovarnictví v českých zemích ve 13.-16. století.* In: Eseje o 13.-16.stol. Historické kostýmy a střihy. *Kostým.cz;* 1999-2018. Dostupné z http://www.kostym.cz/Cesky/5_Eseje/zemedelstvi.pdf (Hřibová 1999-2018)

Hubáček, Jaroslav – Krčmová, Marie (2017): SOCIOLEKT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SOCIOLEKT (Hubáček - Krčmová 2017)

Chloupek, Jan: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnost*i. 1. vyd. Spisy Filozofické fakulty Univ. J. E. Purkyně v Brně; č. 264. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1986 (dále: Chloupek 1986)

Ireinová, Martina – Konečná, Hana: *Nářečí dříve a nyní. Český jazykový atlas*. Edice Věda kolem nás. Pro všední den (sv. 37). Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2015 (Ireinová – Konečná 2015)

Jandourek, Jan: *Sociologický slovník*. Heslo *Adolescence*. Praha: Portál 2007 (Jandourek 2007)

Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*. Praha: Portál, 2009 (Jandourek 2009)

Janyšková, Ilona (2017): METODA WÖRTER UND SACHEN. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/METODA_WÖRTER_UND_SACHEN (Janyšková 2017)

Kabátek, Aleš: *Adolescence.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Ml%C3%A1d%C3%AD (Kabátek 2017).

Keller, Jan: *Dvanáct omylů sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství/ SLON 1995 (Keller 1995)

Kloferová, Stanislava (2017): DIALEKT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DIALEKT (Kloferová 2017a)

Kloferová, Stanislava (2017): DOTAZNÍK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DOTAZNÍK (Kloferová 2017h)

Kloferová, Stanislava (2017): IZOGLOSA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/IZOGLOSA (Kloferová 2017d)

Kloferová, Stanislava (2017): JÁDRO NÁŘEČÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JÁDRO NÁŘEČÍ (Kloferová 2017g)

Kloferová, Stanislava (2017): JAZYKOVĚZEMĚPISNÁ METODA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JAZYKOVĚZEMĚPISNÁ_METODA (Kloferová 2017f)

Kloferová, Stanislava (2017): NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/NÁŘEČNÍ SKUPINA (Kloferová 2017b)

Kloferová, Stanislava (2017): PŘECHODOVÉ NÁŘEČÍ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PŘECHODOVÉ NÁŘEČÍ (dále: Kloferová 2017c)

Kloferová, Stanislava (2017): VÝCHODOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/VÝCHODOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Kloferová 2017e)

Kosek, Pavel (2017): PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY (Kosek 2017).

Kotačka, Lubomír: *Sousedství.* In: Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/ Sousedstv%C3%AD (Kotačka 2017)

Krandžalov, Dimitr: *Současný stav studií o rumunských vlivech na Slovensku a na Moravě*. Olomouc: Vlastivědná společnost muzejní, 1970 (Krandžalov 1970)

Krčmová Marie – Večerka, Radoslav (2017): MORAVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/MORAVISMUS (Krčmová - Večerka 2017)

Krčmová, Marie – Chloupek, Jan (2017): NÁRODNÍ JAZYK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/NÁRODNÍ JAZYK (Krčmová – Chloupek 2017)

Krčmová, Marie – Večerka, Radoslav – Šlosar, Dušan – Kloferová, Stanislava (2017): PROTEZE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/PROTEZE (Krčmová a kol. 2017)

Krčmová, Marie (2017): OBECNÁ ČEŠTINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/OBECNÁ ČEŠTINA (Krčmová 2017)

Mackensen, Lutz: *Ursprung der Wörter: Das etymologische Wörterbuch der deutschen Sprache*. (Über 12.000 Stichwörter - vollständig überarbeitete und aktualisierte Neuausgabe des berühmten Herkunftswörterbuchs). Bassermann Verlag, Muenchen 2014; pův Muenchen – Bremen 1985, Suedwest Verlag (Mackensen 1985)

Macůrek, Josef: *Diskuse o Valaších na Moravě a valašské kolonizaci v Karpatech* (na okraj polemiky D. Krandžalova, otištěné v ČsČH 1962, č. 2, str. 200-209). Sborník filosofické fakulty brněnské university. Řada historická B. Roč. 11, č. 9, (1962), s. 171-175 (Macůrek 1962)

Macůrek, Josef: *Valaši v západních Karpatech v 15.-18. století: K dějinám osídlení hospodářsko-společenského vývoje jižního Těšínska, jihozápadního Polska, severozápadního Slovenska a východní Moravy.* Ostrava: Krajské nakladatelství 1959-1960 (Macůrek 1960)

Malicki, Jarosław (2017): ČEŠTINA VE SLEZSKU. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ČEŠTINA VE SLEZSKU (Malicki 2017)

Manuál *lexikografie*. Blatná, R. – Čermák, F. (eds). Jinočany: H&H 1995 (Manuál 1995)

Mrázková, Kamila (2017): REJSTŘÍK. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/REJSTŘÍK (Mrázková 2017)

Nebeská, Iva (2017): BILINGVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/BILINGVISMUS (Nebeská 2017)

Nekula, Marek (2017): JAZYKOVÝ KONTAKT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/JAZYKOVÝ KONTAKT (Nekula 2017e)

Nekula, Marek (2017): KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KONTAKTOVÁ LINGVISTIKA (Nekula 2017d)

Nekula, Marek (2017): ADSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/ADSTRÁT (Nekula 2017c)

Nekula, Marek (2017): SUBSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SUBSTRÁT (Nekula 2017a)

Nekula, Marek (2017): SUPERSTRÁT. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/SUPERSTRÁT (Nekula 2017b)

Nekvapil, Jiří (2017): DIGLOSIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DIGLOSIE (Nekvapil 2017)

Nekvapil, Jiří - Sloboda, Marián (2017): MULTILINGVISMUS. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/MULTILINGVISMUS (Nekvapil - Sloboda 2017)

Nekvapil, Jiří (2017): DIGLOSIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DIGLOSIE (Nekvapil 2017)

Petkevič, Vladimír (2017): LEMMATIZACE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/LEMMATIZACE (Petkevič 2017a)

Petkevič, Vladimír (2017): RACIONALISTICKÉ METODY ZPRACOVÁNÍ JAZYKA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/RACIONALISTICKÉ METODY ZPRACOVÁNÍ JAZYKA (Petkevič 2017b)

Pleskalová, Jana (2017): METODA MALÝCH TYPŮ. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/METODA MALÝCH TYPŮ (Pleskalová 2017)

Roget, Peter Mark: *Roget's Thesaurus.* Lloyd, Susan M. (ed). Burnt Mill, Harlow, Essex: Longman Group Limited, pův. 1852, nověji např. 1962, 1982n. (Roget 1982n.)

Sloboda, Marián (2017): MATCHED-GUISE TECHNIQUE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny.URL: https://www.czechency.org/slovnik/MATCHED-GUISE TECHNIQUE (Sloboda 2017)

Smolík, J.: *Subkultury mládeže: sociologické, psychologické a pedagogické aspekty*. 1. vyd. Brno: Mendelova univerzita v Brně, 2017 (Smolík 2017

Sukač, Roman (2017): KVANTITA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KVANTITA (Sukač 2017)

Šaur, Václav: *Od indoevropštiny k slezským nářečím*. 1. vyd. Opava: Slezská univerzita, 1993 (Šaur 1993)

Šipková, Milena (2017): STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/STŘEDOMORAVSKÁ NÁŘEČNÍ SKUPINA (Šipková 2017)

Utěšený, Slavomír: *K jazykovému vývoji v pohraničí českých zemí.* [Články]. Slovo a slovesnost, r. 31 (1970), č. 1, s. 44-57; dostupné z http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=1991 (Utěšený 1970/1991)

Utěšený, Slavomír: *Nářečí přechodného pásku česko-moravského*. Praha : ČSAV, 1960 (Utěšený 1960)

Utěšený, Slavomír: *Nářečí.* In: Jihočeská *vlastivěda*. Curín, František a kol. Část: Jazyk. České Budějovice 1986 (Utěšený 1986)

Valenta, Jaroslav: *Dějiny Zaolzí ve 20. století: skutečnosti versus legendy*. In *Slovanský přehled.* 87, č. 1, (2001) s. 27-42 (Valenta 2001)

Vašek, Antonín: *Přípravy Karpatského jazykového atlasu.* Rozhledy. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity . Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. A 24, 1976, s. 111 (111-117) (Vašek 1976)

Vašek, Antonín*: Významný krok vpřed v řešení valašské otázky.* Rozhledy. Acta Linguistica 10, Brno 1962, s. 1-16; dostupné z https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/100206/A_Linguistica_10-1962-1_16.pdf?sequence=1 (Vašek 1962)

Vážný, Václav: *O počátcích jazykového zeměpisu na Slovensku*. *Sborník Matice slovenské* 7, 1929, s. 163n. (Vážný 1929)

Večerka, Radoslav (2017): DVOJJAZYČNOST. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/DVOJJAZYČNOST (Večerka 2017)

Veith, Werner Heinrich: *Wenker, Georg (1852–1911).* Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition, 13 (2006), S. 550–551 (Veith 2006)

Velký sociologický slovník. Heslo *Anketa*. Winkler, Jiří – Petrusek, Miroslav (eds.). Praha: Academia 1997 (VSS 1997)

Vodáková Alena: *Case study.* Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Zdeněk R. Nešpor (hl./main ed.). 2017; dostupné z https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Anketa (Vodáková 2017)

Voráč, Jaroslav: *Česká nářečí jihozápadní*. Praha, I., 1955, II., 1976 (Voráž 1955, 1976)

Voráč, Jaroslav: *Nářečí.* In: *Západočeská vlastivěda*. Klimeš, Lumír a kol. (eds.). Část: Jazyk. (Sv. 2). Západočeské nakladatelství: Plzeň 1992 (Voráč 1992)

Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. Heslo *Antologie.* Svazek 1. Praha : Diderot, 1999 (Diderot 1999)

Waldhauser, Jiří: Encyklopedie Keltů v Čechách, Praha: Libri 2001 (Waldhauser 2001)

Weiss, Helmut: *Syntax des Bairischen*, Studien zur Grammatik einer natiirlichen Sprache. Linguistische Arbeiten, 391, Niemeyer, Tubingen, 1998 (Weiss 1998).

Wilson, James (2017): KVANTITATIVNÍ METODY V SOCIOLINGVISTICE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: https://www.czechency.org/slovnik/KVANTITATIVNÍ METODY V SOCIOLINGVISTICE (Wilson 2017)

SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY

V této studijní opoře jsme se seznámili se stratifikací národního jazyka a s popisem komplexu českého národního jazyka; zejména s útvary strukturními a nestrukturními. Z hlediska struktury jsme analyzovali komunikační kód nářečních mluvčích z různých regionů, nestrukturně potom z různých oblastí lidské činnosti; také z hlediska synchronního (např. s ohledem na kvantitu záznamů apod.) i časového (diachronního) aspektu. Sledovali jsme typy jazykové situace, doklady dichotomie, bilingvismu, příslušnost k jazykovému etniku, postavení substrátu, superstrátu a adstrátu, obecné problémy dialektu apod.

Diferenční znaky českých nářečí jsme klasifikovali na základě klasifikace čtyř základních nářečních skupin. Popsali jsme rysy obecné češtiny a společné rysy českých nářečí (po stránce územního rozšíření i jazykové struktury). Jako základní znaky českých nářečí v užším smyslu jsme hodnotili výskyt jednoho *i* a jednoho *l* (až následně potom diftongizaci *ý/í* > *ej* a *ú* > *ou*, úžení é > í, protetické v před o-, progresivní asimilaci skupiny sh, zpětnou přehlásku tautosylabického aj > ej, popř. další jevy morfologické, syntaktické apod.). Jako základní rys středomoravské skupiny chápeme změnu *ý* >*ej* >*é* a *ú* >*ou* >*ó*. U východomoravské skupiny je to důsledné zachování skupiny aj a starého *ý* nebo *í*, dále dvojí *l*. U nářečí slezských se dochovaly podobné archaismy jako u východomoravských, ale hlavními diferenčními jevy jsou dnes základní inovace z počátku novověku (zkrácení dlouhých vokálů a ustálení přízvuku na penultimě). Dokladům změn či archaismů jsme pro každý jednotlivý český interdialekt věnovali samostatnou kapitolu. Seznámili jsme se s předmětem diachronní dialektologie, s výkladem příčin utváření „nářeční“ diferenciace (i jejich klasifikace), popř. a analýzou reliktních jazykových dokladů a procesů utváření jazykových specifik v našem pohraničí.

Následně prezentujeme podstatu řady jevů výše zmíněných:

(1) z hlediska základní chronologie:

- v nejširším měřítku již na rozhraní praslovanského a pračeského vývoje dále od století 12. století
- z hlediska vývoje staré češtiny od 14. století
- následně z hlediska vývoje češtiny doby střední od přelomu století 16.-17.
- rovněž s ohledem na nářeční proměny od 18. a 19. stol.
- vzhledem k reflexi industrializace v jazyce lokalit:
- od II. pol. 19. století
- na přelomu 19. a 20. století

Změny dále posuzujeme podle jazykových rovin (především hláskoslovné a tvaroslovné):

- do 13. stol. výsledky mutace g > γ, asibilace *r* > *ř*, pračeské fáze depalatalizace a vývoje přehlásek *´a* > *(ě >) e*, popř. vokalického poklesu (> *a/á*)
- od přelomu 13. a 14. století prejotaci *´é* > *ié*

- následně diftongizaci *ó > uó*
- do konce (obvykle do 70. let) 14. století proběhla přehláska *ʾu > i*, popř. *ʹú > í*
- z hlediska tvarosloví je důležité (již od přelomu 14. a 15. století) vyrovnání koncovek 1. sg. sloves typu *prosím, trpím, sázím*.
- ještě v průběhu 15. stol. probíhají na většině našeho historického území vzestupné diftongizace s následnou monoftongizací (*ie > í, uo > ú*)
- o něco později jsou dokončeny sestupné diftongizace (*ý > e̯i̯ /, ú > o̯u̯*),

Do přelomu 14. – 15. stol. tak vzniká velká nářeční skupina česko-středomoravská a východomoravsko-slezská.

Následně se diferencují jevy v obou skupinách:

(1) české (v užším smyslu) od středomoravských; od 16., popř. od 17. století proběhly (zejména) na střední Moravě monoftongizace *ej> é* a *ou> ó*,

(2) východomoravské od slezských:
- v 16. a v 17. století docházelo k inovacím ve slezských nářečích (tj. k ustálení paroxytonického přízvuku a prosazení důsledně krátkých vokálů na česko-polském pomezí Slezska).
- ale např. koncovka *–m* v 1. sg. sloves I. – III. třídy se objevila jen na Kopanicích (v důsledku kolonizace); a to až v 17. a 18. století

Spíše teprve od 16.-17. stol. probíhalo vyrovnávání koncovek jmen v dat., lok. a instr. pl.
(*-am*, *-ach*, *-ama* /*-um*, *-och*, *-oma*/ *-um*, *-ach*, *-ami*); zejména „starých“ duálových a „nových“ plurálových tvarů. Ustálila se tak jazyková situace, kterou zaznamenáváme při současném popisu českých interdialektů v širším smyslu.

Podali jsme definici dialektismů a utřídili jsme jejich typy z hlediska teritoriálního, podle vztahu k reáliím, na základě jazykověsémantické (popř. širší pragmatické) klasifikace (dialektismy primární a sekundární). Pojem nářečí (dialekt) jsme důsledně odlišili odspojení *běžně mluvená,* obecná, *spisovná čeština* (apod.).

Seznámili jsme se s vývojem dialektologie jako vědy, se vznikem i s předmětem lingvistické geografie (jazykového zeměpisu), s vývojem metodologie (ve světě i u nás). Představili jsme dílo G. Wenkera, F. Wreda (Deutscher Sprachatlas) a význam střediska evropské dialektologie v Marburgu (též s ohledem na Evropský jazykový atlas), dále dílo J. Gilliéron a E. Edmonta (Atlas linguistique de la France), F. Boase (v USA), samostatně pak dílo E. Sapira a B. L. Whorfa (s teorií jazykového determinismu a relativismu), V. I. Dala (O narečijach russkogo jazyka, 1851; slovník 1852), L. Malinowského (k polské dialektologii), L. Tesniéra (první jazykový atlas slovanských jazyků, 1925).... Z hlediska dialektologické kartografie jsme zmínili Mapu země moravské s částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher, 1868 (dále pak dílo A. V. Šembery, J. V. Duška, A. Frinty, F. Bartoše, J. Jirečka, J. Koubleho, V. Kotsmícha, později B. Havránka, na Slovensku V. Vážného aj.).

Představili jsme programy výzkumu českých (od J. Gebauera , dotazníkové akce V. J. Duška v českých zemích a F. Pastrnka na Slovensku, význam Národopisné výstavy československé (1895), přínos Dialektické mapy Čech (1894), map Země národa československého (A. Boháč a F. Trávníček, 1913) a diskusi k přípravě dotazníků a jazykového atlasu.

Připomněli jsme si základní etapy systematického jazykovězeměpisného výzkumu českých nářečí po r. 1947 (v Ústavu pro jazyk český; J. Voráč, A. Kellner, V. Vážný, J. Bělič, S. Utěšený aj.), genezi a realizaci projektu ČJA (včetně označení nářečních jevů na mapách a typů izoglos), jádro a periferii nářečí z hlediska diachronního, synchronního a geografického, problematiku kontaktové lingvistiky, koncept jazykových svazů (podle PLK; *Teze*, 1929), funkci a význam adaptací, teorie bilingvismu, multilingvismu, diglosie, přepínání kódů a registrů. Analyzovali jsme výsledky výzkumu mluvy v našem pohraničí, v příhraničí sousedních zemí i u krajanů na vzdálenějších územích. Od dialektologie jsme odlišili geolingvistiku (makroareály jazyků), vicinologii (teorii sousedství) a jazykové reflexe lokálních, regionálních i přeshraničních komunit (v rámci odlišení venkovského a městského prostředí, funkcí sousedských vztahů a proměn nářečí) .

Zaměřili jsme se na metody, systém, strukturu a podmínky výzkumu (s ohledem na generační klíč), a to synchronního a diachronního, na způsoby zpracování a prezentace podkladů, na metody jazykovězeměpisné a kartografické, na proces lemmatizace apod. Připomenuli jsme si též typy vhodné transkripce (přepis dialektologický, kolokační/ polofonetický, etnografický, záznam syntaktický a stylistický). Představili jsme 3 etapy výzkumu (přípravnou, poznávací/empirickou/realizační, analytickou/hodnotící/prezentační), postup od hypotézy přes empirii k teorii a výzkumné cíle kvantitativního i kvalitativního výzkumu. Upozornili jsme na důležitost volby mluvčích, prostředí i přirozeného souboru, výběru reprezentativního vzorku, organizace předvýzkumu i exploračního rozhovoru.

Metody přímého výzkumu (v rámci terénního sběru materiálu; s ohledem na zvukový záznam) jsme vztáhli k pojetí informanta a respondenta, k excerpci textu, k možnosti záznamu osobních údajů, ale i ke způsobu dotazování, vedení rozhovoru i odlišení otázek (tj. typologicky), na metody přímého či zúčastněného pozorování, experimentu, studia dokumentů, na výzkum diglosie a bilingvismu a na tzv. *code switching*.

Metody nepřímého výzkumu (nepřímé metody) jsme doložili na tvorbě korespondenčního dotazníku nebo ankety (typ regionální, lokální a ústřední, např. Dotazník pro výzkum českých nářečí, 1964-1965). Klasifikovali jsme typy příruček, monografie, antologie, chrestomatie, nářeční slovníky lokální, popř. slovníky mluvy měst a vesnic, regionální (oblastní), celonárodní (svodné, např. Slovník nářečí českého jazyka), nadnárodní apod. Dále diferencujeme slovníky abecedně či ideograficky řazené, (diferenční a tematické). Součástí opory je celá řada cvičení, poznámek (odkazů.) nutných k pochopení textu, etický kodex výzkumníka i problematika editorských zásahů.

Zmínili jsme některé hraniční metody, a to na pomezí:

- s toponomastikou: metodu malých typů

- s etnologií: metodu Wörter und Sachen; popř. metody kvalitativní
- s počítačovými vědami: metody komputační lingvistiky a korpusovou metodologii (srov. kolokace, valence, variety, verbální, uzavřené či otevřené apod.)
- s matematikou: metody statistické a kvantitativní
- s logikou: racionální metody
- s teorií mluvené řeči (např. při výzkum registrů): metodu spárovaných stimulů (matched-guise, spojitých masek).

PŘEHLED DOSTUPNÝCH IKON

Čas potřebný ke studiu

Cíle kapitoly

Klíčová slova

Nezapomeňte na odpočinek

Průvodce studiem

Průvodce textem

Rychlý náhled

Shrnutí

Tutoriály

Definice

K zapamatování

Případová studie

Řešená úloha

Věta

Kontrolní otázka

Korespondenční úkol

Odpovědi

Otázky

Samostatný úkol

Další zdroje

Pro zájemce

Úkol k zamyšlení

Pozn. Tuto část dokumentu nedoporučujeme upravovat, aby byla zachována správná funkčnost vložených maker. Tento poslední oddíl může být zamknut v MS Word 2010 prostřednictvím menu Revize/Omezit úpravy.

Takto je rovněž omezena možnost měnit například styly v dokumentu. Pro jejich úpravu nebo přidávání či odebírání je opět nutné omezení úprav zrušit. Zámek není chráněn heslem.

Název: **Dialektologie**

Autor: **doc. PhDr. et PaedDr. Zbyněk Holub, Ph.D.**

Vydavatel: Slezská univerzita v Opavě

Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě

Určeno: studentům SU FPF Opava

Počet stran: 268

Tato publikace neprošla jazykovou úpravou.